

DR J. Ph. VAN PRAAG

HENRIETTE
ROLAND-HOLST

WEZEN EN WERK

HENRIËTTE ROLAND HOLST

HENRIËTTE
ROLAND HOLST

WEZEN EN WERK

DOOR

DR J. P. VAN PRAAG

★

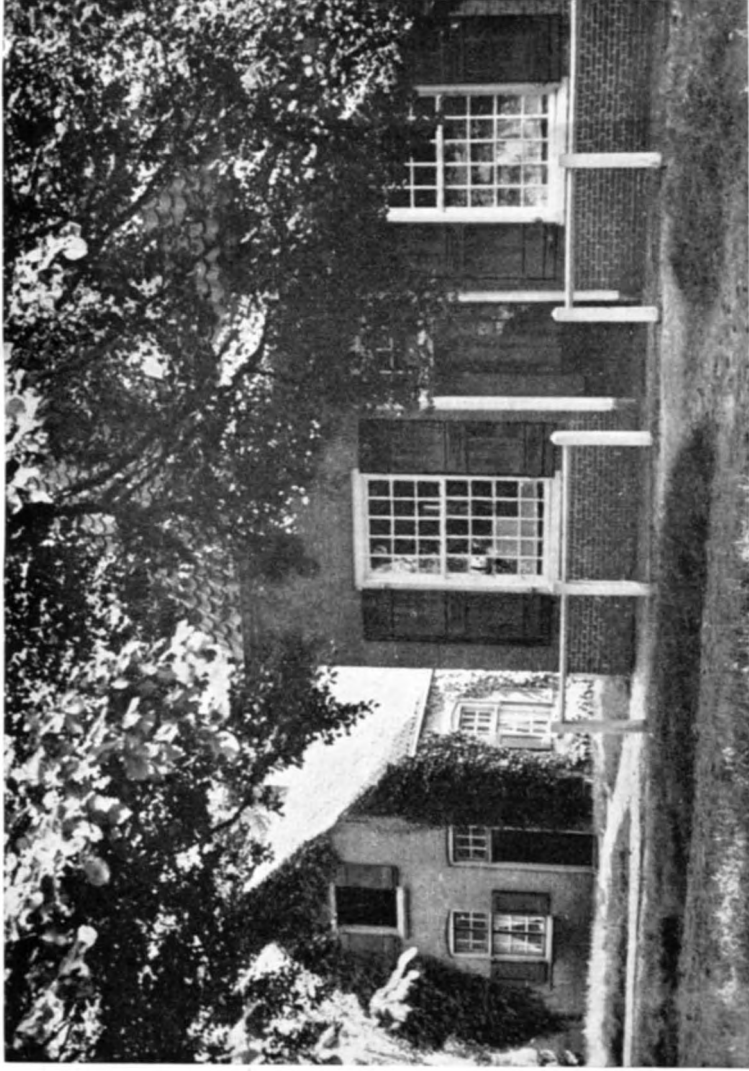
UITGEVERIJ CONTACT
AMSTERDAM

Gedrukt door Meijer's Boek- en Handelsdrukkerij
te Wormerveer
Copyright 1946 by Contact, Amsterdam

Aan mijn ouders

INHOUD

INLEIDING	I
LEVENSLLOOP	9
Tot 1911	9
1911—1927	23
1927—1940	35
LITERAIRE WERK	44
Invloeden en opvattingen	44
Karakteristiek van haar werk	57
Dagboek der ziel	77
LEVENSBESCHOUWING	98
Filosofie	98
Psychologie	110
Religie	120
STRIJDVORMEN	136
Organisatie en actie	136
Wil en revolutie	145
Geloof en vertrouwen	153
PERSOONLIJKHEID	165
Mens en dichteres	165
Poging tot psychologisch begrip	174
Print van de geest	184
BIJLAGEN	195
Lectuurlijst	195
Literatuuropgave	200

Jachthuis en opzichterswoning op de „Buisssche Hei”, het landgoed der Van der Hoevens bij Zundert.
Hier leefden de Holsten 's zomers tot ver in de herfst.

Eetkamer in het jachtthuis op de „Buische Hei”. — Gorter las er De Balzac!

INLEIDING

„Het eerst nodige inzake de literatuur over Mevrouw Roland Holst lijkt mij nu dan ook een beknopte beschouwing, waarin het beeld van haar persoonlijkheid en de eenheid van haar leven praegnant aanwezig zijn; zonder een dergelijke samenvatting is de bestudering der verschillende onderdelen overgeleverd aan al de gevaren der verbrokkeling. Maar tegelijk: méér dan een voorlopige poging kan zo'n samenvatting nimmer zijn. Geen synthese is denkbaar zonder voorafgaande analyse — en hier is het nog te verrichten analytische werk zo omvangrijk, dat tenminste enige personen gedurende tenminste enige jaren er geconcentreerd aan zouden moeten arbeiden”.

(Dr G. Stuiveling, *De Nieuwe Taalgids*, 1938, blz. 293/4)¹.

Een brandend hete zon boven het Brabantse land. Glooiende korenvelden, dennenbossen, landwegen. Tussen Rucphen en Zundert eindigt de civilisatie. Het land heeft hier iets van besloten oneindigheid, en doet achter elke gezichtseinder nieuwe verten vermoeden. Droog en schraal de bodem, arm de mensen, zwoegers op ondankbare grond. Hier liep vroeger de postweg van Breda naar Antwerpen . . . thans loopt er langs de mooiste en meest vergeten plekjes de wandelweg van de A.N.W.B. Aan die wandelweg, ergens in het bos, tussen hoge bomen, liggen een oud jachthuis, een boswachterswoning, een klein landhuisje, de Angorahoeve. In de grote kamer van het jachthuis is het heerlijk koel. Wat antieke meubelen, bloemen en dennetakken; een zwaluw glipt door de lage deur binnen en schiet snelzwenkend er weer uit. Buiten trilt het licht boven het gras, tussen bomen; hier schijnt alles gegroeid en niets gemaakt . . . Een korte stap, het tikken van een stok op de stenen, en in de deuropening, de breedgerande strohoed met een sier-

lijk-komische zwaai affichtend, Henriëtte Roland Holst, onze grootste dichteres, de zieneres van een wordende gemeenschap.

Er wordt thee geschonken, en dan begint het vertellen. Het verleden ontwaakt, de karren zonder veren hobbelen langs de zandwegen: er zijn buitenpartijtjes met eieren, melk en brandewijn: vrolijke kinderen, gefascineerd door donkere bosschages dwalend langs geheimzinnige paden. Later wordt de „Buische Heide”, het goed der Van der Hoevens, verdeeld; nieuwe geslachten komen en gaan, een Van der Hoeven trouwt met een Van der Schalk, en een Van der Schalk met een Roland Holst. De Angora-hoeve, een klein landhuisje, wordt gebouwd; hier brengen de Roland Holsten sinds jaar en dag de zomermaanden door van de vroege lente tot in het late najaar. Hier komen en gaan de vrienden en bekenden, de bezoekers van één dag en de intiemen die weerkeren en lang blijven. Wat al namen in het prachtig ingebonden gastenboek, wat al eminenten van het geestesleven in Nederland en daarbuiten zetten daarin hun handtekening. Hoe getuigen zij allen van de rijkdom, die deze vriendschap hun gaf.

Het is verleidelijk te trachten uit de getuigenissen van vrienden en vereerders een beeld te ontwerpen van de vrouw Henriëtte Roland Holst. Beperking is hier echter noodzakelijk, al was het alleen omdat de vermelding van intimiteiten in een werk, dat tijdens haar leven is geschreven, haar niet aangenaam kan zijn. Maar enkele uitingen mogen hier toch een plaats krijgen: „In het huis van de Holsten”, schrijft Wibaut², „we hebben ze in verschillende woonplaatsen gekend — was het altijd behaaglijk. Van een grote intieme gezelligheid. Een bijzondere eigenaardigheid van Jet was, dat ze zich altijd is blijven geven aan allerlei huishoudelijk werk. Kopjes wassen, naaien, verstellen en zoals dat allemaal heet. Ik geloof niet, dat ze het opzettelijk deed om afleiding te hebben. Ik geloof dat het niet anders dan gewoonte, traditie was. Ze had het haar moeder zien doen, ze had het met haar moeder gedaan, en nu deed ze het alleen”. („Dit kwam doordat Jet nooit veel hulp heeft gehad”)?

En verder: „Ik heb wel eens geprobeerd te begrijpen, hoe ze de tijd kon vinden om alles te doen, wat ze deed. Maar dat

heb ik opgegeven. Enige spreekavonden in dezelfde week over verschillende onderwerpen, een drukke correspondentie, medewerkster niet in naam, maar in werkelijkheid van verschillende weekbladen en maandbladen. Tussen in de publicatie van een bundel gedichten. Nu en dan in dezelfde tijd de publicatie van een min of meer lijvig boek of spreekkoor. Ik zal nog wel een en ander vergeten hebben. Doch ook met wat ik daar opgesomd heb, heb ik nooit begrepen hoe iemand dat alles kon doen”.

„En toch trof in haar gezelschap haar rustigheid. Ik herinner mij in haar drukke Weekbladtijd, dat ze op een Maandagmiddag een lange bespreking met mij had gehad over de redactie; ze had mij terloops gezegd, dat ze 's avonds op een openbare vergadering spreken moest en op een gegeven ogenblik kwam mijn jongste dochter boven en vroeg of Mevr. Holst meeging, want zij had haar beloofd, dat ze voor het eten poffertjes met haar zou bakken. Zo heeft Henriëtte naar het leek, heel haar leven voor alles tijd gehad”.

En daaraan voegt mevrouw Wibaut, sprekend over de beide Holsten, nog toe: „'t Was zo'n aardig paar. Ze bewonderden elkaar, maar lieten zich in principiële vragen toch heel weinig beïnvloeden door elkaars mening. Haar communisme bv. moet hij verschrikkelijk gevonden hebben, maar voor haar kunstenaarschap had hij grote eerbied”. Zijn er menselijke verhoudingen, die levenslang ongerept blijven? Waarschijnlijk niet, maar toch schrijft een jongere vriend omtrent hun later leven van deze verhouding: „Zij en haar man vormden een echt paar dat liefde en kameraadschap niet alleen in zijn devies voerde, doch ook toepaste. Aandoenlijk was de wijze, waarop zij, volwassen mensen, elkaar liepen te zoeken, toen Henriëtte Roland Holst in de verkeerde trein was gestapt. En evenzoo de ontroering, die zich van hem meester maakte, toen zij, de principieele geheelonthoudster, hem bij een belangrijke gebeurtenis een flesch kostelijke champagne had gekocht”.

Over de dagelijkse levensverhoudingen licht ons dezelfde briefschrijver in: „Het jonge echtpaar had in 's Graveland een prachtige tuin, en ook bij het later betrokken moderne landhuis te Laren was een fraai aangelegde tuin⁶. Nog altijd heeft

Henriëtte Roland Holst een groote liefde voor bloemen, en kent zij, door haar wandelingen, hun namen en bijzonderheden; het was echter haar man, die tot alles, wat met prachtlievendheid verband hield, het initiatief nam en zich met de verzorging belastte; zij had reeds vroeg meer voorkeur voor het eenvoudige. Bij meer dan een gelegenheid zelfs verbaasde men zich erover hoe een vrouw als zij zich met iets leelijks kon vergenoegen. Maar de dingen van het gemoed heeft zij gedurende heel haar rijke en bewogen leven gekoesterd en verzorgd; en ook het kleinste kende ze de ernst toe, die het in haar oogen verdiende, zij sloeg acht op alles en vergat zelden iets. Had men het moeilijk, zij wist te troosten niet alleen, maar ook te helpen. Ook hebben zij en haar man in de eerste jaren van haar lidmaatschap der S.D.A.P. groote financiële offers gebracht. Aan nuttige instellingen, maar ook ten behoeve van personen, die lang niet altijd deze steun verdienden".

„Als gastvrouw is zij hartelijk, zorgzaam en gul. Graag maakt zij zelf de tafel gereed en bereddert alles wat met de maaltijd verband houdt. In Bloemendaal placht zij na het middagmaal in de intieme bovenkamer thee te schenken en het gesprek voort te zetten, dat aan de maaltijd aangevangen was. Een enkele maal speelde zij piano, Händel, Bach en vooral Beethoven, eenvoudig als gold het een oefening, maar met diep muzikaal gevoel en zuiver van voordracht". Datzelfde vertelt ook mevrouw Jansen-Baelde⁷: „Haar pianospelen was prettig om te horen, technisch niet volmaakt, maar in-muzikaal". En dezelfde noemt haar voordracht van het lied van de vrouw die de knaap Vrede zocht en andere fragmenten in de Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam „buitengewoon mooi voorgedragen, rustig en poëtisch; zelfs haar stem was mooi". En hierbij sluit zich het oordeel van mevrouw Savry-Post aan⁸: „Lezer, dit lied heb ik Henriëtte Roland Holst zelf hooren voorlezen en ik wil bekennen, dat de tranen mij in de oogen sprongen. Omdat zij zelf de vrouw is, die den vrede zoekt. La femme aux yeux ardents, noemt Lya Berger haar⁹. Neen, de benaming is niet goed meer: de oogen zijn nu geworden vensters, waar het vuur aan heeft geknaagd".

En dezelfde schrijfster: „Hoe volmaakt eenvoudig loopt ze

voor den aanvang van een lezing, die ze zelf zal houden, te colporteerden met een of ander communistisch blad; in haar oogen die eigenaardige blik van zichzelf niet achten, die niet bedriegt; tevreden glimlachend als zij alles verkocht heeft". Inderdaad, zo kennen de vrienden haar het meest, vol dienebde bescheidenheid, vol hartelijke toewijding voor elk harer bekenden, aristocrate naar den geest en sober van levenshouding, geestig in het gemoedelijke gesprek en immer gedragen door een sterke intuïtie, waarop haar man en zij steeds vertrouwd hebben. Onkreukbaar tenslotte in zulk een mate, dat zelfs haar felste tegenstanders in dit leven, dat zozeer aan de openbaarheid gewijd was, haar materiële en zedelijke belangeloosheid nimmer in twijfel trokken.

Het spreekt van zelf, waar zoveel licht is, komt ook schaduw voor: haar nonchalance in alles wat haar zelf betreft, is onmiskenbaar; men kan haar niet geheel vrijpleiten van heerszucht, fanatisme zelfs; moeilijk kon zij zijn in de omgang, als haar intuïtieve besluiten haar vrienden soms onverklaarbaar schenen en zij zelf uit vrees iemand te kwetsen duidelijke uiteenzettingen trachtte te vermijden. En zeker was haar karakter nimmer door soepelheid gekenmerkt, gedreven als ze werd door zo sterke zielskrachten. Doch niet de mate waarin hij tekort schiet, bepaalt de waarde van de mens, maar de mate waarin hij weet uit te stijgen boven zijn tekorten. En zij verkeert tussen ons als ene wier leven tot symbool werd van dit uitstijgen boven zichzelf: menselijk in haar ouderdom, wijs in haar dichterschap, als een moeder boven de partijen. Zo leeft ze ook tussen de landarbeiders en de opzichter met zijn gezin op het oude familiebezit, waar ook de as van haar man een rustplaats gevonden heeft. Oud van jaren, maar vol geestelijke kracht, die uitstraalt uit het moede lichaam. Van '39 tot '45 draagt ze zelf weer de zorgen van het beheer. Trouw bijgestaan door opzichter Bruins, beslist ze over onderhoud en exploitatie, vellingen en herbebossing, houdt de administratie bij en biedt het hoofd aan de moeilijkheden van iedere dag. Ook hier vol hartelijke belangstelling voor de mensen in deze afgesloten wereld die haar thuis is. Hier werkt ze en leest ze en beantwoordt de nooit eindigende stroom van correspondentie, hier

ontvangt ze haar gasten, oud en jong, maar jonge vooral, uit alle sferen der samenleving. Hier leeft ze tussen herinneringen aan haar jeugd en haar moeder, aan haar man en de Gorters, aan de vele levenden en doden, wier levenslijnen de hare kruisten . . . Haar levenslijn . . . de levenslijn van een dichteres. Niet in de beperkte zin, dat men haar poëzie los zou kunnen maken van haar overige levenswerk, maar in deze betekenis, dat ze ook in haar politieke en wetenschappelijke werk dichteres, en als dichteres het meest zichzelf was. Zonder die politieke levenstaak echter en zonder deze wetenschappelijke werkzaamheid, had ze ook in haar dichtwerk zichzelf niet kunnen zijn. Haar visie van de wordende gemeenschap der mensen is, haar politieke leven beheersend, juist in de complicaties van dat politieke leven concreet geworden, en heeft zó pas in haar dichtwerk zijn hartroerende vorm kunnen vinden; de schijnbaar ongestadige gang van haar ontwikkeling blijkt onder het gezichtspunt van haar dichterschap een rechtlijnig streven naar de *eenheid van al het zijnde*.

Deze visie is voor haar geweest de sterke magneet, waarheen haar wil onweerstaanbaar getrokken werd. De idee der kosmische eenheid was haar overwinning op de fundamentele gespletenheid van haar wezen. Want hoe dikwijls op de tegenstellingen in haar geest gewezen is — men sprak van droom en daad, vrouwelijk en mannelijk, dichteres en partijleidster — te weinig of geheel niet heeft men toch beseft, dat we hier niet maar te maken hebben met de altijd enigszins pijnlijke afstand tussen ideaal en werkelijkheid zoals ieder die wel kent, maar met een zodanige verheving van de tegenstelling tussen de naar buiten en de naar binnen gerichte krachten der ziel, dat één geheel nieuwe kwaliteit van dit gevoel, een conflict van geheel andere orde en van een haast onpeilbare tragiek onstaat.

In *De Nieuwe Geboort* komt een gedicht voor, waarin dit besef aangrijpend wordt uitgebeeld¹⁰:

*Er is een tweestrijd door al mijn gedachten
ik word gemarteld door een dubblen wil,
nu zal ik dalen tot de diepste schachten
misschien is het daar schoon en stil.*

*Hij proeft de krachten die zijn ikheid maken,
vindt in allen scheur die ze snijdt:
„daal dieper, daal tot waar ze raken
de gronden van uw wezenheid”.*

*„Mijn wezen is tot op den grond gespleten
hoe heel ik wat zoo ver begint:
Wat heeft dit hart zoo diep uiteen gereten
dat het geen eenigheid ooit vindt?”*

Het gehele leven van Henriëtte Roland Holst nu, is in al zijn uitingen, van welke aard die ook zijn, wetenschappelijk of politiek, filosofisch of literair, *een poging tot overbrugging van deze kloof*. Dit niet eindigend pogen was haar levensslot, en haar levensvervulling.

*

Het doel van de volgende bladzijden is, om dit streven naar synthese zoals het zich op alle gebieden waarop Roland Holst zich bewogen heeft openbaart, te doen zien als de sleutel tot begrip van haar wezen. In hoofdstuk I zal haar uiterlijke *levensloop* chronologisch beschreven worden, in hoofdstuk V komt de *persoonlijkheid* der dichteres in het middelpunt te staan. De drie tussenvolgende hoofdstukken belichten elk een gebied van Roland Holst's geestelijke werkzaamheid: *kunst*, *levensbeschouwing* en *politiek*. Hoofdstuk II bestaat uit een chronologische beschouwing van de artistieke invloeden die ze ondergaan heeft en de kunstopvattingen die haar geleid hebben, dan een bespreking van het karakter harer dichtkunst, en ten derde een overzicht van haar poëzie. Hoofdstuk III geeft de ontwikkeling van haar levensbeschouwing, zoals het eerste deel van hoofdstuk II dat van haar kunstopvattingen doet; hierbij sluit zich hoofdstuk IV aan, waarin de wording van haar opvattingen over de strijdmiddelen, als kern van haar politieke denken, geschetst wordt. Tenslotte moet in hoofdstuk V de eenheid van haar wezen, zoals dit uit de voorafgaande hoofdstukken valt op te maken, ten volle blijken. Ook dit hoofdstuk valt in drieën uiteen: een vergelijking van Roland

Holst met enkele verwante of overeenkomstige figuren uit heden en verleden, een poging tot systematische psychologische weergave van haar persoonlijkheid, en ten laatste een synthese van wat als de meest wezenlijke elementen van haar individualiteit beschouwd moet worden, aan de hand van haar poëtische uitingen; want een dichter herkent men en erkent men in laatste instantie alleen in zijn werk.

*

¹ In een recensie over het boek van dr K. F. Proost, *Henriëtte Roland Holst in haar Strijd om Gemeenschap*. Het is hier de plaats om dankbaar te erkennen, dat dit boek mij bij het schrijven van deze studie, vooral van het eerste hoofdstuk, van groot nut is geweest door zijn bewonderenswaardige documentatie en zijn objectieve voorstelling van zaken. De critiek echter, dat Roland Holst als dichteres bij Proost niet die centrale plaats inneemt, die haar toekomt, moet ik onderschrijven.

² F. M. Wibaut: *Levensbouw*, 1936, blz. 406-411.

³ Toevoeging van Henriëtte Roland Holst in een brief van 29-8-'42. Waar hier in het vervolg zonder nadere aanduiding brieven of gesprekken worden aangehaald, worden steeds brieven aan of gesprekken met den schrijver van deze studie bedoeld.

⁴ Gesprek 4 October 1941.

⁵ Brief van J. Rogge, d.d. 12 Augustus 1941. Rogge was jarenlang redactie-secretaris van *De Nieuwe Tijd*.

⁶ Zelf tekent Henriëtte Roland Holst hierbij aan: „Het betrof hier de tuinmanswoning in een oud, halfverwilderd buiten. De grond was vruchtbaar, zoodat de bloemen weelderig groeiden. Waar R. N. Roland Holst was, daar sprong een tuin op. In Laren herschiep hij de wildernis met geen andere hulp dan van een boerenjongen binnen enkele jaren tot den „mooisten tuin van het dorp”. zooals A. Mauve Jr het uitdrukte” (Brief 29-8-'42).

⁷ Gesprek 10 October 1941.

⁸ *Leven en Werken*, 1924, blz. 412-432.

⁹ *Le Monde Nouveau*, 1922, Sept./Oct.

¹⁰ *De Nieuwe Geboort*, 1903.

I

LEVENSLLOOP

Tot 1911

Henriëtte Goverdina Anna van der Schalk werd de 24ste December 1869 geboren¹. Haar moeder, Anna Ida van der Hoeven, was een dochter van een majoor der genie te Breda, uit een geslacht dat vele scherpzinnige intellectuelen heeft voortgebracht. Zij was een charmante vrouw, muzikaal en ernstig, in wier gemoed een sterke wilskracht samenging met „een smachten dat aanvliegt uit de oneindigheden en door niets eindigs bevredigd kon worden, een ontroerend verwachten van een eindeloos geluk”. Zij had feministische sympathieën, lang eer het feminisme vaste vorm kreeg; de werkende, jonge vrouw (voor 1900 een ongewoon verschijnsel) had haar warme sympathie. Haar oudste dochter, die ze als kind niet geheel heeft begrepen, heeft ze in haar latere ontwikkelingsgang vol liefde gevolgd. Van haar kant heeft de dichteres haar moeder in het hart gedragen. Daaraan denken we bij het prachtige gedicht uit de cyclus *Liefde-van-Nu in Opwaartsche Wegen*:

*De moeder heeft de onbesnoeide macht
die reikt van voor leefheugenis begon
en alle vezels trekken tot haar heen.
Jeugd steigert, stelt zich op zichzelf alleen,
en waant ontijdig, dat zij alles won
en wil machi over alles wat bestaat;
jeugd dwaalt weg, achtloos, van de liefdesbron.
Maar dat's niet blijvend, en een dag hoe laat
ook, komt, een dag van wederkeer.
En zonder een vervreemding, zonder tasten
vindt de ziel van het kind de moeder weer
en drukt zich tegen haar met al zijn lasten*

*als een jong lam tegen het moederdier
zich aandrukt om de levenswarme vacht.
Er ging van haar liefde geen vlok verloren:
zij was altijd nabij en heeft gewacht
en staat gereed als voor het pas-geboren.*

De vader der dichteres, mr Theodoor Willem van der Schalk, was notaris te Noordwijk-Binnen, een echte aristocraat, conservatief-liberaal, met een sterk aesthetische inslag. Het was een sanguinische figuur, charmant in de omgang, maar in het huiselijke leven helaas nog al eens humeurig. Hij drukte zijn stempel op de deftige notarisfamilie, totdat de dood hem de 29e Juli 1892 door een ongeluk aan het gezin ontnam.

Henriëtte zelf wordt beschreven als in zichzelf gekeerd en teruggetrokken, maar ook wild en slordig, en vaak recalcitrant. Wanneer ze van haar buitenissige spelen verhit en verformfaaid thuis komt, begrijpt haar moeder in die tijd niet, dat de uitbundigheid in haar spel voorkomt uit „het mengsel van fantasie en dadendrang, die het beste van haar wezen zijn”. Misschien heeft ze zich ook enigszins achteruit gezet gevoeld tussen het charmante, zeven jaar jongere zusje, haar vaders oogappel, en haar twee jaar oudere broer, die door zijn moeder verwend werd. Zelf overgelaten aan gouvernantes, was zij wel niet jaloers, maar voelde ze zich toch eenzaam. Daarbij kwam haar heesheid, overblijfsel van een vroege nierziekte, en de suggestie van de gouvernante, dat ze door haar dikte „de jour en jour plus laide” werd. „Ze begon te gelooven dat zij met haar frissche kindergezicht, haar zachte bruine oogjes en dikke vlechten een soort monster was”.

Het giste voortdurend in haar, vulkanische krachten werkten in het binnenste van dit kind. Maar het vermogen om door verzen uiting te geven aan wat er in haar woelt, schenkt haar al van haar vroege kinderjaren af een diepe bevrediging. Vaak zit ze voor het inslapen aan het voeteneinde van haar bed te fantaseren om zodoende niet in slaap te vallen. Maar eenmaal, misschien omstreeks haar zevende jaar, maakt ze liggende in bed dit gedichtje:

*In 't oud kasteel daar sluipen d' uren
daar duurt de dag soms maanden, jaren lang,
daar slingert de klimop zich om de muren
waarvan een steen soms valt met doffen klank.*

Toen ze dat gemaakt had, was zij verrukt en dacht: „Iemand die zoo iets maakt, hoeft niet op het voeteneind van zijn bed te gaan zitten om wakker te blijven”. Een gevoel van roeping valt niet te miskennen: wanneer een oom omstreeks haar twaalfde jaar tracht te bemiddelen in een huiselijke kwestie, denkt ze bij zichzelf: „Ik word toch dichteres”. En later, veel later schrijft ze in *De Vrouw in het Woud*:

*„Zij kan zich den dag niet bezinnen
dat niet in haar heeft geleefd
het vreugde-klare beminnen
van het ryhme dat danst en zweeft . . .”
„Want toen in haar begon te welven
het eigen leven der ziel
schikten zich de woorden van zelven
tot ryhme dat rees en viel . . .”*

De poëzie was haar in deze jaren voor alles een „tooverdrank die haar ontvoerde aan de alledaagsche werkelijkheid, waarvan zij vervreemd was en waartoe niemand haar kon helpen een dragelijke verhouding te scheppen”. Zij vluchtte in de romantiek, zij verschanste zich daar onbewust in, om aan de in vele opzichten gerechtvaardigde eisen die haar omgeving haar stelde, te ontkomen: „De romantiek verheerlijkte in niet weinige van haar uitingen de opstandigheid van den eenling tegenover verschillende machten van algemeen aard: traditie, conventie, heerschende zede, ouderlijk gezag, goddelijke geboden.” Washington, Garibaldi, Kosciusko worden haar vrijheidshelden, evenals trouwens reeds eerder Jules Verne's kapitein Nemo: deze figuur „wekte in haar het eerste schemerende besef van sociaal onrecht als iets haatbaars, en een vaag verlangen, later daartegen te strijden”. Victor Hugo wordt al spoedig haar lievelingsdichter, en misschien heeft mej. Ariens wel gelijk

wanneer zij zegt: „Wel karakteristiek is deze voorkeur voor een dichter, uit wiens werk zo'n warm sociaal gevoel spreekt”³.

De conflicten uit haar eerste kostschooltijd vergemakkelijkten haar de aanpassing aan het gewone leven allerminst: Noch de alledaagsheid van de plaagzieke medescholieren, noch het ontgroeningssysteem van de directrice, noch ook het schoolse en niet erg diepgaande onderwijs, maakten dat ze er zich bijzonder op haar plaats voelde; aan de andere kant vond men haar vreemd en pedant, wat boers en dromerig. Maar tenslotte — nadat ze een poosje naar huis terug was geweest om weer wat op streek te komen — vond ze haar plaats wel, al vergat ze geen ogenblik, dat ze anders was dan de anderen. Een vrij diepgaande invloed moet ze ondergaan hebben van het godsdienstonderwijs, dat ze er kreeg van een evangelisch predikant; haar bevestiging bij de Remonstrantse Gemeente te Leiden, na haar terugkeer van de kostschool, was voor haar een ernstige zaak. Na het verlaten van de kostschool op achttien à negentienjarige leeftijd wijkt ook de beklemming, die haar al die jaren in de ban had gehouden. Ze bracht voor haar opvoeding een winter door te Luik, en de dichtader begon weer te vloeien; vooral toen ze eens, weer terug in Noordwijk, Toorop in zijn atelier mocht bezoeken. Dat werd een gebeurtenis in haar jonge leven, waaraan een (ongepubliceerde) sonnetten-cyclus, aan Toorop gewijd, het aanzijn dankt. Geen wonder, dat de jonge dichteres al spoedig geboeid wordt door de literaire vernieuwing, die uitging van „*De Nieuwe Gids*”, het tijdschrift waaromheen zich alles schaarde wat zich jong en radicaal voelde, en waarvan „elke aflevering een evenement (was) voor alle jonge schrijvers en kunstenaars”⁴. Ook Holland werd ten laatste opgestoten in de vaart der volken: na meer dan een eeuw van stremming was ook de Hollandse maatschappij gegrepen door het moderne levensgevoel: na '70 begint de industrialisering op grote schaal, kanalen en spoorwegen openen het land voor het moderne verkeer, Nieuwenhuis en Troelstra, Kuyper en Schaepman roepen grote volksdelen tot nieuw leven, Aletta Jacobs geeft het sein voor de emancipatie der vrouw. Het waren „jaren van vreugdenrijke, daadkrachtige levensopgang”⁵.

Het is hier de plaats niet om ook maar schetsmatig een overzicht te geven van het opborrelende cultuurleven uit die tijd voor 1900: Kloos, Van Deyssel, Verwey, Van Eeden en Gorter vertegenwoordigen de literatuur, Van Eeden, Van der Goes en Jan Veth schrijven hun befaamde essays, de schilderkunst wordt hoog gehouden door Breitner, Witsen, Isaac Israëls, Toorop, Van Looy, schilderschrijver evenals Veth; buiten het Nederlandsc cultuurmilieu werkt Van Gogh. In de jaren omstreeks '90 ontwikkelen zich op het monumentale gerichte geesten als Derkinderen en Richard Roland Holst, in de architectuur figuren als Berlage, De Klerk en De Bazel. De muziek kan bogen op Zweers, Diepenbrock, Wagenaar, de wetenschap op Lorentz, Van der Waals en Hugo de Vries, de filosofie op Bolland. En nog is hiermee niet meer gegeven dan een greep uit de culturele overvloed, waaraan men tenslotte, naast Bouvens en Leopold, Henriëtte van der Schalk, zelf kan toevoegen. „De poëzie, die sinds zij kon denken een vonk, in haar gloeide, is nu op haar 22e jaar, plotseling een groote vlam geworden”⁶. Ze leert te Noordwijk Verwey kennen en ze mag hem enige sonnetten voorlezen, waarop hij welwillende doch strenge critiek uitoefende: „Hij was voor mij een wijze mentor”⁷. „Dien heelen zomer en herfst (van 1892) vingen mijn dagen, alle verdriet (om de dood van vader en zusje) en het diepe medelijden met mijn moeder en broer ten spijt, toch het nieuwe licht van geestelijke vrijheid en schoonheid, dat voor mij was opgegaan”. En eindelijk, op vierentwintigjarige leeftijd, debuteert ze met een zestal sonnetten in *De Nieuwe Gids*⁸.

Bij Verwey had ze intussen op een winterse Zondag van Januari 1893 de schilder Richard Roland Holst ontmoet. Deze, een jaar ouder dan zij, was 4 December 1868 geboren in een Amsterdamse patriciërsfamilie. Al spoedig ontwikkelde zich uit deze ontmoeting een bijzondere sympathie, die tot een verlovings leidde. „Wat de groote vriendschap van Albert en Kitty Verwey voor ons heeft gedaan in de maanden, volgende op de eerste ontmoeting, tot in den zomer onze verlovings niet langer geheim behoefde te blijven”, schrijft ze in 1937, „is met geen woorden te zeggen. Fijne glanzende draden spon hun vriendschap om ons heen, die de buitenwereld op een afstand

hielden en binnen welke wij de schoonste en diepste ervaring van ons bestaan zoo ongestoord mogelijk konden doorleven"⁹. Drie jaar later, 16 Januari 1896 trouwden ze te Hilversum.

Door Verwey leert ze ook Gorter kennen, voor haar vooral de dichter van de kenterings-sonnetten¹⁰. De dag, dat ze hem het eerst ontmoette, was een heel bijzondere in haar leven. Terstond ontbloede een grote sympathie tussen hen beiden; het is voor haar ondanks de latere verwijdering de grote vriendschap van haar leven geweest en nog jaren na zijn dood schrijft zij in het boekje aan hem gewijd: „Met hem ging, zoowel voor mijn man als voor mij, een stuk heen van ons eigen leven. Hij is de eenige echte groote vriend geweest, dien wij beiden gehad hebben"¹¹. Het is bekend, dat Gorter haar tot Dante en Plato bracht, en ook tot Spinoza. Maar Verwey — zelf Spinozist — achtte te veel filosofie gevaarlijk voor de dichteres en achteraf heeft ze toegegeven dat hij daar, wat haar betrof, niet geheel ongelijk in had: „Gorter had het noodig, ik niet”, meende ze. Ook had ze later het gevoel, dat zich in deze kwestie wel enige rivaliteit tussen Gorter en Verwey openbaarde. Men kon toen niet tegelijk beide corypheeën der jonge letterkunde volgen, en zij koos Gorter, wat voor Verwey, die haar als het ware ontdekt en met inzicht en toewijding voortgeholpen had, zeker een teleurstelling betekende.

Overigens moest het haar in Spinoza toch treffen dat hij de tegenstelling tussen Geest en Stof in zijn wijsbegeerte ophief door uit te gaan van de Substantie, die tegelijk denken en uitgebreidheid is, als twee zijden van een zaak; en in zoverre had zijn denken ook wel waarde voor haar levensbeschouwing. Maar van onvergelykbaar veel groter betekenis was voor haar het werk van Dante. „Mijn leven lang ben ik hem (d.i. Gorter) dankbaar geweest”, erkent ze later, „dat hij mij tot de studie van Dante heeft gebracht in een levensfase, dat ik de rust en de gelegenheid had, mij jaren lang op de verheven poëzie der *Divina Commedia* te concentreeren"¹². Dante bevrijdde haar van het sensitivisme der Tachtigers door haar het geestelijk element der kunst in al zijn glorie te onthullen¹³. Maar bovenal gaf hij haar een harmonische visie op het leven en de levensvragen, die haar dichterlijk gemoed bevredigde. Niet in de

eerste plaats de patriot is hij voor haar, zoals hij het voor Potgieter geweest was, noch ook de lyricus zoals voor Van Eeden, maar de wijze, vervuld van liefde voor de rede als het specifiek menselijke; en dit is het enige begeren dat geen tweedracht zaait¹⁴. Van dit besef legt ze in *Sonnetten en Verzen in Terzinen* (1895) rekenschap af. Van Plato vinden we in deze bundel slechts enkele sporen, merkwaardig genoeg, omdat de geestesverwantschap der dichteres juist met deze denker-dichter het grootst moet zijn geweest: het schijnt haar zelf echter nimmer bewust te zijn geworden.

Het was intussen weer Gorter die haar naar een nieuwe — en in haar leven uiterst belangrijke — fase voorging: de marxistische periode. Radicale trekken waren trouwens in haar familie niet vreemd: zowel van vaders -als van moeders zijde waren er een paar radicale ooms¹⁵. Nu las ze met haar man samen het eerste deel van *Het Kapitaal*; alleen bestudeerde ze ook de beide volgende delen, wat haar „lang niet gemakkelijk viel”. En ook hier is het blijkbaar weer de visie van eenheid der tegendelen, die haar geboeid houdt. „Wij zien dus: de opkomende arbeidersklasse brengt ideaal en maatschappelijke werkelijkheid weer samen . . . Zij brengt bespiegeling en daden, denken en leven tot eenheid in het bestaan der individuen, omdat de beginselen waarvan zij uitgaat en het handelen naar deze beginselen één is voor haar”¹⁶. Toch was het niet Marx die haar tot socialiste had gemaakt. De artikelen van P. L. Tak in *De Kroniek* hadden haar en haar man reeds die richting opgedreven. Ook Van der Goes moet hen met zijn aesthetisch-politieke artikelen in *De Nieuwe Gids* beïnvloed hebben. Maar groter nog was de invloed van William Morris, de Engelse aesthetische socialist, waarmee Richard Roland Holst in Engeland persoonlijk kennis had gemaakt. Samen bestudeerden zij ook Morris' brieven over Kunst en Maatschappij. En zo kwamen zij „op aesthetisch-ethische motieven tot het inzicht in de wenschelijkheid eener socialistische ordening der maatschappij”¹⁷. In *De Nieuwe Tijd*, het door Van der Goes in 1896 opgerichte *Sociaaldemokratisch Maandschrift* zal Henriëtte Roland Holst in de tweede jaargang ook een studie over *William Morris als letterkundige* publiceren¹⁸.

Niets stond thans haar toetreding tot de S.D.A.P. meer in de weg. Tegelijk met haar man en Gorter werd zij lid op het Paascongres te Arnhem in 1897, in *De Sociaaldemocraat* door Troelstra hartelijk begroet. Overigens nam zij met de haar kenmerkende bescheidenheid in alle stilte haar plaats in. In de derde jaargang van *De Nieuwe Tijd* keert ze zich zelfs tegen de ijdelheid van sommige intellectuelen, zoals Van Eeden en Hugenholtz, die van hun „bekering” een opzienbarende zaak maken¹⁹. Dat wil echter niet zeggen, dat haar nieuwe levensinzicht haar onberoerd liet: „We spraken het uit tegen elkaar” (Gorter, haar man en zichzelf), zo schrijft ze in haar werkje over Gorter²⁰, „dat het ons eigen leven was, dat ditmaal aan het lentefeest zulk een warme innigheid gaf; voor het eerst in ons leven hadden we iets beseft van de groote opstanding der ontferden uit nood en druk, iets gevoeld van de groote kameraadschap der opgestanen. Dat maakte die lente anders-schoon, anders-rijk voor ons dan ééne vorige”.

*Eve' een voelen met alle dinge' eendrachtig,
dat 's 't waarste weten wat voor menschen is*²¹.

Dit weten was het dat haar leidde naar de socialistische beweging, zich uitend in „de haast dwepend-matelooze hunkering naar een andere betere gemeenschap”²². In de nu volgende jaren geeft ze zich met de onvoorwaardelijkheid, die haar altijd gekenmerkt heeft, aan die nieuwe gemeenschap der verdrukten, geheel opgeslorpt door een leven van lezingen, cursussen, artikelen, verhandelingen, wetenschappelijke studie en literaire werkzaamheid. Troelstra vertelt in zijn gedenkschriften van de stralende voorjaarsdag waarop mevrouw Holst, zo jong en opgewekt, hem *De Nieuwe Geboort* (1903) en haar kleine meesterwerkje *Kapitaal en Arbeid in Nederland* (1902) aanbood. In 1907 verschijnt *Opwaartsche Wegen* en in 1910 het lyrisch drama *De Opstandelingen*. De reeks van haar sociale studies zet ze voort met *Gewerksstreik und Sozialdemokratie* (1905), in het Nederlands *Algemeene Werkstaking en Sociaaldemocratie* (1906) en de *Geschiedenis van den Proletarischen Klassenstrijd* (1909).

Op cultureel gebied zijn te noemen de orthodox-marxis-

De Angora-hoeve, omstreeks 1900 gebouwd voor de moeder der dichteres, vlak bij het jachthuis. Later gebruikt als slaap- en werkgelegenheid voor de Holsten.

De dichteres en haar moeder.

tische opstellen over *Maatschappelijke Oorzaken van Middeleeuwsche en Moderne Mystiek*²³, *Studies over Socialistische Aesthetika*²⁴, beide later opgenomen in *Over Leven en Schoonheid* (1925) en *De Philosophie van Dietzgen en haar beteekenis voor het Proletariaat*²⁵, ook als brochure uitgegeven (1910).

Moeilijker reeds is het een overzicht te krijgen van de talloze artikelen en verhandelingen, die ze in die jaren geschreven heeft en waarvan zij, zoals Proost schrijft, zo'n slecht verzameelaarster is geweest. Hiervan zeide Augusta de Wit: „Mevrouw Holst is een begenadigde; zij schrijft vlotweg aan een wankel tafeltje van een stationsrestaurant de schitterendste artikelen, waarvoor ik dagenlang rustig aan mijn schrijftafel zou moeten zitten”²⁶. En voor goed verloren zijn de vele lezingen en redevoeringen, waarvan slechts de indruk die zij maakten, is blijven leven; de indruk „van die bijzondere, technisch onbeholpene en toch onvergetelijk indrukwekkende redenaarsgave, waarmee H.R.H. jaren lang tot in de verste uithoeken haar propagandistische roeping heeft vervuld”²⁷. Haar stem is altijd wat hees geweest. Haar bewegingen waren hoekig, schoolmeisjesachtig zou men haast zeggen, en met de handen op de rug draaide ze tijdens het spreken met het bovenlijf enigszins heen en weer, een heftig armgebaar makend of af en toe op een typische manier de wijsvinger langs de neus leggend. Voor sommigen van haar vereerders was haar optreden op het spreekgestoelte dan ook een teleurstelling, maar op de meesten maakte haar spreken niettemin een grote indruk. Die indruk — ondanks alle bijkomstigheden, waardoor een minder grote figuur als spreekster onmogelijk geweest zou zijn — berustte op de volstrekte, men mag wel zeggen: meedogenloze eerlijkheid waarmee ze zich gaf, op die vibratie in de stem en die val der woorden, die slechts gevonden wordt, waar de overgave zonder voorbehoud is. „Haar spreken was gekenmerkt”, aldus liet prof. Romein zich eens uit, „door de bezieling; het gaf de indruk van een in de goede zin volkomen ongeremd zijn, d.w.z. een spreken zonder pose, vrij en fier, van hart tot hart”²⁸.

Intussen hebben we één tak harer werkzaamheid, en wel één die haar zeer ter harte ging, nog niet genoemd: dat is haar aan-

deel in de redactie van *De Nieuwe Tijd*. Bij het begin van de derde jaargang (1898-99) nodigde de oprichter, Van der Goes, Henriëtte Roland Holst, Gorter en Herman Heyermans uit om toe te treden tot de redactie. Zij aanvaardde de uitnodiging en is de enige van de vele redacteuren — Saks, Wibaut, Pannekoek en Van Ravesteyn maakten korter of langer deel uit der redactie — die het blad tot het einde trouw is gebleven; ze was o.a. in de moeilijke jaren na 1909 secretaresse der redactie²⁹. Zolang het bestond, is met dit tijdschrift haar politieke leven en daarmee de bitterste harer teleurstellingen verbonden geweest. Zij die in het socialisme, zoals in alles, de eenheid en de harmonie zocht, werd door omstandigheden en karakter welhaast onvermijdelijk naar de strijd en de scheuring gedreven. De geschiedenis van die scheuring in de S.D.A.P. is voor een goed deel de geschiedenis van *De Nieuwe Tijd*.

Henriëtte Roland Holst was marxiste evenzeer door karakter als uit overtuiging. Het marxisme betekende voor haar in die fase, we zagen het reeds, de samensmelting van alle tegendelen, de eenheid van „droom en daad”. Haar karakter neigde tot rechtlijnigheid, tot een hartstochtelijk vasthouden aan eens aanvaarde doeleinden. Noch de eenheid van droom en daad, noch de ideële consequentie echter zijn kenmerkend voor de activiteit van een massapartij, zoals de S.D.A.P. omstreeks 1900 begon te worden. Zo ontwikkelde zich een tegenstelling tussen het politieke opportunisme der partijleiding en de principiële opvattingen der Nieuwe-Tijd-groep. In 1902 wordt de strijd geopend met een artikel van Roland Holst over *Beginsel en Praktijk*³⁰. De partij richt zich volgens schrijfster teveel op het agrarische Noorden en de Calvinistische kleine luyden. Daartegenover stelt ze het Marxisme, dat de socialistische beweging sterk maakt: „klein van omvang misschien, maar zonder feilen en scheuren, vol van zuivere kracht”.

Hiermee was een doel gesteld, waaraan een politieke partij nimmer kon beantwoorden. Ook voor wie de politiek als meer dan enkel belangenstrijd en intrige opvat, is ze toch steeds een compromis tussen ideaal en praktijk en nooit zonder feilen en scheuren, noch vol van zuivere kracht. Het is voor de mensheid een onschatbaar geluk, dat er te allen tijde zedelijke genieën

geweest zijn, wier idealisme gloed uitstraalt in het dagelijkse leven, ook in dat der politiek, maar de politieke leiders zullen het nimmer zijn. Zij zijn de politieke dichters, het geweten van de beweging, die ze verdiepen en verrijken, ten koste echter van onzegbaar eigen leed. In zulke gevallen kan men achteraf vaak heel moeilijk uitmaken „wie gelijk heeft gehad”; gelijk en ongelijk zijn gewoonlijk over beide partijen verdeeld: terecht wordt veelal het opportunisme een gebrek aan innerlijke kracht verweten, en geenszins ten onrechte verwijt men de radicalen dikwijls hun dogmatisme. Pas in hun wisselwerking komt het in gegeven omstandigheden maximaal bereikbare te voorschijn. Wat objectief echter wisselwerking is, is subjectief gewoonlijk zenuwslopende strijd.

Die strijd liep hier over talloze punten: de agrarische kwestie, de schoolkwestie, de herstemmingen, het ministerialisme en het staatspensioen. Maar voor Roland Holst vooral ook over een kwestie, die haar politieke denken voortdurend heeft beziggehouden: de politieke massastaking. Reeds in de tweede jaargang van *De Nieuwe Tijd* had Henri Polak de onmogelijkheid van massale werkstakingen geponeerd³¹. Maar het jaar 1903 bracht in ons land de grote spoorwegstaking. „Een evenement, dat de bourgeoisie een hevigen schrik aanjoeg, doch de arbeidersklasse met uitbundige vreugde en trots vervulde. Uniek was het prachtig élan, waarmee de spoorarbeiders uit solidariteit met de havenarbeiders in den strijd gingen, zonder eigen grieven naar voren te brengen. Mateloos waren de vreugde en de verwachtingen tijdens het aanvankelijke succes in Januari, maar des te dieper de teleurstelling na de nederlaag in April. Denk eens wat het voor ons leiders beteekende dat duizenden slachtoffers vielen, waarvan de meesten onvoldoende gesteund konden worden . . . En dan de hoon der bourgeoisie!”³². Wanhopig geslagen heeft Roland Holst zich na de nederlaag gevoeld, vooral door de woedende tweedracht die er het gevolg van was, maar nog na meer dan twintig jaar³³, wordt het hart haar warm, wanneer ze denkt aan „de prachtige offervaardigheid voor de idee, die in die dagen de daden van vele mannen uitstraalden, als de straling van een zuivere edelsteen”.

Nog in hetzelfde jaar wijst ze n.a.v. de verkiezingen in Duitsland op de politieke staking als strijdmiddel⁴, en in een ander artikel blijkt al iets van de diepere zin, die deze gedachte voor haar inhoudt, wanneer ze schrijft: „Het punt waar de politieke en economische organisatie van het proletariaat tot één actie samenkomen, is de politieke staking, de staking tegen den Staat”⁵. En wanneer in Rusland in 1905 een golf van stakingen uitbreekt, dan lopen haar de tranen over de wangen: „dat is de revolutie”. Later heeft ze wel verteld hoe sterk ze o.a. onder invloed van Rosa Luxemburg deze gebeurtenissen idealiseerde; vooral in de jaren 1905-1909, die van de partij-moeilijkheden hier, heeft ze „geleefd op Rusland”. In een Nieuwe-Tijdsartikel *Het begin van het Einde*⁶ schrijft zij, dat de revolutie in Rusland de eerste is, waarbij het proletariaat de leiding heeft; „al vloeit hier bloed, zoo is het middel der arbeiders niet de opstand, maar de politieke staking”.

Tallose bladzijden van *De Nieuwe Tijd* en haar werken, benevens haar hele studie over de „Generalstreik” heeft ze aan deze kwestie gewijd; we komen er in hoofdstuk IV uitvoerig op terug. Zoveel is in ieder geval duidelijk, dat de idee der politieke massastaking voor Roland Holst meer betekende dan een willekeurig strijdmiddel, nl. het samenvallen van economische en politieke activiteit, de eenheid van georganiseerden en ongeorganiseerden, de hoogste uiting van de revolutionnaire-socialistische gezindheid. Maar duidelijk is ook dat voor deze gezindheid in het al meer reformistische tijdperk tussen 1900 en 1914 steeds minder plaats blijft, zeker in Holland, met zijn gematigde klasseverhoudingen. In de S.D.A.P. vonden haar ideeën dan ook weinig weerklank en de verhouding tussen de Nieuwe-Tijdgroep en de partijleiding werd al moeilijker. Vooral Troelstra, die ook verschillende fouten maakte, had het gevoel als kop-van-jut te moeten fungeren; Gorter en Roland Holst gingen zich vaak aan nodeloze scherpte te buiten. In 1907 werd de ramp van een scheuring echter nog voorkomen. Van der Goes en Saks remden Gorter en Roland Holst, die zelf zeker ook geen scheuring wilde, en een paar keer verzoenend moest optreden, toen Gorter te ver was gegaan. Tak bemiddelde en Troelstra was verzoeningsgezind. Maar in het-

zelfde jaar stierf Tak, en enige jongere Marxisten, nl. Wijnkoop, Van Ravesteyn en Ceton richtten in 1908 de Tribune op.

Veel meer dan *De Nieuwe Tijd* ooit geweest was, werd deze terstond het blad van een extremistische oppositie. De houding der Tribunisten tegenover de partijleiding was met ieder begrip van partijdiscipline onverenigbaar en zo was de scheuring in 1909 ook onvermijdelijk³⁷. Op het Deventer congres werd ze een feit en de Tribunisten richtten een nieuwe partij op, de S.D.P. met 400 leden. Gorter maakte er deel van uit, maar Roland Holst niet: toen ze kiezen moest tussen de zuiverheid van de theorie en de solidariteit met de massa, koos ze (natuurlijk) de laatste, wat o.a. tot gevolg had, dat Gorter aan de kameraadschappelijke omgang tussen hun beider gezinnen een einde maakte, al bleef de hartelijke genegenheid althans van haar kant levenslang ongerept. Wat dit alles voor die generatie van socialistten betekend heeft, kan men slechts gissen als men bedenkt dat Van der Goes en Roland Holst „psychisch in stukken gereten werden”, dat Wibaut, die „sterke en vaak zo ironische man, te Deventer schreiend in een hoekje” gevonden werd³⁸. Het was de droom van de wordende eenheid der mensen, die hier stuk brak.

Aan het partijdagblad *Het Volk* werd een marxistisch *Weekblad* toegevoegd, waarvan Roland Holst met Wibaut de redactie vormde. Zij is er de ziel van geweest: „Al de andere medewerkers bij elkander, inclusief de andere redacteur, hadden gezamenlijk niet de strijdvaardigheid waarover zij beschikte en die voor een blad van dat karakter een hoofdeigenschap was”³⁹. Maar deze Weekbladtijd was een der pijnlijkste uit haar politieke loopbaan. Ze hoopte op een hereniging der beide partijen: „Wij hebben voor onze persoon”, schrijft zij in *De Nieuwe Tijd*, „gelijk bekend is, zoozeer bewezen ter wille van de eenheid tot offers van eenige beteekenis bereid te zijn en hebben ons aandeel in de verdrietelijkheden en moeilijkheden die de scheuring meebrengt zoo ruimschoots te dragen, dat niemand ons zal verdenken, geen vurige voorstander van het herstel der eenheid te zijn”⁴⁰. Maar in feite werden de tegenstellingen steeds scherper en Roland Holst werd bestookt van beide zijden.

*Dat 'k niet kan zien bij d'eenen niets als recht,
bij d'andren louter onrecht, maar geregen
z'aan 's levens snoer dooreen zie, is, toen wegen
scheidden, 't noodlot geworden dat mij slecht.*

*Want felle dagen van verwoed gevecht
zijn wie zoo zien als ik, niet genegen:
dan geldt het onvoorwaard'lijk voor of tegen,
wie zoo niet zijn kan, wordt de daad ontzegd⁴¹.*

Na een jaar van „wanhopig gespartel” heeft ze de redactie van het Weekblad neergelegd, fysiek volkomen uitgeput. De directe aanleiding tot haar uittreden uit de S.D.A.P. kwam nog een jaar later en was een zeer principiële: bij een staking der zeelieden te Amsterdam had het N.V.V. elk overleg met de onafhankelijke vakbeweging afgewezen. Evenals Troelstra en Wibaut wenste Roland Holst nu een steunbeweging voor alle zeelieden, maar het partijbestuur verklaarde zich er tegen uit vrees dat steun aan de syndicalisten de partij en de moderne vakbeweging van elkaar zou verwijderen. Volgens Roland Holst echter diende voor de partij de klassesolidariteit boven alle tactische overwegingen te gaan en toen het congres de houding van het P.B. goedkeurde, vroeg zij zich af of ze nog langer deel kon uitmaken van een partij „die op deze wijze te kort schiet in haar socialistische plicht⁴².”

Zij ging korte tijd later heen, zonder gerucht, zoals ze gekomen was. En aangrijpend klinkt het na in haar verzen:

*Ik die had kameraadschap uitgegeven
tot levenswachtwoord in mijn jong getij,
ik word nu door de makkers uitgedreven
en kan geen schred meer houden met hun rij.*

*Er is geen plaats in het broederlijk leven,
bij 't volk der makkers is geen plaats voor mij:
nu moet ik mij in d'eenzaamheid begeven
en hullen in herinrings grauwe pij⁴³.*

De jaren na 1911 zijn voor Roland Holst jaren van eenzaamheid en bezinning. Maar aan het socialisme heeft zij niettemin nimmer getwijfeld, integendeel, het is ook in zijn politieke uitingen, met al het leed dat het dikwijls voor haar meebracht, de concrete werkelijkheid, waaraan haar ideële zijn, haar verlangen naar gemeenschap en harmonie, zich toetsen kon en zijn literaire vorm ontleende, zoals in de prachtige bundel *De Vrouw in het Woud* (1912), het drama „*Thomas More*” (1912) en de episch-lyrische bundel — volgens haar zelf poëtisch het gaafste van haar werken — *Het Feest der Gedachtenis* (1915).

Van haar trouw aan het socialisme heeft ze ook in proza voortdurend getuigd. In een brochure van 1907, midden in de eerste crisis dus, heet een leven van strijd voor het socialisme „het allerbeste en schoonste leven, dat een mensch in onze dagen leven kan, een leven waarvan iedere dag en ieder uur vol is van grootheid, van inspanning om de menschheid te brengen tot een hooger staat en daarom van waar geluk”⁴⁴. En in 1910, na een jaar *Weekblad-ellende* spreekt ze — en het klinkt haast autobiografisch — over de „geestelijke ziekte van de intellektueelen onder het kapitalisme”, nl. „de groote splijting van de persoonlijkheid, de innerlijke disharmonie, het ontworteld wezen, het zich machteloos voelen en toch macht begeeren, het hunkeren en niet bereiken, het hebben van aspiraties, die niet worden vervuld . . .” Maar al deze disharmonie, én de tegenstelling tussen wetenschap, kunst en handenarbeid zal het socialisme opheffen; het zal „wat gescheiden is vereenigen”⁴⁵. En in een brochure tot de vrouwen heet het tenslotte in 1914: „Een heerlijke toekomst, een heerlijke bloei van het allerschoonste en diepste is voor ons, vrouwen, weggelegd, in het socialisme alleen”⁴⁶.

Van haar bezinning getuigt een studie in antwoord op enige opmerkingen van Bonger, waarin deze de tegenstelling marxisme-revisionisme, of zoals hij het liever noemt radicalisme-reformisme, tot een temperamentskwestie herleidt⁴⁷. Roland Holst antwoordt hierop in een uitvoerige beschouwing⁴⁸, die

kenmerkend is voor haar wijze van behandeling, zoals die bv. al in *Kapitaal en Arbeid I* min of meer tot uiting was gekomen. Een dichtelijke behandeling in de zin van een intuïtief-synthetische visie, gesteund door een aan haar merkwaardige belezenheid ontleende kennis van feiten en theorieën⁴⁹. Marxisme, aldus mevrouw Holst, is niet allereerst een kwestie van gevoel, maar van verstand en wil: het trekt consequente naturen aan. Het is koud én gloeiend, kritisch én geestdriftig, verstandelijk én emotioneel, wetenschap én strijd, kortom, zouden wij zeggen, het is een eenheid der tegendelen. Men vraagt zich echter mét Bongers af, of dit alles inderdaad niet in de richting van secundaire emotionaliteit wijst⁵⁰.

Treffend zijn de opmerkingen, die ze maakt over de psychologie van de scheuring. De gematigden raken op de achtergrond, wie bleven pasten zich aan, anderen werden gedwongen afstand te doen van alle werkzaamheid in de arbeidersbeweging. En dan volgen de beslis end-ernstige woorden: „Voor de meeste menschen slaat eenmaal het uur, dat over de richting der verdere omvorming van h in ik, en daarmee over hun houding in alle gewichtige omstandigheden van het openbare en private leven beslist. In dat uur wordt het innerlijk zwaartepunt, voor de komende jaren, doorgaans onherroepelijk, vastgelegd. Bij sommigen zal dat zijn in de richting van toenemende verdraagzaamheid en aanpassing, een steeds dieper doordringen in de psychologische en sociale motieven van — en steeds wijder en zachter oordeel over hun medemenschen. Zij winnen aan filosofischen blik op het leven, zoo hunne sociale gevoelens machtig zijn ook aan sympathisch vermogen — maar zij verliezen onvermijdelijk aan daadkracht, aan aktiviteit, aan strijdvermogen”. Deze woorden geven uiting aan ideeën, die al meer de bouw harer levensbeschouwing zullen gaan schragen.

Zelfbezinning en zelfprojectie is het ook, die tot uiting komt in haar biografie van Rousseau, waarvoor ze in het voorjaar van 1912 met haar moeder een „Rousseau-reis” naar Zwitserland maakte. In zekere zin zijn alle biografieën van mevrouw Holst autobiografieën. De felle, redeloze, rampzalige bezieling is het grote in Rousseau, aldus Verwey en „uit dit

beginsel groeide in haar de verwantschap"⁵¹. De beschrijving van Rousseau's jeugd, aldus de heer Van Campen⁵², is een verre navolging van de „confessions”, maar daarna pas recht blijkt de schrijfster „van het geslacht te zijn, waarvan Rousseau één der vorsten was”. En het besef bv. dat Rousseau in het gevoel van zijn artistieke meerderwaardigheid zijn vijand Voltaire zacht en billijk kon beoordelen, kon alleen opkomen bij „een heel groot en edel kunstenaar, die zelf in het bewustzijn van zijn zielsrijkdom zijn tegenstrevers en miskenners kan vergeven, gelijk deze groote lyrische dichteres er één is”. En bijna even zeer zelfanalyse als uitbeelding van Rousseau is het ook wanneer zij schrijft: „Zijn aard was niet uit één stuk gesmeed, maar tweeslachtig: trotsch zoowel als teeder zijn hart, zijn gemoed vrouwelijk en toch ontembaar, zijn neiging aldoor dobberend tusschen zwakheid en moed, deugd en meegesleept worden. Zoo lag hij levenslang in strijd met zichzelf en moest zoowel het genot als de wijsheid derven”.

Wanneer men al aan kan tonen, dat zij hem hier zowel als elders idealiseert, en ook Thérèse le Vasseur moet verdedigen om zijn karakter schoon te wassen, zo ligt er in deze heldenverering, die deel is van haar wezen, opnieuw een stuk bevrijding van eigen zwakheid doordat in de held alle kleinheid en tegenstrijdigheid overwonnen is. En zo eindigt zij haar biografie met het visioen van een wereld der broederschap, waarin Rousseau lachend leven zal in de harten der mensen. „Omdat die diepste krachten van zijn wezen gingen naar wat zij bereikt zullen hebben: de wedervereeniging van de ver-uiteengeraakten, Natuur en Mensch. Omdat zijn hartstochtelijk verlangen ging naar wat voor hen vervulling is geworden: eenheid en broederschap tusschen de mensen, opgaan van den enkeling in het geheel”.

De dood van haar moeder, 24 April 1914, betekende in het betrekkelijk rustige leven van Roland Holst in die jaren een nieuwe geestelijke schok. Het verdriet om de dode heeft haar diep aangegrepen, maar geenszins verslagen, want zij wist hoeveel troostrijks er bij deze dood te zeggen viel, en wanneer het eerste eenzame wenen gestild is en de treurende het pure beeld der verzonkene gans in zich heeft opgezogen:

*... dan voelt hij allengs hoe door al zijn zinnen
de kracht opstaat van het geliefde wezen
en zich door hem gelijk een gloed uitspreidt,*

*tot door het wonder der Liefde verrezen
hij onvervreemdbaar-diep bezit van binnen
de gezegende tegenwoordigheid⁵³.*

Maar meer dan om de dode heeft ze in deze jaren geleden om de dood. In die tijd van massale vernietiging van het leven, van oorlog en later revolutie, van chaos en hartstocht heeft ze in haar diepste zelf klaarheid gezocht over de vragen van leven en dood als nimmer te voren of daarna. „Zoals de daad haar bestaan verrijkt heeft met het geluk van de strijd en het leed van de nederlagen, heeft de dood het gezegend met een deemoedige stilte en een mystieke inkeer tot de grond der dingen”⁵⁴. Maar tegelijkertijd wordt haar leven meegenomen op een nieuwe golf van activiteit. De wereldoorlog die in Augustus 1914 uitbrak, bracht haar met een schok terug tot de werkelijkheid. Vooral een „meesterlijke brochure van Trotzki” bracht voor haar veel verheldering⁵⁵. Alles wat er aan haar droom van eenheid in 1909 en volgende jaren nog niet vernietigd was brak nu stuk. De Internationale stort in één, en zij heeft zich de ernst van de nederlaag geen ogenblik ontveinsd: de oorlog is geen episode maar een einde, hetzij van vroegere methoden en opvattingen, hetzij van de Internationale zelf. En als een wanhoopskreet haast klinkt het, wanneer zij het proletariaat oproept zich als „zesde grootmacht” op te werpen „en de menscheid een schrede verder te brengen op den weg naar eenheid en vrijheid”⁵⁶.

De aanwezigheid van deze twee schijnbaar onverzoenlijke behoeften: wijsgerige overpeinzing en georganiseerd verzet-tot-het-uiteerste, doet Stuiveling bv. over de oorlogsjaren spreken als „de meest-gespleten tijd van haar bestaan”⁵⁷. Zeker, ze is er niet steeds in geslaagd een volledige verzoening tussen haar strijdbare leven en haar doodsgedachten tot stand te brengen, maar dikwijls toch wel; en de hevig bewogen, maar in haar ogen ook veelbelovende dagen die ze beleefde, maakten

het haar gemakkelijker te geloven, dat ze eenmaal zou kunnen reiken tot de gronden van het zijn . . .

*waar als wortels van dennen en eiken
Dood en Leven verstrengeld zijn*⁵⁸.

Juist de mogelijkheid van een algehele ommekeer der werkelijkheid binnen afzienbare tijd maakte het gemakkelijker het naar binnen gekeerde en naar buiten gerichte leven te verzoenen. Zo weet ze, dat ze nog in de „tros der maatschap” hangt, maar ook dat ze haar blik naar de oneindigheid gekeerd heeft. Slechts door het ene kan de mens tot het andere komen :

*Over den welvenden rug
van den duur draagt geen schip terug,
maar geen draagt tot de eeuwigheden
dan over der dagen baan*⁵⁹.

In 1915 ontplooit zich haar activiteit als spreekster en journaliste weer ten volle. De 2e Mei van dat jaar sticht zij met enkele honderden geestverwanten het „Revolutionair-Socialistisch Verbond” met het orgaan *De Internationale*, waarvan zij het bekendste redactielid is. Belangrijker voor haar wordt nog de conferentie in September van 1915 te Zimmerwald in Zwitserland, waar de eerste poging gedaan wordt om contact tussen de linkse socialisten tot stand te brengen. Ze werd er eenvoudig „heengedreven” en ontmoette er behalve vele voor-
aanstaande socialisten uit verschillende West-Europese landen, Lenin, Trotski en Radek. De indruk, die deze bijeenkomst op haar maakt, is overweldigend: „Er was iets in het bewustzijn van de deelnemers aan de Zimmerwald-conferentie dat een nieuw tijdperk dáár begon, dat zij werktuigen waren om een zuivere, hoge menselijke kracht in het licht van de sfeer der daden te tillen . . . Zij voelden gereinigd te worden van de kleinheid, het alledaagsche, van hun eigen ongelooft”⁶⁰. Vurig was haar hoop, dat met het „Manifest van Zimmerwald” een nieuwe fase zou worden ingeleid, maar ook dit bleek een illusie te zijn. Zelfs in haar eigen organisatie had zij aanvankelijk de

grootste moeite om het manifest te doen aanvaarden; maar daarna voerde het R.S.V. met groot élan de strijd voor het Manifest. Doch al spoedig bleek dat het een volkomen geïsoleerde positie innam. In 1916 kwam — vooral op aandringen van Roland Holst, die zich hierin meer dan zij later verantwoord kon door Radek had laten beïnvloeden⁶¹, — de fusie met de eveneens minieme S.D.P. tot stand, waarvan zij reeds voordien lid was geworden. Van *De Tribune*, die in die tijd dagblad werd, vormde ze met Wijnkoop en Van Ravesteyn de redactie. Kort daarna hield *De Internationale* op te verschijnen.

Deze jaren zijn ook de jaren van sociaal-theoretische zelfherziening. In een artikel in *De Nieuwe Tijd* motiveert ze haar „revolutionaire wedergeboorte”. Men moet verdacht zijn op hevige massa-acties, er is nu uitzicht op een nieuwe of hernieuwde Internationale, bij de propaganda zullen opnieuw „wetenschap en idealisme inéénvloeien”. Van een „koel” marxisme moest zij niets hebben, want de wilsrichting is nu beslissend, niet de theorie⁶². Aan de wil is zij een veel groter waarde gaan hechten en in verband daarmee ook aan de onderbewuste krachten der ziel en zij beseft, dat er reeds vóór Zimmerwald een diepe hunkering was naar een socialisme, dat onweerstaanbaar zou zijn door eigen innerlijke kracht. En aan dit nieuwe socialisme wijdt ze zich met al haar onschatbare gaven van kennen en kunnen. Zij spreekt, schrijft, dicht, studeert, komt zelfs een keer met de justitie in aanraking, volgt ademloos de in 1917 uitgebroken revolutie in Rusland en wanneer ook hier de spanningen toenemen, roept zij de soldaten op „tot strijd tegen het onmenselijke imperialisme” en „voor het kommuniste, dat alleen de volkeren verzoenen en de menschheid bevrijden kan”⁶³.

Voor ons ligt de waarde van die strijd vooral in de bezinning op de strijdmiddelen van het socialisme waartoe hij haar drong, in een brochure *De Middelen der Sociale Revolutie* en een uitvoerige historische studie over *De Revolutionaire Massa-aktie*, beiden van 1918; de laatste volgens Verwey geen geschiedschrijving, maar een uiting van persoonlijke honger naar verzet en omkering⁶⁴. En zeker is hier iets van waar, ook van het gemis aan een vastgevoegd innerlijk leven en van de onzuiverheid der taal,

waarvan Verwey gewaagt, maar men miskenne de brede studie niet, die er aan ten grondslag ligt, noch de adeldom der motieven. Roland Holst beproeft, door de nadruk te leggen op niet-gewelddadige strijdmiddelen, een synthese tot stand te brengen tussen Liefde en strijd, de Liefde te stellen als bezielend strijdbeginsel. Inderdaad had zij later het gevoel in die periode van haar leven de bron der Liefde het meest nabij geweest te zijn. Maar wel moest ze in *Verzonken Grenzen* erkennen:

*toen ik kwam in den luiden schellen slag
verzonk het liefst bezit naar dieper lagen:
ik vond geen woord dan het oude van strijd.*

Geheel is de synthese nimmer gelukt.

Van de strijd zelf beleefde ze hier slechts een flauwe weer-
glans. Wanneer zij en Domela Nieuwenhuis de 13e November
1918 de matrozen en soldaten toespreken, lijkt het haar even
of de Duitse revolutie ook hierheen over zal slaan — zoals
ook Troelstra een ogenblik meende — maar al spoedig blijkt
de vergissing en in *De Tribune* erkent ze enkele weken later⁶⁵.
„Het was alles een wonderlijke vrijheidsdroom en in onze
arbeiderswereld, doorvreten van twisten, principieele en klein-
persoonlijke, — als een droom van licht, eenheid, macht, en dat
allerheerlijkste, het opgaan van den eenling in de makerschap,
in het groote geheel”, Veel later moest ze vaststellen dat er hier
na 1903 eigenlijk nooit meer een solidaire beweging voor
ideeële doeleinden is geweest⁶⁶. Echter herinnerde de staking
van Februari 1941 tegen de Jodenvervolging te Amsterdam
haar voor het eerst weer aan 1903.

Maar al spoedig neemt de ontwikkeling der Russische revo-
lutie heel haar wezen in beslag. Wat is er in die dagen warm
bemind, wat is er in die dagen groots verricht, hoe heeft extase
haar hart bevestigd. Maar ze beseft ook hier — zoals ze al
terstond in een open brief aan Maxim Gorki geschreven had —
„de oude, oude tweespalt tusschen realiteit en droom”⁶⁷. In
Nederland wordt een bureau van de Communistische Interna-
tionale opgericht, waarin zij met Gorter, Van Ravesteyn en
Pannekoek zitting heeft. De S.D.P. wordt C. P.H.⁶⁸. In deze

tijd ontstaan *De Kinderen* (1915-1920), *De Bevrijders* (1917) en *Michael* (1917-1918), de beide laatste grotendeels onuitgegeven, *Het Offer* (1918-1921) en later *Tusschen twee Werelden* (1923). In al deze werken weerspiegelt zich de strijd en Roland Holsts pogen om ideaal en werkelijkheid te verbinden. Vooral *Het Offer* is geheel geïnspireerd op de Russische revolutie! In de volks-commissaris Oestoichyw herkent men gemakkelijk Trotzki, zoals ze hem toen zag, nog voor haar reis naar Moskou in 1921.

Het is hier de plaats om iets te zeggen over de figuur van Trotzki en de rol, die deze in het leven van Henriëtte Holst heeft gespeeld. „Drie malen zag/ ik hem; drie malen wist ik dat/ wij ware' in veel gelijk, in véél ook anders'', heet het in *Heldensage* (1927). Naar ze zelf vertelde, ontmoette ze hem het eerst in 1907 op een internationaal congres; toen heeft ze tot in de nacht met hem zitten praten. Hij maakte grote indruk op haar, met zijn imponerende kop en het hoge voorhoofd, tegelijk schuchter en romantisch. In Zimmerwald waar ze met hem samen aan een compromis-resolutie werkte, leerde ze hem beter kennen. „Onverbleekt staat heden nog voor mij de lumineuze figuur van Leo Trotzki, zooals hij bewoog tusschen de andere deelnemers van de konferentie, een reus van wilsspanning en intellect, harmonisch vereenigd, en ook een mensch van een beminnelijke menselijkheid''⁶⁹. En in de jaren van de Russische revolutie was hij voor haar de held van Brest-Litowsk, die tegen het Duitsche volk geen oorlog voeren wilde en geen vrede met hen sluiten kon. In 1921 ziet ze hem weer in Moskou, „de bouwer, de bevruchter, de vormgever, de grote zuiveraar''⁷⁰. Over zijn optreden op het Internationale Vrouwencongres — in welks ere-comité zij bij haar aankomst in Moskou benoemd werd — schrijft zij in *Heldensage* met warme klank, waarin ook naklinkt wat ze in hem zocht en bewonderde:

„Wit was de ruimte waar hij binnentrad . . .
Van wanbegrip genaast g'ons en van waan;
uw woorden deden weer vertrouwen dale'in
harten, die vertwijfelden in pijn.

*Gij groote mensch, heerlijk door 't evenwicht
tusschen uw sterke wil en groot verstand, —
een lamp waart g'in die dage', eene die brandt
met een zeer helder gelijkmatig licht . . .'*⁷¹.

Op allerlei bijeenkomsten maakte hij op haar een buitengewoon sympathieke indruk; steeds probeerde hij te overtuigen. Op zijn bureau heerste stipte orde en hij wist medewerkers te kweken. Zoals men weet, overtuigde hij haar van de gevaren der ultra-linkse, sectarische stroming van Gorter en Pannekoek, waartegen ze trouwens ook voordien reeds bezwaren had, zoals eigenlijk al in 1909 gebleken was. Intussen meende Gorter, dat dit niet gebeurd zou zijn, als hij er bij geweest was⁷². Overigens moest ze tegen de generale lijn der Derde Internationale wel evenzeer bezwaren hebben als tegen de ultra-linkse, en eigenlijk op dezelfde gronden, nl. die van de verbondenheid met de massa. Reeds in 1920 had ze — toen nog dicht bij Gorter cs. staande — geschreven: „De conceptie van Moskou steunt nog altijd op de oude verdeling der menschen in twee soorten: een kleine elite en een talrijke volgzame kudde. Die verdeling beheerscht heel het verleden; of hij in de toekomst ooit geheel verdwijnen zal, kan op allerlei gronden betwijfeld worden. Maar het is de hoogste roeping van het socialisme, haar zooveel mogelijk op te heffen door de massa te brengen tot eigen onderzoek, eigen oordeel, zelfwerkzaamheid”⁷³.

Aan de andere kant onderwierp ze zich ook terwille der verbondenheid, in dit geval met de partij, aan de contrôle der beweging over *De Nieuwe Tijd*. Te beginnen met de jaargang 1922 werd deze omgezet in *De Communistische Gids*, wetenschappelijk maandschrift van de Communistische Internationale in Nederland, onder redactie van haarzelf, Van Ravesteyn en „Opmerker”. Maar toch voelde Roland Holst zich in die sfeer al minder op haar plaats. Haar activiteit nam af. In de jaargang 1923 van de *Communistische Gids* verschijnen er enige artikelen van haar hand over *Opvoeding tot Communisme*, waarin ze de C.P. verwijt „niet te bezielen omdat zij zelve niet bezield is”, en het gemoed en de verbeelding te verwaarlozen, „de twee krachten, die den mensch bevreugelen”⁷⁴. Aan het einde

van dezelfde jaargang legt ze haar functie van redactrice neer en in de loop van 1924 bedankt ze als lid van de C.P.

Reeds in *Tusschen twee Werelden*, d.w.z. „tusschen zienlijke en onzienlijke wereld”, zoals zij zelf later meedeelde⁷⁵, heeft ze uitgesproken, dat menschen als zij en Friedrich Adler, tot wie ze zich in een groot gedicht richt, zijn „geboren meer om liefde hebben dan te haten / en om te droomen dan te doen”. En deze neiging wordt door de omstandigheden versterkt, zo niet bepaald, want met de wereldoorlog van '14-'18 is een eind gekomen aan een periode, die ze steeds als een „gelukkige tijd” is blijven zien, waarin droom en daad zoal niet verenigbaar, dan dan toch verzoenbaar leken. De jaren na de wereldoorlog zijn jaren van neergang, waarin de bezieling verdwijnt en de verdeeldheid toeneemt. Tevergeefs heeft Roland Holst getracht de idee van het socialisme hoog te houden en de inspiratie aan te blazen. Ontelbaar zijn haar pogingen tot eenheid en vernieuwing, maar even dikwijls faalden zij. Geen wonder dat zij in deze beweging al minder geloven kon. Wel ontwikkelde zij nog menigmaal een zeer grote activiteit, maar meer en meer beginnen in overeenstemming met haar diepste aanleg de naar binnen gerichte krachten der ziel te overheersen. De tragiek van deze groei is dat hierbij meer dan vrije zelfbepaling, het verloop der gebeurtenissen de beslissende factor is geweest. De naar buiten gerichte krachten der ziel vonden in deze wereld en onder deze omstandigheden niet de aangrijpingspunten, waarnaar ze zich strekten. Ook het hart der ziel echter moest daardoor een schraler leven leiden.

De laatste bijdrage, die Henriëtte Roland Holst in *De Communistische Gids* schreef, de grote studie over *Historisch Materialisme en Kunst*⁷⁶ gewaagt van de teleurstelling, die een menselijke gemeenschap onherroepelijk treft, als deze zich lang op de uiterlijke wereld heeft moeten concentreren, maar die een ommekeer der psyche voorbereidt. De nadruk wordt verlegd van de rationele naar de irrationele vermogens. En het grote doel, dat het communisme zich moet stellen is „weer harmonie te brengen tusschen de bewuste en onbewuste, de rationele en irrationele zielsvermogens”. In deze jaren noemt zij zich ook uitdrukkelijker „religieus”, waarmee ze dan de

eenheid van de mens met het universum tot uitdrukking wil brengen, wel te onderscheiden van het geloof aan een persoonlijke God. En in haar werkje van 1925 over *Communisme en Moraal*, — dat uit tactische overwegingen voorzichtig geschreven moest worden —, spreekt zij ook duidelijker uit dat „de daden van de proletarische klasse pas hun eigenaardige en bijzondere waarde ontleenen aan hun betrekking tot het algemeene levensproces der menschheid”,⁷⁷ in plaats van zoals in 1915 de inhoud van het socialistische ideaal te formuleren als „het heil van de grootst mogelijke sociale eenheid of algemeenheid”, d.i. de klasse⁷⁸. Ook in haar studie over *De Voorwaarden tot Hernieuwing der Dramatische Kunst* (1924) vinden we dergelijke inzichten terug, terwijl ze poogt ze in haar maatschappijbeschouwing te verwerken in het tweede deel van *Kapitaal en Arbeid in Nederland*, dat in deze jaren zijn beslag krijgt (1926).

De B.K.S.P. (Bond van Kommunistische Studie- en Propagandaclubs), waarvan ze na haar uittreden uit de C.P.H. lid was geworden, kon haar intussen allerminst bevredigen en zo keert ze in 1925 voor korte tijd in de C.P. terug. Wat haar daarbij dreef, uit zij in een polemiek, waar ze haar tegenstander toeroept: „Laat men de banden die er toch zijn, niet doorkappen en laat men de groote gedachten van het communisme niet uit het oog verliezen”⁷⁹. Maar het is een krampachtig en wanhopig pogen. Uit *De Tribune* van 26 November 1927 blijkt dat Henriëtte Roland Holst opnieuw — en nu voor goed — is uitgetreden. Daarvoor bestonden algemene en persoonlijke redenen. Het jaar 1927 is het jaar dat de Komintern de Chinese Communisten aan Tsjang-Kai-Sjek overleverde; d.w.z. dit was het moment, zo meende ze later, dat de Komintern ophield naar het woord van Rutgers de zichtbare uitdrukking van de solidariteit aller verdrukten te zijn. Daarbij kwam nog, al was dit een aanleiding van de tweede orde, de nederlaag en de verbanning van Trotzki en zijn aanhangers. Maar waar het voor haar persoonlijk op aankwam was iets heel anders nog: nl. dat ze voelde te misdoen door in de C.P. te blijven. Als ze naar een vergadering ging, had ze het gevoel tegen haar geweten te handelen en de mensen niet het beste te geven wat ze geven kon⁸⁰.

In datzelfde jaar immers had ze tijdens een studiewerk van

de Internationale Vrouwenbond voor Vrede en Vrijheid te Gland, in Zwitserland ervaren, welk een sfeer van warmte en liefde tussen mensen heersen kon: „Eerlijk moet ik bekennen”, schrijft zij⁸¹, „dat ik, gewend te werken in het milieu der verscheurde en weinig verdraagzame Nederlandsche arbeidersbeweging, niet wist dat zulk een sfeer bestond en niet gedacht had, dat die in de huidige omstandigheden kon bestaan. De essentiele elementen van die sfeer waren de warmte, de uitstroomende sympathie, de groote broederlijkheid, die allen omvatte . . . Wij ervoeren plotseling één dier vluchtige vóór-boden, vóórflikkeringen, vóór-uitzichten der Broederlijke Wereld van onze Droomen”. Het was een innerlijk beleven voor haar, en dat besliste over haar definitieve breuk met de C.P.

In *Heldensage* (1927) herdenkt ze dan nog eenmaal de geweldige worsteling der Russische revolutie:

*Verloren? neen, niet verloren . . .
ge-wonnen, maar niet zóó gewonnen
als zij hoopten, die begonne' in
dat bloedig schoon morgengloren . . .*

*Wel werd het nieuwe geboren,
maar het is oud geworden,
te schielijk, te schielijk verhard.
Te snel bloeide uit het hart,
te snel is de nieuwe orde
in de sporen der oude verhard⁸².*

Langzamerhand leert haar hart in de tergende traagheid van de spiraalgang der geschiedenis berusten; en voor haar zelf veroverde ze deze onwrikbare verworvenheid, het gelaten verwachten van een al-verzoenende dood:

*O stille baai en altijd veilige haven, —
te weten dat uw diepe kom ons wacht,
uw vrede onze' onvrede eens zal laven
dat geeft tot doen ons en tot dragen kracht⁸³*

Haar uittreden uit de C.P. in 1927 heeft Henriëtte Roland Holst gevoeld als een bevrijding. Nieuwe krachten stromen haar toe. Ze voelt, schrijft ze in November 1927 „in den laatsten tijd de zekerheid van een vernieuwd socialisme al glanzender en grooter opgaan door mijn hart”. En ze meent te zien groeien de onzichtbare gemeenschap „van hen, die het socialisme verwachten niet énkél als de vrucht der ontwikkeling van de klasse-tegenstellingen en van onzen eigen strijd om de macht, maar óók van den groei in ons zelve van zuiverder gezindheid, dieper kameraadschap, meer liefde voor allen, die onze liefde behoeven”⁸⁴. Onnodig te zeggen, dat de socialistische beweging, bij monde van Van der Goes ditmaal, hierop slechts nuchter antwoorden kon door op de organisatorische banden te wijzen⁸⁵. De scheppende politici ontbraken.

Het jaar 1928 is in veel opzichten een kenteringsjaar. Haar levensbeschouwing had altijd een sterk intuïtieve en kosmische inslag gehad; thans begint dit element meer en meer te overheersen. Ze spreekt over „Socialisme en levensvorming” op een Pinksterconferentie te Heppenheim tezamen met verschillende vertegenwoordigers van het religieus-socialisme⁸⁶. Hendrik de Man maakte groote indruk op haar, vooral ook door zijn *Psychologie van het Socialisme*, die ze begin 1929 las. In datzelfde jaar spreekt ze te Casoja op een conferentie onder leiding van Ragaz, waar ze opnieuw het wonder der liefde tussen mensen ervoer. Van nu af werd haar vriendschap met Ragaz een nieuwe geluksbron in haar leven⁸⁷. Het referaat dat zij er hield „Der Umschwung in der geistigen Lage und die neuen Aufgaben des Sozialismus” heeft ze later uitgewerkt in *De Geestelijke Ommekeer en de Nieuwe Taak van het Socialisme* (1931).

Groot is de eerbied, die zij in deze jaren is gaan koesteren voor Gandhi en zijn ahimsa, het principe der geestelijke weerbaarheid, of weerbare liefde. Hij was het vooral, die haar leerde vertrouwen op de overwinning der zielekracht over het geweld⁸⁸. In het algemeen groeit haar belangstelling voor de strijd der koloniale volken; de socialistische arbeiders smeekt zij zich 1903 te herinneren, toen immers ook de solidariteit iets

groots tot stand bracht in het kleine Holland: denk aan de lijdenden in Indië, beseft ge hun lijden, voelt ge het branden in uw hart?⁸⁹ Daartegenover slinkt haar vertrouwen in het bolsjewisme, vooral op cultureel gebied; hieraan wijdde ze in 1932 een studie: „*Grondslagen en problemen der nieuwe kultuur in Sovjet-Rusland*”. Maar van het Russische volk verwacht ze nog grote dingen en haar liefde bleef, hoewel teleurgesteld, onverzwakt.

Over het geheel staat ze thans kritischer tegenover het oude arbeiders-socialisme. De arbeiders, die ze vroeger geïdealiseerd had, ziet ze niet meer als de enige dragers van de socialistische gedachte: middenstanders, intellectuelen en boeren, allen kunnen zij medebouwen aan de socialistische gemeenschap, al zal de arbeidersklasse wel de hoofdmacht blijven vormen, naar zij meent. Maar hoe jammerlijk is die klasse in elkaar meedogenloos bestrijdende organisaties verdeeld! Deze gespletenheid is haar meer dan een tactisch probleem, daarin openbaart zich wezenlijk de crisis van het socialisme, dat voor haar immers streven naar eenheid is. Maar hoe de eenheid te herstellen, waar de kloof zo diep is? In *De Weg tot Eenheid* (1928) waarin ze de noodzaak van een synthese tussen communisme en sociaal-democratie bespreekt, culmineert haar betoog in het uitspreken van haar geloof aan „de bovenmaatschappelijke macht die wij Leven of Godheid of Alzijn noemen. Intuïtief weten wij, vóór die Macht en met haar te werken, wanneer wij streven naar de eenheid aller ontrechten en onderdrukten als de weg tot de eenheid aller mensen”. En die Macht noemt ze „met het hoogste woord onzer menselijkheid: Al-Liefde”⁹⁰.

Het is in deze periode van haar leven ook, dat zij sterk de invloed van Tolstói ondergaat. Wel had zij ook veel vroeger, nl. in haar studies over de oorzaken van Middeleeuwse en moderne Mystiek⁹¹, al waarderend over hem geschreven, maar daar acht ze hem tengevolge van zijn verworteling in de Russische boerenstand toch „noodzakelijk reaktionair”. Thans ziet ze in hem echter ook „een der grootste voorlopers van de reactie tegen de moderne technisch-mechanische kultuur”. Niet slechts zijn sociale ideeën hebben een profetisch karakter

gedragen: ook in zijn werkzaamheid op verschillende gebieden — in de eerste plaats op dat der opvoedkunde— „was hij zijn tijd en is hij ook den onzen, ver vooruit”⁹². En wellicht is op haarzelf van toepassing, wat ze over hem opmerkt: „Dit is het, wat Tolstoi's „bekeering” tot een zoo buitengewone gebeurtenis maakt in de geestelijke wereld: dat niet de angst voor den dood, maar de onmogelijkheid om zonder geloofszekerheid verder te leven, haar diepste geestelijke beweegreden is geweest”⁹³. Kenmerkend is het ook wat zij over zijn levens- en kunstopvatting schrijft: „Bij Tolstoi geen absolute verscheurdheid tusschen stof en geest, geen afgrond die het goddelijke en daemonische scheidt. De goddelijke schoonheid en goedheid zijn voor hem een levensfluidum, alles doortrekkend en in alles werkzaam, al is het dan ook in verschillende mate”⁹⁴.

In *De Geestelijke Ommekomst* (1931) onderzoekt ze de wending in het moderne denken. Zij ziet dat veelal de mechanische opvatting vervangen wordt door de organische. Het is haar overtuiging dat het rationalisme niet in staat is het leven te benaderen, de intuïtie alleen kan dat. Sterk legt zij de nadruk op het levenswonder en de deemoed daartegenover, waarmee de mens vervuld wordt die dit wonder eenmaal heeft beseft. Bentveld — het centrum der religieus-socialisten — wordt nu haar eigenlijke milieu; zij heeft het zeer lief gekregen, daar heeft zij ook 4 November 1934 haar laatste lezing gehouden⁹⁵, nl. over *Poëzie en Maatschappelijke Vernieuwing*.

In die jaren heeft zich haar levensinzicht nog geleidelijk gewijzigd. Aanvankelijk humanistisch-pantheïstisch, kreeg het meer en meer een christelijk aspect: „In deze zin”, zoals zij het zelf uitdrukt, „dat ze in de Christus-figuur voor West-Europa het geestelijk-zedelijk symbool ziet”⁹⁶. Een zeer vrijzinnig Christendom dus, als men het zo noemen wil. Intussen mag men hierbij ook weer niet vergeten, dat ze na haar aanneming bij de Remonstrantse gemeente te Leiden toch nimmer de band met die kerkgemeenschap geheel verbroken heeft en ook nog na 1938, toen ze om bijkomstige redenen als lid bedankte, de Remonstrantse beginselverklaring „prachtig” noemde⁹⁷.

De jaren 1928 tot 1937, wanneer zij door haar gezondheids-toestand gedwongen wordt haar activiteit drastisch te beper-

ken, vormen nog weer een hoogtepunt in haar productiviteit. Het is de tijd van de berouwvolle overpeinzingen in *Vernieuwingen* (1929) en van de verstilde poëzie in *Tusschen Tijd en Eeuwigheid* (1934), van de lekenspele en de biografieën, waaronder die van *Tolstoi* (1930) en *Rosa Luxemburg* (1935), van de charmante herinneringen aan Gorter (1933). Ook aan de jeugd van haar man, die de dood haar in 1938 ontnomen heeft, wijdde zij in 1940 een dergelijk boekje. Talloos zijn de brochures, inleidingen, voorwoorden, en de bijdragen aan allerlei tijdschriften, die in die jaren uit haar pen zijn gevloeid; vanaf 1926 o.a. in *Klassenstrijd* sinds 1929, *De Nieuwe Weg* geheten, later vooral ook in *Bevrijding*, *Vrienden van India* en *Tijd en Taak*. En dan moet men nog wijzen op ontelbare spreekbeurten voor ouderen en jongeren, burgerlijken en socialisten, religieuzen en niet-religieuzen, benevens haar deelname aan onnoemelijk veel comité's met de daaraan verbonden besloomingen.

Over haar spreekbeurten in die periode schrijft een jongere vriend⁹⁸: „Evenals Gorter, sprak zij, althans in dien tijd, altijd eenvoudig, met vermijding van moeilijke of vreemde woorden . . . Gorter was vóór alles helder; zij in de eerste plaats menscheijk, en innig in haar begeerte mede te deelen van haar inzicht en haar kennis . . . Vooral in kleine bijeenkomsten heeft zij grooten indruk gemaakt. Ik denk aan de eerste lezing over Gandhi, aan lezingen over Rusland, aan de herdenking van Rosa Luxemburg en van Gorter. Dan kon zij, bijna fluisterend soms, woorden vinden en beelden voor ons oproepen, die ons grepen en vasthielden; dan wist zij haar heesche, versleten stem van tijd tot tijd een gloed te verleenen, die ons warmde, dan kon zij haar verontwaardiging, doch vooral haar mededoogen en haar liefde op ons overbrengen op een wijze, die men niet licht vergeet. Dan kwam het voor, dat zij zoodanig in geestdrift geraakte, dat een snik opwelde in haar keel, en men zag tranen blinken in het door extase stralende gelaat. Het was dan niet langer een somber gekleede, oude, magere vrouw, die daar voor ons stond, maar een zieneres, een godsgezante, naar wier woord van vervoering allen luisterden in vrome aandacht”.

En toch zijn deze jaren van overweldigende productiviteit

ook heel moeilijke jaren, waarin de rusteloze werkzaamheid de angstige suggestie van een eigenlijk onbevredigd zoeken nimmer geheel vermag te verdringen. Waar is de stralende zekerheid der voorbije jaren? Waar is het allen inspirerende gevoel van vernieuwing en opgang der jaren omstreeks 1900? In de periode na de crisis van 1929 vertoont het socialisme een beeld van mislukt pogen en halfslachtig willen, van onzekerheid en ontwrichting, van neergang en nederlaag. Was het wonder dat zich Roland Holsts activiteit al meer naar binnen richtte en dat zelfs de innerlijke stroom soms dreigde te veranderen, juist toen hij zijn rechte loop nam? Maar er rijpten in stilte nog late vruchten aan de rijke boom: de dichteres bleef werkzaam . . .

In politiek opzicht is ze altijd radicaal gebleven. Hoe zeer ook op geweldloosheid gericht, leefde ze te allen tijde met de grote wereldgebeurtenissen mee; en in de dagen van de Spaanse opstand van 1937 kiest ze zonder aarzelen de partij der regering, die van de Spaanse massa's: „Ons hart klopt voor hen; onze vurige wensch is dat zij mogen zegepralen, en in hun zegepraal menscheijk zijn!”⁹⁹ Noch reformisme, noch extremisme, maar een socialistisch activisme, dat de massa's weet te bezielen en op te heffen, dat is het wat haar voor ogen zweeft. Zelf noemt ze zich „raden-communist of syndicalist”¹⁰⁰, en nimmer heeft ze het betreurd voorgegaan te zijn in de dagen van het grote gebeuren, toen de mensheid meende de broederlijke maatschappij in één slag te verwerven. Hoe warm wordt de klank van haar stem steeds wanneer ze die voorbije dagen tot nieuw leven roept! Niet in het socialisme werd ze teleurgesteld, enkel in mensen en middelen, het geloof heeft ze behouden. „De wil tot het socialisme, dat is de konkretiseering voor deze tijden, van den roep naar gerechtigheid, die door de geschiedenis schalt, van den roep naar menschwording, naar *Vrijheid*, dat is naar verwerkelijk ng van persoonlijke waarden, vreugde tot persoonlijke verantwoordelijkheid en naar *Gemeenschap*, naar *Eenheid* der menschen”¹⁰¹.

Zij bleef zichzelf trouw in haar streven droom en daad te verbinden en de kloof te helpen dempen, die ze scheidt. Maar juist deze trouw aan haar wezen, maakte het haar onmogelijk

om zich blijvend aan één beweging te binden. Fanatiek moest ze hun schijnen, wie ze, voorgelicht door haar visie van toekomstige harmonie, in het heden geen concessie kon doen; wankelmoedig noemden haar degenen, die haar zoekend zagen gaan van makkergroep tot makkergroep. Maar weinigen hebben als zij zo volstrekt alles gegeven wat ze te geven hadden om trouw te blijven aan de levenswet der liefde. En zo getuigt ze in *Tusschen Tijd en Eeuwigheid* naar waarheid:

*Ik dank u voor de Liefde. Zij hield stand.
Als ik dacht: 'haar olie is opgebrand' —
kwam zij altijd opnieuw omhoog in mij,
droeg mijn leve' over menig dood getij.*

*Van haar onuitputtelijke stralingskracht
— zon, die door 't geestlijk universum licht, —
schonkt ge m'een vonk. Een druppel kostbaar vocht
schonkt ge, dat ik 't anderen uischenken mocht.*

*

- ¹ De volgende gegevens zijn ontleend aan het manuscript van nog niet gepubliceerde jeugdherinneringen: *De Jeugd van een Dichteres*.
- ² *De Vrouw in het Woud*, 1912.
- ³ M. A. Ariens: *Het Jeugdwerk van Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk, gezien in Verband met de Tijd van Ontstaan*, 1943.
- ⁴ H.R.H.: „Kinderjaren en Jeugd van R. N. Roland Holst”, 1940, blz. 69.
- ⁵ *Tijd en Taak*, 1939, 5 Augustus, blz. 7.
- ⁶ *Tijd en Taak*, 1939, 5 Augustus, blz. 7.
- ⁷ H.R.H.: *Drie Jeugdherinneringen aan Albert en Kitty Verwey, Groot Nederland*, 1937-VIII, blz. 316-320.
- ⁸ April 1893.
- ⁹ *Kinderjaren en Jeugd van R. N. Roland Holst*, blz. 107.
- ¹⁰ Mijn bewondering voor de zomer (overgangs) sonnetten was veel grooter dan voor Mei (Brief 29-8-'42).
- ¹¹ *Herman Gorter*, 1933, blz. 83.
- ¹² *Herman Gorter*, 1933, blz. 15.
- ¹³ *Kinderjaren en Jeugd van R. N. Roland Holst*, blz. 72.
- ¹⁴ J. L. Cohen: *Dante in de Nederlandsche Letterkunde*. Diss. 1929, blz. 259/260.
- ¹⁵ Zie: Proost, blz. 4.
- ¹⁶ *Socialisme en Literatuur*, 1899, blz. 67.
- ¹⁷ *Herman Gorter*, blz. 22/23.
- ¹⁸ *De Nieuwe Tijd*, 1897/8, blz. 193-199.
- ¹⁹ *De Nieuwe Tijd*, 1898/9, blz. 460 en 581.
- ²⁰ Blz. 31.
- ²¹ *Sonnetten en Verzen in Terzinen*.
- ²² Joost Mendes, *Het Geslacht der Santeljano's*, IX, blz. 116. Aangehaald bij Proost, blz. 13.
- ²³ *De Nieuwe Tijd*, 1897/8, blz. 325-337, 1898/9, blz. 120-131, 353-375. 1899/1900, blz. 6-26, 1905, blz. 647-665.
- ²⁴ *De Nieuwe Tijd*, 1900, blz. 11-28, 261-269, 313-322, 389-410, 492-507 en 1907, blz. 110-127.
- ²⁵ *De Nieuwe Tijd*, 1909, blz. 634-648, 757-772, 839-857, 1910, blz. 340-351, 435-452.
- ²⁶ Mededeling van de heer J. Rogge.
- ²⁷ G. Stuiveling in *De Nieuwe Taalgids*, 1938, blz. 296.
- ²⁸ Gesprek 6-1-'41.
- ²⁹ *Tijd en Taak*, 1935/6, 9 Mei, blz. 3.
- ³⁰ *Tijd en Taak*, 1902, blz. 195-209.
- ³¹ *De Nieuwe Tijd*, 1897/8, blz. 247.
- ³² Brief van 29-8-'42.
- ³³ „*Kapitaal en Arbeid in Nederland*, II” (1932), geschreven 1926, blz. 68.
- ³⁴ *De Nieuwe Tijd*, 1903, blz. 435 vlgg.
- ³⁵ *De Nieuwe Tijd*, 1903, blz. 783 vlgg.
- ³⁶ *De Nieuwe Tijd*, 1905, blz. 161.

- ³⁷ Men zie hierover o.a. de *Gedenkschriften van Troelstra, Kapitaal en Arbeid I* van H.R.H. en *Levensbouw* van Wibaut.
- ³⁸ *Tijd en Taak*, 1935/36, 9 Mei, blz. 3.
- ³⁹ F. M. Wibaut, *Levensbouw*, 1936, blz. 406-411.
- ⁴⁰ *Aan de Nederlandsche Marxisten, De Nieuwe Tijd*, 1909, blz. 317-328.
- ⁴¹ *De Vrouw in het Woud*, 1912.
- ⁴² Deze hele voorstelling ontleend aan Proost, blz. 46-48.
- ⁴³ *De vrouw in het Woud*, 1912.
- ⁴⁴ *De Socialistische Opvoeding der Jeugd*. Herhaling van de congresrede op het Internationaal Arbeiders-Jeugdcongres te Stuttgart, 1907.
- ⁴⁵ *De Intellectueelen, het Kapitalisme en de Sociaal-Demokratie*. Rede gehouden voor de Amsterdamse studentenvereniging voor sociale lezingen, Maart 1910. Uitgebreid stenografisch verslag, Februari 1911.
- ⁴⁶ *De Maatschappelijke Ontwikkeling en de Bevrijding der Vrouw*, 1914.
- ⁴⁷ *De Nieuwe Tijd*, 1910, blz. 609 en 740.
- ⁴⁸ *De Nieuwe Tijd*, blz. 475-492, 542-560, 637-656, en 1914, blz. 11, 95 en 161.
- ⁴⁹ Aangaande die belezenheid zie men de aantekeningen over haar leatuurlijst van 1907-1940, Bijlage I.
- ⁵⁰ Secundaire functie, noemt G. Heymans in zijn *Inleiding tot de Speciale Psychologie*, 1929, de zg. „nawerking”; de onbewuste doorwerking van voorstellingen en gevoelens nadat ze uit het bewustzijn verdwenen zijn.
- ⁵¹ A(lbert) V(erwey) in *De Beweging*, Januari 1913.
- ⁵² M. H. van Campen in *De Gids*, December 1913, Januari 1914.
- ⁵³ *Verzonken Grenzen*, 1918.
- ⁵⁴ G. Stuiveling in *De Nieuwe Taalgids*, 1938, blz. 291.
- ⁵⁵ Brief 29-8-'42.
- ⁵⁶ *De Nieuwe Tijd*, 1914, blz. 734-752 en 764-783. *Het Socialistisch Proletariaat en de Vrede*, ook als brochure uitgegeven (1915).
- ⁵⁷ G. Stuiveling, t.a.p. — In het onuitgegeven drama *Michael* weerspiegelt zich deze tweestrijd, maar we zien daar ook de psychische verbinding tussen het leven van de droom en het leven der daden, waarin bewust eigen zieleheil en eigen vlekkeloosheid wordt geofferd aan de al-menselijke solidariteit.
- ⁵⁸ *Verzonken Grenzen*.
- ⁵⁹ *Verzonken Grenzen*.
- ⁶⁰ *Fundament*, Juli 1935.
- ⁶¹ *Tijd en Taak*, 1937, 6 Februari, blz. 3.
- ⁶² *De Nieuwe Tijd*, 1915, blz. 91-108.
- ⁶³ *De Tribune*, 1918, 2, 6, 8, en 14 Maart.
- ⁶⁴ *De Beweging*, Juli 1918.
- ⁶⁵ 8 December.
- ⁶⁶ Gesprek 22-6-1941.
- ⁶⁷ *De Nieuwe Tijd*, 1918, blz. 409-417.
- ⁶⁸ Proost, blz. 131.
- ⁶⁹ *Fundament*, Juli 1935.

- 70 *Heldensage*, 1927.
- 71 T.a.p.
- 72 Gesprek J. Rogge, 30-9-'41.
- 73 *De Nieuwe Tijd*, 1920, blz. 520-529, 583-596, 610-624, 665-674, 751-763, *De Taak der Communistische Partij in de Proletarische Revolutie*.
- 74 *De Communistische Gids*, 1923, blz. 352-367, 385-400.
- 75 Gesprek 22-6-'41. Zelflegt ze op deze verklaring zeer de nadruk; men is echter geneigd te menen dat het oorspronkelijk toch wel: tussen kapitalisme en socialisme betekend zal hebben.
- 76 *De Communistische Gids*, 1924, blz. 76-98, 198-221, 173-284, 325-339, 487-598, 655-673. Ook opgenomen in *Over Leven en Schoonheid*, 1925.
- 77 *Communisme en Moraal*, 1925, blz. 99.
- 78 *De Nieuwe Tijd*, 1915, blz. 447-455, 505-511: Proletarisch belang en proletarisch ideaal".
- 79 *Eenheid*, 30 October 1926.
- 80 Gesprek 23 September 1941.
- 81 *Leven en Werken*, 1927, blz. 756-757.
- 82 *Heldensage*.
- 83 *Verworvenheden*, 1927.
- 84 *Recht en Vrijheid*, 1927/8, no. 5, blz. 6.
- 85 T.a.p.
- 86 Proost, blz. 206.
- 87 *Bevrijding*, 1929/30, blz. 107-112 en gesprek.
- 88 *Bevrijding*, 1929/30, blz. 139.
- 89 *Recht en Vrijheid*, 1927/8, no 3, blz. 6.
- 90 *Socialisme en Wereldbeschouwing*, 1930, blz. 24.
- 91 Opgenomen in *Over Leven en Schoonheid*, 1924.
- 92 *Tolstoi, zijn Wezen en zijn Werk*, 1930, blz. 11.
- 93 T.a.p., blz. 95.
- 94 *Tolstoi, zijn Wezen en zijn Werk*, 1930, blz. 61.
- 95 Zie Proost, blz. 222 vlgg. Eind 1945 hield zij echter voor het eerst weer een toespraak te Utrecht.
- 96 Gesprek 22-6-'41.
- 97 „De Remonstrantsche Broederschap is een geloofsgemeenschap die geworteld in het evangelie van Jezus Christus en getrouw aan haar beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid God wil eeren en Hem dienen”.
- 98 Brief van J. Rogge d.d. 12 Aug. 1941
- 99 *Vrienden van India*, 3e jrg. no 3, blz. 11.
- 100 Gesprek 22-6-'41.
- 101 *Tijd en Taak*, 12 Mei 1933/4, blz. 1. Zie ook de Voorrede van *Kapitaal en Arbeid*, 4e druk 1932.

II

LITERAIR WERK

INVLOEDEN EN OPVATTINGEN

Onze opvatting dat Henriëtte Roland Holst in de eerste plaats dichteres is, houdt in dat we, na de weergave van haar levensloop, ook allereerst aan haar dichtwerk aandacht besteden. Echter niet in puur literaire zin alleen, want daarmee zou men haar persoonlijkheid én haar dichterschap te kort doen; men zou in zekere zin de stelling kunnen verdedigen, dat onze grootste dichteres slechts weinige geheel gave gedichten geschreven heeft. Toch is ze ook allerminst een natuurtalent: velerlei invloeden heeft ze ondergaan en bewust heeft ze getracht haar eigen theoretische inzichten practisch toe te passen. We zullen zien hoe ook hier haar streven naar synthese een essentiële factor is geweest.

Het is bekend, dat Verwey een „wijze mentor” voor haar geweest is, maar ook zijn verstechiek heeft ze in de periode van haar jeugdwerk op de voet gevolgd: „Verweytjes” waren het die ze hem voorlegde, maar toch reeds met iets eigens¹. En al spoedig volgde ze ook andere voorbeelden. In een gesprek deelde ze mee², beïnvloed te zijn door Dante, Shelley, en naar de vorm aanvankelijk door Gorters kenteringssonnetten. Vondel, Breero en de klassieken las ze goed; Hoofts sonnetten kende ze zowat uit haar hoofd. De Franse romantici (Hugo, De Musset) en de Duitse (Heine) waren haar al in haar jeugd vertrouwd³. Later las ze veel Shakespeare, en vooral Balzac, die ook Gorter bij haar op de Buissche Hei pas goed leerde kennen, en verder eigenlijk de gehele literatuur, binnenlands en buitenlands, oud en modern. Zo vindt men bv. in haar lectuurlijst van 1910 behalve theoretische werken op allerlei gebied o.a. een tiental werken van Balzac, een tiental van Shakespeare, zeven van Vondel en verder van Adama van Scheltema, Frey-

tag, Gautier, Shelley, Goethe, Stendhal, Schiller, Stevenson, Gorki, Galsworthy, Wells, Bredero, Hooft, Dante, Poe, Romain Rolland en Verhaeren, om alleen de belangrijkste te noemen; bij elkaar zeker een zestig literaire werken; andere jaren is dat weer eens wat minder, maar haar belangstelling blijft altijd veelzijdig. Soms komen daar nog wat meer Skandinavische en vooral Russische schrijvers bij, die ze vanaf 1916 in het Russisch leest: Andrejew, Nekrassow, Dostojefsky, Turgenev, en niet te vergeten Tolstoi. Naast Dante heeft hij als kunstenaar de grootste indruk op haar gemaakt; en nog in 1940 noemt ze Tolstoi's aesthetisch criterium, dat het de functie der kunst is mensen in liefde te verenigen, voor haar nog altijd het beste⁴.

De ontwikkeling van haar kunstopvattingen vangt aan met de beweging van '80. Het is niet moeilijk aan te tonen dat H. Roland Holst zowel in haar kunstpraktijk als in haar kunstopvattingen in zeer veel opzichten bij de Tachtigers aansloot: „H. van der Schalk verklaart zich met de Tachtigers vóór de dichtelijke roeping en tégen het dichtelijke tijdverdrijf (Stuivering). Zochten de Tachtigers de Schoonheid om de kunst, zij wierp zich op de waarheid om de kunst. Maar ook hierin was zij reeds voorgegaan, nl. door Verwey en Gorter”⁵. Deze beide zijn het ook, die haar rythme en haar zinsbouw, haar woordkeus en versvorm diepgaand beïnvloedden. Daarnaast vertegenwoordigden Van Deyssel en de zijnen in het proza het Franse naturalisme, de kunst waarbij 19e-eeuwse psychologie werd dienstbaar gemaakt aan een realistisch-fatalistische weergave van het hartstochtlevens van de mens. En al heeft Roland Holst zelf zich nimmer op dit gebied bewogen, we weten dat zij de algemene bewondering voor de grote naturalisten aanvankelijk deelde⁶. Maar al spoedig was er een kentering gekomen: „Het verlangen ontwaakte, heen te buigen over het totaal verwaarloosde, haast vergeten levensgeheim en in de mystieke sfeer onder te duiken”⁷. Haar aard neigde niet tot het sensitivisme, tot het leven met de zinnen alleen: „Gorter begroette in Spinoza den helper, die hem bevrijdde van het sensitivisme, waarin hij dreigde onder te gaan, Verwey vond voornamelijk in de hollandsche klassieken steun, ik zelf in Dante”⁸.

In *Sonnetten en Verzen in Terzinen* legt ze meer dan eens de nadruk op het geestelijke element van het dichterschap; grote dichters belichamen wat zij als „waarheid” prijzen en stellen hun „verkristalde gedachten” buiten zich in de werkelijkheid:

*door meer waarheid bloeide hun leven rijker
en de volken zagen een nieuw geslacht
wand'lend met hen, als zij, maar God-gelijker:
Dante en Homerus hebben dit volbracht.*

Wat zij van de dichter vraagt is waarheid in plaats van blinde emoties en klaarheid in plaats van troebele impressies, is uitstijgen boven de chaotische werkelijkheid, en *verbeelding van een onvergankelijk goed, dat ze eerst als innerlijk evenwicht, dan als menselijke gemeenschap, tenslotte als universele eenheid ervaart.*

Onder invloed van Dante ontwikkelde zich bij haar de bewondering voor een monumentale kunstopvatting, zoals haar man die in de schilderkunst voorstond. En haar leven lang heeft zij, wier aanleg zuiver lyrisch was, als ideaal objectieve monumentale dichtkunst voor ogen gehad, die ze in haar Marxistische tijd evenals Gorter in het epos, in haar latere psychologische fase, vooral in het drama verwerkelijk dacht. De toen onder socialisten heersende opvatting, dat niet het individuele zieleven, maar slechts het collectieve (klasse-) bewustzijn waarde had, heeft deze tendentie natuurlijk zeer versterkt.

In *Socialisme en Literatuur* (1899) ontwikkelt Roland Holst de gedachte, dat iedere opkomende klasse een eigen literatuur schept, en dat omgekeerd nu alle waarlijk levende literatuur proletarisch moet zijn. De burgerlijke kunst is uit de burgerlijke maatschappij te verklaren. De dingen stegen, de mensen daalden in aanzien; het waarde-onderscheid tussen mensen en dingen in ethische zin ging verloren, omdat het in economische zin verloren was gegaan en daardoor ging het ook aesthetisch gesproken te niet. „Vorm en kleur sloegen met betoovering; de wegen lagen open, aan de eene zijde voor de beschrijvende poëzie en het zich tevreden stellen met de bloote teruggave van wat aangenaam sprak tot de zinnen, de abdikatie der poëzie

van haar plaats in de rijen der hoogste uitingen van menschelijk bewustzijn, naast wijsbegeerte en godsdienst — aan den anderen kant voor eene kunst, die onderscheidloos alle verschijnselen des levens zou omvatten en evenmin verschil maken tusschen schoon en leelijk, als tusschen goed en slecht: het moderne naturalisme''⁹. Maar de proletarische literatuuropvatting „heeft de waan overwonnen, als hing de schoonheid slechts aan de buitenkant van dingen en mensen, zij ziet de schoonheid weer als een innerlijke, als een eigenschap van menschelijke geest en gemoed en menschelijke handelingen''¹⁰. D.w.z. zij verenigt aesthetische en ethische norm. Wel rijst de vraag in hoeverre deze opvatting typisch proletarisch of socialistisch is, maar men dient bij de beantwoording er van te bedenken, dat voor Roland Holst — zoals in een volgend hoofdstuk nog nader zal blijken — de synthetische opvatting der werkelijkheid het wezen der Marxistische levensbeschouwing uitmaakt; en hiermee hangt de idee van de eenheid der psychische functies ten nauwste samen.

Dezelfde gedachte vat ze ook weer op in haar *Studies over Socialistische Aesthetika* van 1906 en '07. „De voorstelling van het aesthetisch ideaal moet zich betrekken op de voorstelling van het schoonste leven'', heet het daar¹². Sensitieve kunst kan hoge kunst zijn, maar het is vuurwerk van één dag, omdat de gewaarwordingen slechts een deel van het gemoedsleven vormen; daarnaast staat het medegevoel, maar dit moet tot schoonheid worden, want medegevoel op zichzelf — volgens Tolstoi het kenmerk der kunst — is daartoe nog niet voldoende¹³. De kunst put het leven niet uit, maar is door de schoonheid tegelijk meer dan het leven; ze overtreft het leven door genot in smart en door nieuwe gloed in vreugd te mengen.

Over de opvatting van de schoonheid polemiseert ze in deze studies tegen Kant. Ze bestrijdt Kants al te formele opvatting van de schoonheidservaring als een afzonderlijk vermogen der ziel, maar ze onderscheidt hierbij onvoldoende de filosofische en de psychologische beschouwingwijze. Psychologisch gedacht is de schoonheidservaring niet van de andere psychische functies te scheiden, maar men kan en moet ze filosofisch wel onderscheiden. Daarom mag voor het schoon-

heidsóordeel het „belang” dat de aanschouwer bij de inhoud kan hebben geen rol spelen, maar voor de schoonheidsbeleving kan dat wel het geval zijn; en hieraan is Roland Holst als Marxiste veel gelegen. Hetzelfde misverstand doet zich voor wanneer zij de bouwkunst aanvoert om aan te tonen dat schoonheid en belang, waaronder ze hier dan praktische doelmatigheid verstaat, anders dan Kant meent, wél samenhangen. Maar een bouwwerk is niet schoon ómdat het doelmatig is, doch hoogstens dórdat het doelmatig is. Anders gezegd, de doelmatigheid van het gebouw is geen (filosofische) reden om het schoon te vinden, maar kan een (psychologische) oorzaak zijn. Ook Kant eist van het kunstwerk (formeel) doelmatigheid, maar hiermee bedoelt hij heel iets anders, nl. de harmonie tussen de menigvuldigheid der zintuigelijke indrukken en de eenheid der geestelijke aanschouwing; daarbij kan praktische doelmatigheid een factor zijn. En anderzijds geeft Roland Holst ook wel toe dat men in de aethetica geen belang of doel buiten de schoonheid kan erkennen. Maar ze houdt vast aan de opvatting, dat in aesthetisch genot altijd aandoening is. Het, is nooit een onbewogen, contemplatief oordeel, het bevat altijd een element van beweging-der-ziel, neiging van den wil, ontroering . . . De schoonheid kan den geheelen inhoud van ons bewustzijn met glans doordringen”¹⁴. En het inzicht, dat in den stroom van het bewustzijn al datgene waaraan wij verschillende namen geven in elkaar vloeit”, dat lijkt haar het hechte fundament van een historisch-materialistische aesthetika¹⁵.

In haar literaire beoordelingen tracht zij deze inzichten ook toe te passen. Zola wijst ze op dit moment af wegens zijn uitsluitende belangstelling voor de zintuigelijke mens; zijn idealisme blijft abstract¹⁶. Heyermans’ realisme levert op zijn best een *Op Hoop van Zegen* op, gaaf, maar niet opbouwend¹⁷. Maar Tolstoi’s kunst geeft een geluk dat zuiver is als goud en ons sterker maakt voor het leven. Het is het medegevoel dat hem van de Franse realisten der 19e eeuw onderscheidt¹⁸. En als in 1912 Gorters zg. „kleine” *Pan* verschijnt, kan ze niet nalaten haar vreugde daarover in *De Nieuwe Tijd* uit te spreken¹⁹. Socialistische poëzie kán — Gorter bewijst het — een zang van

het licht alleen zijn: zij kan ook het duister omvatten; misschien zal de allergrootste dit doen. Het typische acht ze de nieuwe vrijheid die in het rythme hoorbaar wordt, én de beleving van *eenheid* met het heelal. Wie *Pan* leest „beseft dat niet-socialist zijn nu het eenige hartzwarte leed op aarde is”.

Over de verhouding tussen poëzie en socialisme is in die jaren tussen 1890 en 1914 al heel veel te doen geweest: vooral Van der Goes en Gorter hebben zich in deze kwestie geweerd. Roland Holst heeft zich aan de polemiek grotendeels onttrokken — als men afziet van haar algemene beschouwingen over *Socialisme en Literatuur*, over *Socialistische Aesthetika* en enkele kleine tijdschrift-notities²⁰. Maar de invloed van het socialisme op haar poëzie is onmiskenbaar: het is het geestelijk milieu geweest, waarin haar verlangens en idealen geconcretiseerd konden worden, zonder hun ideële sfeer te verliezen. Daarom ook geeft Kloos bewijs van een verbazingwekkend tekort aan psychologisch inzicht, als hij de wens uitspreekt, dat zij „de levensroeping waarvoor zij, begenadigd, op de wereld was gekomen”, niet langer verwaarloosde (!) voor haar praktisch werk²¹, of dat „zij en Gorter af wilden zien van de grovere praktische propaganda . . . en zich geheel en al bepalen wilden tot het scheppen van socialistische kunstwerken”²². Alsof er dan nog enige werkelijke levensinhoud voor die kunstwerken over zou blijven; had men Kloos niet even goed kunnen vragen in het vervolg alleen nog maar gedichten te schrijven zonder zich in eigen zieleven te verdiepen? En van Van Deysel is het nog veel dwazer te menen, dat uit het „geaffaireerde besturen eener instelling van liefdadigheid . . . de zelfde edele dichtkunst ontbloeid (zou) kunnen zijn”²³. Dan heeft Verwey haar verhouding tot het socialisme toch beter begrepen, toen hij schreef dat aan haar aandeel in de arbeidersstrijd „deze gedichten hun wezenlijkheid ontleenen”. „Niemand kan arbeiden — arbeiden: dus ook niet dichten — tenzij hij een leven vindt waar hij kan wortelen. Zij vond dáár het hare”²⁴.

Aan de andere kant heeft ze er zich nimmer toe laten verleiden haar poëzie te doen beantwoorden aan enig vooropgesteld dogma, dat niet tot een innerlijke beleving was geworden.

Daarom hebben niet weinige dogmatisch denkende socialisten — zoals Adama van Scheltema en J. A. N. Knuttel — zeer veel in haar werk te laken gevonden²⁵. Men mist er de stelligheid van het Marxisme in, of de weerklink van de vreugde om het socialisme, of men ergert zich over de waarde die ze hecht aan psychologische en ethische overwegingen. Van haar kant heeft ze in de voorrede bij de eerste druk van *De Nieuwe Geboort* vrij precies gezegd hoe ze de verhouding tussen kunst en socialisme opvatte: Met proletarische of socialistische poëzie, heet het daar, wordt „evenmin propagandapoëzie voor de arbeidersbeweging” bedoeld, als „burgerlijke poëzie propaganda voor de burgerlijke wereldbeschouwing tot inhoud heeft”. „Niet het onderwerp, maar de geest kenmerkt de kunst van een tijdvak”. En de geest van haar werk wordt overwegend bepaald door het socialistische milieu, waarin ze werkt en leeft, al is ze zich waarschijnlijk minstens zo sterk als haar critici bewust van de, deels waardevolle, burgerlijke elementen die daarin voortleven. Daar er trouwens nog geen werkelijk socialistische wereld is, is ook een volledig socialistische levensbeschouwing evenals een echt socialistische kunst onmogelijk. Voortdurend streeft ze er evenwel naar zich hoe gebrekkig dan ook een voorstelling van die kunst te maken en iets van zijn onvermengde hoogheid voor dit geslacht te realiseren. In de bewogen tijden gedurende en na de eerste wereldoorlog brengen deze overwegingen haar tot de studie van het drama.

In een boekbespreking van 1916 behandelt ze een werk over dramatische kunst: we hebben stijl nodig, meent de schrijver, d.i. ópheffing, sublimering der werkelijkheid²⁶; een gedachte die we bij Roland Holst nog terug zullen vinden. In het volgende jaar bespreekt ze Verhaeren en Pierre Hamp²⁷. De eerste ontbreekt de liefde om waarlijk groot te zijn, de tweede echter acht ze als kunstenaar eigenlijk nog groter dan Romain Rolland — hij is de uitbeelder van de arbeiders als zodanig; herhaaldelijk komt ze op zijn verschillende werken terug²⁸. In 1922 schrijft ze over Shelley en zijn „geloof aan de overwinende kracht der liefde”²⁹, en over *La Nuit* van Marcel Martinet³⁰. Hier wordt mede de grondslag gelegd, meent zij, voor het proletarische drama; de sfeer is nergens naturalistisch, al is

het soms vlak bij de realiteit. Uit al deze uitlatingen blijkt reeds welke kant zij uit wil, en eindelijk in 1924 verschijnt haar grote studie over *De Voorwaarden tot Hernieuwing der Dramatische Kunst*, waarvan het restant in 1928 voorzien werd van de titel: *Over Dramatische Kunst*.

In haar boekje *Uit Sovjet-Rusland* van 1921 beschrijft ze hoe naar aanleiding van het bijwonen van een Grieks-Katholieke godsdienstoefening het „oude verlangen naar een nieuwe schoonheid” als een vloed in haar opkomt: „Mijn hart trekt samen in smachtend begeeren naar haar stralende klaarte, haar jubelende verrukkingen en haar verstilde droefheid. Hoe zal zij zijn, de nieuwe gemeenschapskunst? Welke vormen zal de nieuwe broederlijke mensch vinden om te beelden zijn vrouwen in makkers, welke klanken, welke tonen zullen uitzingen zijn liefde voor het ongedeelde, oneindige leven. Ach kon ik haar slechts éénmaal doorleven in haar volle zachte vervulling, de nieuwe gemeenschapskunst, niet enkel in haar eerste rauwe stamelingen opvangen en onzekere omtrekken zien dagen, maar genieten haar voldragen pracht”.

Uit dit hartstochtelijk verlangen is haar studie over dramatische kunst ontstaan, die men dus ook niet met puur verstandelijke maatstaven meten moet. In een waardige en voortreffelijke bespreking er van heeft A. Defresne uiteengezet hoe deze studie juist door het kunstenaarsgevoel van de schrijfster van meer belang is dan veel, objectief-wetenschappelijke werken, maar ook, hoe zij de historische werkelijkheid soms zeer ernstig tekort doet. De gedeelten over Renaissance en Barok zijn zeer aanvechtbaar, en hij noemt de laatste honderd bladzijden van het werk eenvoudig slecht¹. In hoofdzaken kunnen wij dit oordeel onderschrijven, maar men moet dan ook, zoals de recensent zegt, de kunstenaarsvisie als het waardevolle element uit het werk weten te halen.

„Wee het volk of het ras”, schrijft de dichteres² „dat er niet in slaagt een ál grooter deel van zijn zinnelijk begeeren te verdiepen tot innigheid des gemoeds, te sublimeeren tot geestelijke vervoeringen!” Zulk een volk gaat onder in zinnelijke uitbundigheid; „nimmer zal het de concentratie kennen der geestelijke krachten, de klare verbeelding, de gepuurde wijsheid, het

wijde medegevoel en de hoge spanning, uit wier samenwerking de tragedie, het edelste aller kunstwerken ontstaat". En als doel der tragedie noemt zij³³ „het hart te reinigen van hoovaardij en overmoed, de ziel te stemmen op den toon van edele gelatenheid, in den mensch zoowel het besef zijner gebondenheid en ondergeschiktheid aan eeuwige machten te versterken, als dat zijner innerlijke grootheid en wezenlijke onaanrandbaarheid door het lot”

Aan deze opvatting toetst zij het Griekse drama en het Japanse No-spel, alsmede de Middeleeuwse Mysteriespelen. Maar dan treedt, naar zij meent, langzamerhand een verval in, van Shakespeare-Vondel, via Racine- Corneille naar het naturalistisch toneel. Schiller is de laatste die ze kan waarderen, want in hem leefde nog een gemeenschapsideaal, en dat acht ze beslissend voor het ontstaan van grote kunst. De toeschouwers van het naturalistische toneel echter werden nimmer „opgeheven tot de sfeer van het algemeene, eeuwige, ontijdelijke; zij verlieten het theater even onverzoend, even hopeloos verstrikt in de warrenis des levens als zij het hadden betreden”³⁴. Grote verwachtingen heeft ze in die tijd van Sovjet-Rusland; daar acht zij in tegenstelling met de burge lijke maatschappij allerlei experimenten wél gewichtig, en ten slotte troost zij zich er mee, dat er in Moskou nog steeds enkele gratis plaatsen voor vakverenigingsleden beschikbaar zijn!

Haar centrale gedachte is deze, dat het drama de mens op kan heffen in een sfeer van verzoening tussen alle tegenstellingen; dat is het wat nog niet klaar en helder, maar toch onmiskenbaar leeft onder haar formule der gemeenschapskunst, wat ze elders ook liefde en later bij voorkeur religie noemde: de beleving van een universele eenheid. Zo zegt ze het ook eigenlijk in deze woorden: „Reiniging van blinde hartstocht, loutering van blinde driften, blinde smart, blinden hoogmoed, dat was altijd de hoogste roeping der tragedie. Altijd poogden de groote treurspeldichters in de toeschouwers het besef te wekken, dat de sterke mensch het grootst is, wanneer hij zich een *deel* voelt van het oneindig Leven; het besef dat overmoed en hoogmoed *tegen* de diepste krachten van dat Leven ingaan, dat verzoenlijkheid, mildheid en matiging de gouden sleutels

zijn, die de poort openen tot de oplossing der smartelijke tegenstrijdigheden in het menselijk bestaan. In het als hoogste waarheid beleven van deze gevoelens lag altijd der tragedie zuivere kracht''³⁵.

In dezelfde tijd schreef ze over *Historisch-Materialisme en Kunst*³⁶, waarin ze poogt het Marxisme psycho-analytisch te verbreden. Daar de sociale momenten thans uit het bewustzijn van de kunstenaar verdrongen worden, zal een echt sociale kunst—bouwkunst, toneel—onder het kapitalisme niet kunnen bloeien; wel bloeit het naturalisme, maar grote kunst zal nooit een kunst van enkel gewaarwording zijn. De „onophoudelijke wederzijdsche bevruchting der zielsvermogens — deze gave van elke functie uit het rijke geheel der zielskrachten in beweging te kunnen brengen — dit is het wat het scheppingskrachtige genie onderscheidt van het beperkte eenzijdige talent''. De geesteswereld van de kunstenaar acht ze niet volledig sociaal bepaald; het historisch-materialisme verklaart slechts het algemene, niet het bijzondere; en bovendien put de schepende mens uit de rijkdommen van het onderbewuste. En dan ontwerpt zij ook het beeld van de ideale kunstenaar, waarin haar eigen kunstidealen belichaamd schijnen: „Zoo hij echter waarlijk een zéér groote is'', zo schrijft ze, „dan zal (zijn) werk ongetwijfeld tot menschen van alle maatschappelijke klassen spreken, door hen allen bewonderd en genoten kunnen worden. Het zal elementen bevatten van de levensvisie van de beide groote antagonistische klassen der moderne maatschappij. Maar het zal die elementen opvoeren tot een sfeer, waar alle vijandigheid opgeheven is en waar de schoonheid van de meest uiteenliggende zielestaten en gemoedsaandoeningen erkend, doorvoeld en genoten kan worden . . . Dat werk zal herinneringen oproepen die in beide klassen sluimeren; het zal uitzichten openen naar een geluk dat aan beide ontbreekt, het zal zich verheffen boven de begrensdheid en eenzijdigheid van beider wereldbeeld. Het zal beide verrijken met het beste van dat wat de andere bezit''.

Dat ideaal beeld heeft haar voor ogen gezweefd, toen zij in 1930 haar Tolstoi-biografie deed verschijnen. In deze haar zo verwante geest ziet zij haar kunstenaarsideaal grotendeels ver-

werkelijk. Het aangeboren meesterschap over de vorm heeft de natuur hem onthouden, maar dat behoedde hem voor geesteloze virtuositeit, en al zoekend heeft hij toch het zuivere eenvoudige rythme gevonden, waar alle schommelingen van zijn gevoel, alle deiningen van zijn gedachten zich in konden voegen. Dat is de stijl van wat Roland Holst als zijn meesterwerk — en tegelijk als een meesterwerk der wereldliteratuur — beschouwt, *Oorlog en Vrede*. Want dit epos drukt in zijn monumentale compositie het besef uit, dat de hoogste schoonheid bestaat in de harmonische verbinding van uiteenlopende levenselementen: „Alleen van alle moderne prozaschrijvers is hij er in geslaagd de uitbeelding van het leven van een deel der menschheid in een bepaald tijdvak boven de sfeer van den historischen roman uit te tillen in die van het epische kunstwerk”³⁷. Toen hij dit werk schreef bezat hij de volle verzekerdheid over de zin des levens: „Elke regel daarvan is gedrenkt met het besef, dat niets van wat geschiedt zinloos is, maar alles zin heeft en dat liefde de natuurlijke gesteldheid der ziel is, de verbinding tusschen het eindige beperkte individu en het oneindige, universeele leven”³⁸.

Na Tolstoi's bekering begint opnieuw een zoeken naar de juiste vorm voor zijn religieus-apostolisch levensgevoel. Dit verdraagt wel een wrang realisme (*Kreutzer Sonate*, *Dante's Hel*), niet echter het poëtisch-psychologisch realisme van zijn vroegere werk. „Maar de religieus-apostolische geesteshouding verdraagt zich eveneens met een andere kunstsoort en wel met de kunst van het teeken”³⁹. Dat is een term die R. N. Roland Holst gebruikte, als tegenstelling tot de kunst van het beeld; anders gezegd de kunst van de overtuiging die wekt en staalt, tegenover de kunst van het gevoel, die verzacht en troost. In *Opstanding* beproeft Tolstoi een synthese tussen de kunst van het beeld en die van het teken, wat tot een soort abstract realisme leidt. „Dit werk kan men vergelijken met een monumentaal gebouw in strengen stijl, meer uitmuntend door grootschheid van conceptie dan door bloeiende schoonheid”⁴⁰. Maar de harmonische visie van *Oorlog en Vrede* heeft hij niet meer bereikt: „Ook deze groote onder de zoekers heeft niet datgene gevonden, wat hij zijn leven lang zoo hardnekkig

zocht: volledige overeenstemming tusschen liefde en waarheid. Ook deze onvermoeide worstelaar heeft het punt niet geheel bereikt, waar beide in één schittergloed samenkomen. Dit punt te bereiken, is den mensch niet gegeven"⁴¹.

Duidelijk is wat Roland Holst in deze kunst waardeert: de gaafheid van het gevoel, de poëtisch-synthetische visie, het episch karakter en de monumentaliteit van de bouw; alles karakteristiek voor een niet-impressionistische kunst. Dezelfde opvatting — misschien is ze op geen levensgebied zich zelf altijd zo gelijk gebleven — kan men ook in haar boekaankondigingen in *Tijd en Taak* terugvinden. In 1933 bespreekt ze *De Waterman* van Van Schendel, waarvoor ze grote bewondering heeft: „het wordt gevoeld door een innig geloof aan een zindes-levens, dien de eenvoudigen bevroeden"⁴². Ze rekende het, met *De Vliegende Hollander* van Lasten Jezus van Verschaeve, tot de beste voortbrengselen der moderne Hollandse letterkunde, naar ze eens mededeelde⁴³. Bij dezelfde gelegenheid zeide ze van de jongere dichters Mok het meest te waarderen. In 1935 bespreekt ze in *Tijd en Taak* *Le Temps du Mépris* van Malraux⁴⁴. Het is intens van visie en gloeiend van waarachtigheid; het doet aan Tolstoi denken, ook in zijn tederheid. Door deze kunst worden de mensen in bewondering en liefde verenigd. Silones *Brot und Wein* kondigt zij aan als een meesterwerk van het religieuze socialisme⁴⁵; Verschaeves *Elijah* acht zij een groot en groots dichtwerk, een reus van dramatische kracht⁴⁶. Een zekere pathetische visie, zou men misschien kunnen zeggen, is het gemeenschappelijke element in al deze werken en kunstenaars. Tenslotte herdenkt ze nog eens Zola⁴⁷. Hij bezat wel de omschepende verbeelding van de kunstenaar, en ook de hartstocht die elk kunstenaar bezielt, de hartstocht voor de waarheid. En „deze godloochenaar en materialist in theorie, deze loochenaar van den geest en den adel der mensche-lijke natuur, ontpopte zich als een onversaagd strijder voor gerechtigheid. Dankbaar herdenken wij hem en in hem het levenswonder". Wel heeft zich haar oordeel over deze figuur gewijzigd!

Haar laatste werkje op dit gebied, nl. *Poëzie en Maatschappelijke Vernieuwing* dateert van 1935. Als de drie bronnen van

de poëzie noemt ze daar de arbeid, de erotiek en de religie, waaronder ze verstaat het beleven van universele saamhorigheid en het voelen van een heilig geheim in alle dingen. Het belangrijkste element der poëzie is naast klank en beeld het rythme, dat het minste verband heeft met het sociale leven. „Het bevat, hoe persoonlijk het is, ook een kosmisch element: het heeft deel aan de eeuwige muziek, die aanzwelt en wegsterft in de machtige stem der zee en het ruischen der winden door de boomen”. Maar ook kennis van natuur en maatschappij is nodig voor de dichter; „enkel de burgerlijke impressionisten en individualisten, de lofzingers van het persoonlijk gevoel en den blinden hartstocht, de aanbidders van de kunst om de kunst” meenden die kennis te kunnen missen.

In de geschiedenis der kunst moet men onderscheid maken tussen meer statische en meer dynamische tijdperken, meer statische en meer dynamische kunstenaars. Alleen eens in vele eeuwen wordt een dichter geboren wiens aanleg hem veroorlooft het statische met het dynamische te combineren. Zulk een dichter was Dante! En hiermee komt Roland Holst nog eenmaal op haar grote kunstliefde terug: acht bewogen pagina's in dit werkje zijn aan hem gewijd. Zijn godsgevoel was statisch, maar zijn levensgevoel dynamisch. Hij was een utopist, maar in die utopische visie kwam tot openbaring het eeuwige verlangen van de mensengeest naar vrede en eenheid. In dit verband tracht zij ook aan te tonen dat Dantes visie, evenals die van Shelley later, niets had van de maatschappelijke werkelijkheid dier dagen en dat hier de historisch-materialistische methode zoals Gorter die toepaste te kort moest schieten. Intussen, wanneer zij zelf zegt, dat Dante putte uit de Thomistische wijsbegeerte en de Franciscaanse mystiek, en dat Shelley juist het tegenovergestelde bezong van wat de maatschappelijke werkelijkheid te zien gaf, dan vraagt men zich af of langs die weg toch niet een sterke mate van sociale bepaling wordt „binnengesmokkeld”, zonder hiermee overigens te beweren dat de individualiteit — en daarom gaat het bij een kunstenaar — maatschappelijk te verklaren is.

Ver staat Roland Holst ook weer niet van dit standpunt af, zoals blijkt uit haar bewering dat de 19e eeuw geen groot epos

of drama kon opleveren, omdat er te weinig overeenstemming bestond tussen de idee en de richting waarin de sociale werkelijkheid zich bewoog. Zo komt ze tenslotte opnieuw tot de socialistische poëzie en zijn taak in deze tijd. De algemene functies van de poëzie zijn loutering der hartstochten, verrijking van het leven, en *vereniging* der mensen in liefde voor waarheid, schoonheid en goedheid. En daarbij sluit zich de taak der socialistische poëzie aan, d.i. de harten te zuiveren van haat, wrok en wanhoop, de mens mee te voeren tot een sfeer waarin een verbondenheid, die uitgaat boven alles wat scheidt, wordt beseft het waarachtigste, reëelste leven te zijn en het vertrouwen te versterken in de socialistische idee; kortom: „het leven schooner, groter en dieper te maken dan het in de meeste oogeblikken schijnt”.

KARAKTERISTIEK VAN HAAR WERK

Het hoeft wel geen betoog, dat een overzicht van de invloeden die op een kunstenaar gewerkt hebben en de opvattingen die hij heeft gehuldigd, zoals dat in het voorafgaande gegeven is, niet voldoende kan wezen om ons een beeld van zijn werk te geven; dat kan alleen een toegewijde overgave aan dat werk zelf. Maar buitendien is er plaats voor een poging tot een literaire karakteristiek van Roland Holsts gedichten, als hulpmiddel tot het verstaan van hun geestelijke en artistieke eigenaardigheden. De ontroerende werking dankt deze kunst stellig niet aan de zuiverheid of originaliteit van visie en uitbeelding, ook niet aan de klankschoonheid, maar aan de rhythmische vertolking van ethische gevoelsassociaties: het rythme is in dit dichtwerk het meest karakteristieke en ook het meest dichtelijke element: vrijwel alle beoordelaars zijn het daarover eens. Evenmin als Tolstoi bezit Roland Holst de aangeboren gave van de vormbeheersing, en minder dan deze is zij er in geslaagd zich een eigen techniek te veroveren, grote stukken van haar werk blijven onpoëtisch en in vele verzen worden taalelementen meegetorst, die zich niet of slechts met moeite in het dichtelijke milieu laten inlijven; maar haar bewogen rythme is het, dat tenslotte alle belemmeringen overwint en de lezer meevoert op de stroom der ontroeringen.

Stuiveling heeft in zijn dissertatie het rythme van dertig sonnetten uit de bundel *Sonnetten en Verzen in Terzinen* (1895) aan een nauwkeurige analyse onderworpen⁴⁸. Hij meent — niet ten onrechte — dat de poëzie van Roland Holst een samenvatting is niet alleen van de technische vernieuwingen van '80, maar ook van de ideeën-volheid der Nieuwe-Gidsers. En hij toont overtuigend aan dat haar versbouw slechts denkbaar is als de verste consequentie van een ontwikkelingsgang, die volle vijftien jaar, van 1880-1895, omspannt. Haar sonnetten hebben een polymetrisch rythme, in hoofdzaak vijfvoetig jambisch maar met zeer sterke neiging naar het vierheffingsvers en met zwakkere tendentie naar het trochaëisch metrum. Herhaaldelijk enjambeert zij tussen de kwatrijnen en tussen tweede kwatrijn en eerste terzine; er zijn bij de dertig onderzochte sonnetten zelfs drie, die zowel het ene als het andere enjambelement vertonen, en daarbij is het rijmschema volkomen vrij en de rijmklank vaak niet zuiver. Zo is de vraag gerechtvaardigd of we deze gedichten nog wel sonnetten mogen noemen, daar ze soms alleen nog in het aantal van veertien regels aan het schema voldoen.

Ook over de dichterlijke betekenis van dit rythme heeft Stuiveling zich uitgesproken. „Het lijkt mij onbetwistbaar”, zo schrijft hij⁴⁹, „dat het dissonantiese polymetrische ritme, evenals de polytonale muziek, zeer geschikt, ja ontstaan en voorbestemd is om gespletenheid en tweespalt te openbaren. Zonder twijfel moet de voorkeur, die H. R. H. voor deze metrische grondslag heeft, verklaard worden zowel uit de polaire spanning van haar eigen wezen, waarin vrouwelijk gevoel met een mannelijk verstand, een mijmerend geluksverlangen met een consequente wil-tot-de-daad, een hunkerende deemoed met een fier persoonlijkheidsbesef in volle tragiese grootheid samengaan, — als ook uit de enorme polaire spanningen in onze kultuurperiode, waarvan zij de hardheden en de strijd tot bloedens toe heeft ervaren. Geen andere kunstenaar in Nederland, en zelfs in West-Europa niet, voorzover ik dat kan overzien, heeft zo markant de tijdgeest weergegeven in poëzie: en dat niet slechts voor de onderwerpen, de gedachten, de strekking, maar onmiddellijk: door de ritmiese geënerveerdheid en de

soms naar het krampachtige vervormde versgestalten". Het is waarschijnlijk deze innerlijke geënerveerdheid, die haar versvorm steeds vrijer heeft gemaakt. Maar toch blijven er ook steeds strofische gedichten met een grotere metrische gebondenheid voorkomen. En men kan zich aan de indruk niet onttrekken, dat de verzen met de hechtste metrische structuur en de zuiverste rijmen, vaak ook de meest geïnspireerde zijn⁵⁰.

Over het rythme in het latere werk van Roland Holst is nog geschreven door mej. M. van der Kallen, en wel over het rythme van *De Vrouw in het Woud*⁵¹. Zij begint met op te merken, dat in *De Vrouw in het Woud* (1912) drie dichtsoorten voorkomen: de eerste persoonlijk verhalend (I), de andere meer lyrisch beschouwend (II) óf verstandelijk uiteenzettend (III); dit laatste vers, evenals het eerste vooral in de toelichtende en verbindende gedeelten, terwijl het tweede meestal in de strofische gedichten te vinden is. Hieraan beantwoorden drie verstypen, ieder met een min of meer constant aantal lettergrepen, een eigenaardigheid, die men, naar zij opmerkt, ook bij vele Franse verzen aantreft. Type I is een kort vers van meestal zeven lettergrepen, waarin gewoonlijk drie toppen voorkomen: dit type is gekenmerkt door een scherp inslaand rythme als regelmatige hamerslagen, maar soms ook regelmatig deinend. Type II bestaat uit langere verzen van tien of elf lettergrepen met als regel vier of vijf toppen; het is een gedragen, statig vers, als het ware golvend voortglidend. Type III tenslotte, vertoont met dit laatste vers grote overeenkomst, maar het is gejaagd en onregelmatig, met veel enjambementen. Van alle verzen is meer dan de helft viertoppig; de mening van mej. Van der Kallen echter, dat hierbij als regel het accent naar het einde van het vers in kracht toeneemt, lijkt wel zeer aanvechtbaar.

Het loont de moeite om de langere verzen, dus de typen II en III aan een afzonderlijke en iets dieper gaande beschouwing te onderwerpen. Stuiveling⁵², heeft een doeltreffende methode aan de hand gedaan om deze verzen doorzichtig te maken door uit te gaan van een vijfvoetig jambisch metrum: $\sim // | \sim // | \sim // | \sim // | \sim //$, en de afwijking van deze norm door bijplaatsing of weglating van een accentteken (/) aan te geven. Deze notatie

zegt dus alleen iets omtrent de relatieve sterkte van het accent, niet omtrent de werkelijke kracht. Wanneer een normale heffing inderdaad met accent gerealiseerd wordt, duidt men dit dus met // aan; gebeurt dit niet, blijft het accent dus achter bij wat men op een heffingsplaats kan verwachten, dan noteert men dit met een /; Stuiveling noemt dit onderbetoning. Het tegendeel is de overbetoning van een dalingslettergreep: ∟. Verder onderscheidt hij de accentverschuiving, die een verder gaande rhythmische afwijking is, eigenlijk de onmiddellijke op-eenvolging van onder- en overbetoning, en wel: de accentverschuiving naar achteren ∟|∟//|∟, en naar voren ∟//|∟|∟; hierbij ontstaat een soort climax en anticlimax. De ingrijpendste variatie is tenslotte de trochaïsche omzetting //∟, steeds met voorafgaande pauze.

We zullen nu — uitgaande van de eenvoudigste versvormen — geleidelijk aan de meer gecompliceerde rhythmische variaties de revue laten passeren. Het meest „normale” vers is uiteraard een vers met vijf toppen, bv.:

∟ // ∟ // ∟ // ∟ // ∟ //
*o nieuwe stem en toch niet vreemd geluid*⁵³.

Deze soort verzen vormt echter slechts een kleine minderheid in het werk van Roland Holst, en dat ligt voor de hand, want heel dikwijls zal in één der heffingen een woord staan, dat syntactisch onbelangrijk is, en dus onderbetoond wordt, bv.:

∟ // ∟ // ∟ // ∟ // ∟ //
*en licht is om hun hoofden goud-behaarde*⁵⁴

Het woordje „om” is hier onderbetoond, en daardoor ontstaat een vers met vier toppen (maar vijf heffingen!)⁵⁵, dat tot type II van mej. Van der Kallen behoort. Zelfs kunnen er soms drie toppen zijn:

∟ // ∟ // ∟ // ∟ //
*en ik zag liefde als de levenswet*⁵⁶

Ook een enkele maal viertoppige met een sprong naar het acht- of negen lettergrepige, jambische vers:

∟ // ∟ // ∟ // ∟ // ∟ //
*maar gans vergeeft zij ontrouw niet*⁵⁷

Al deze verzen zijn voor ons gehoor nog regelmatig, al treedt er reeds enige rhythmische spanning op door onderbetoning

van één of twee lettergrepen. Sterker wordt deze spanning al, wanneer ook accentverschuivingen optreden, zoals bv. in de regel:

\sim // \sim / \sim // $\overset{\cdot}{\sim}$ / \sim // //

*maar veel stond tussen mij in en mijn werk*⁵⁸,

met een accentverschuiving naar voren en een onderbetoning. Doorbreking van het metrische schema vindt plaats bij omzetting van een voet, — heel dikwijls de eerste — waardoor aan de inzet van het vers dikwijls grote dichterlijke kracht verleend wordt, bv.:

// \sim \sim // // $\overset{\cdot}{\sim}$ / \sim // \sim //

Groeiende heb ik dat opzigt gezet.

Ook in andere voeten komt de omzetting voor, bv. in dit vers:

$\overset{\cdot}{\sim}$ / \sim // // \sim // \sim // // $\overset{\cdot}{\sim}$ // //

*En van de nu-grooten is geen die streeft . . .*⁵⁹

waarin de twee op elkaar stotende accenten suggestief de nadrukkelijkheid uitbeelden. Soms springt het vers geheel over in het trochaeïsche metrum (negen of tien lettergrepen!):

// \sim // // // $\overset{\cdot}{\sim}$ // \sim // //

*Laat mij gaan; ik bid u laat mij gaan . . .*⁶⁰

Een reeks van pathetische accenten! Vrij vaak ziet men ook een regel uiteenvallen in twee spanningshelften, een trochaeïsche en een jambische, bv.:

. . . met bedaarde

 // \sim // // \sim // // // // //

*stappen schrijdend, als hooge witte vrouwen*⁶¹

Ja zelfs, een onregelmatige afwisseling van jambische en trochaeïsche vormen, als men dat zo zeggen wil, komt voor, zoals in onderstaande regels uit *De Vrouw in het Woud*:

// $\overset{\cdot}{\sim}$ // // \sim // // // // //

Wij die tegen de zacht gloeiende kusten

leven aangeleid . . .

In dit geval kan men nauwelijks meer van een vijfheffingsvers spreken; dit vers met een onderbetoonde heffing en tweemaal twee onbetoonde lettergrepen bij elkaar, vormt een overgang naar het Germaanse vierheffingsvers. Wel toont deze regel nog enige verwantschap met het jambisch-trochaeïsche vers, maar

hier is feitelijk het meest karakteristieke element daarvan, nl. de alternerende gang, geheel verdwenen.

Zo komen we dus tot de echte vierheffingsverzen⁶², gekarakteriseerd door het ontbreken van twee normale heffingen, waarvoor één heffing op een normale dalingslettergreep in de plaats komt. Reeds Gorter paste dit verstype in zijn „Mei” tussen de jambische regels toe. „Men kan deze (verzen),” aldus Stuiveling „evenmin tot jambiese verzen normaliseren, als dat men de jambiese in het vierheffingssysteem kan dwingen”. Het zijn verzen van het type:

$\tilde{D}\tilde{e}\tilde{m}\tilde{e}\tilde{n}\tilde{s}\tilde{c}\tilde{h}\tilde{e}\tilde{n}\tilde{z}\tilde{i}\tilde{j}\tilde{n}\tilde{i}\tilde{n}\tilde{g}\tilde{e}\tilde{t}\tilde{w}\tilde{i}\tilde{j}\tilde{f}\tilde{e}\tilde{l}\tilde{g}\tilde{e}\tilde{v}\tilde{a}\tilde{n}\tilde{g}\tilde{e}\tilde{n}\tilde{g}\tilde{e}\tilde{n}$ ⁶³.

Maar ook hier kan een heffing onderbetoond zijn, bv. uit *De Nieuwe Geboort* (men lette tevens op de karakteristieke aanhef met twee onbetoonde lettergrepen):

$\tilde{m}\tilde{e}\tilde{t}\tilde{z}\tilde{i}\tilde{j}\tilde{n}\tilde{b}\tilde{l}\tilde{i}\tilde{j}\tilde{d}\tilde{s}\tilde{c}\tilde{h}\tilde{a}\tilde{p}\tilde{z}\tilde{o}\tilde{o}\tilde{h}\tilde{o}\tilde{o}\tilde{g}\tilde{v}\tilde{a}\tilde{n}\tilde{m}\tilde{i}\tilde{j}\tilde{n}\tilde{b}\tilde{e}\tilde{r}\tilde{e}\tilde{i}\tilde{k}$ ⁶⁴

„Mijn” is onderbetoond. En misschien hebben we zelfs een drieheffingsvers — maar men kan het ook anders opvatten — in het bekende:

$\tilde{O}\tilde{p}\tilde{d}\tilde{e}\tilde{k}\tilde{e}\tilde{n}\tilde{t}\tilde{e}\tilde{r}\tilde{i}\tilde{n}\tilde{g}\tilde{d}\tilde{e}\tilde{r}\tilde{t}\tilde{i}\tilde{j}\tilde{d}\tilde{e}\tilde{n}\tilde{g}\tilde{e}\tilde{b}\tilde{o}\tilde{r}\tilde{e}\tilde{n}\tilde{.}\tilde{.}\tilde{.}$ ⁶⁵

Het is niet zo, dat een vierheffingsvers op zichzelf een sterk geënerveerd karakter zou hebben — dat ontstaat pas door de polymetrische verbinding met het jambisch trochaeïsche vers. Er zijn vele op zichzelf harmonische vierheffingsverzen, van een zeer evenwichtige bouw, gekenmerkt door de herhaling van bepaalde rhythmische elementen, zoals bv. de volgende, alle uit *De Nieuwe Geboort*:

$\tilde{I}\tilde{n}\tilde{d}\tilde{e}\tilde{n}\tilde{z}\tilde{w}\tilde{a}\tilde{r}\tilde{e}\tilde{n}\tilde{t}\tilde{i}\tilde{j}\tilde{d}\tilde{d}\tilde{i}\tilde{e}\tilde{z}\tilde{o}\tilde{o}\tilde{l}\tilde{a}\tilde{n}\tilde{g}\tilde{z}\tilde{a}\tilde{a}\tilde{m}\tilde{s}\tilde{t}\tilde{r}\tilde{e}\tilde{e}\tilde{k}\tilde{.}\tilde{.}\tilde{.}$
 $\tilde{.}\tilde{.}\tilde{.}\tilde{k}\tilde{o}\tilde{z}\tilde{e}\tilde{n}\tilde{d}\tilde{e}\tilde{z}\tilde{w}\tilde{a}\tilde{r}\tilde{e}\tilde{e}\tilde{n}\tilde{s}\tilde{l}\tilde{o}\tilde{o}\tilde{p}\tilde{e}\tilde{n}\tilde{d}\tilde{e}\tilde{g}\tilde{a}\tilde{n}\tilde{g}\tilde{e}\tilde{n}\tilde{.}\tilde{.}\tilde{.}$

of iets gecompliceerder:

$\tilde{.}\tilde{.}\tilde{.}\tilde{n}\tilde{a}\tilde{a}\tilde{r}\tilde{d}\tilde{'}\tilde{o}\tilde{p}\tilde{e}\tilde{n}\tilde{e}\tilde{w}\tilde{a}\tilde{t}\tilde{r}\tilde{e}\tilde{n}\tilde{d}\tilde{r}\tilde{a}\tilde{g}\tilde{e}\tilde{n}\tilde{g}\tilde{e}\tilde{l}\tilde{i}\tilde{n}\tilde{d}\tilde{e}\tilde{.}\tilde{.}\tilde{.}$
 $\tilde{.}\tilde{.}\tilde{.}\tilde{e}\tilde{e}\tilde{n}\tilde{b}\tilde{i}\tilde{n}\tilde{n}\tilde{e}\tilde{s}\tilde{t}\tilde{b}\tilde{e}\tilde{d}\tilde{e}\tilde{r}\tilde{f}\tilde{d}\tilde{a}\tilde{t}\tilde{z}\tilde{e}\tilde{s}\tilde{n}\tilde{e}\tilde{l}\tilde{d}\tilde{o}\tilde{e}\tilde{t}\tilde{w}\tilde{e}\tilde{l}\tilde{k}\tilde{e}\tilde{n}\tilde{.}\tilde{.}\tilde{.}$

en gecombineerd met een jambische versheft:

... als een ster die zich windt door wolken vluchten ...

Dit alles betreft de types II en III van mej. Van der Kallen, heel dikwijls viertoppig, zowel van het jambisch trochaëische type als vierheffingsverzen, die beide evengoed het gedragen statige of golvend-voortglidende karakter kunnen vertonen van type II als de gejaagde en onregelmatige structuur met veel enjambementen van type III. Geheel apart staat type I, een vers van gemiddeld zes of zeven lettergrepen met een schema van drie heffingen, dus $\sim // | \sim // | \sim // | \sim$. Heel vaak worden hier zwakbetoonde lettergrepen ingevoegd, omdat ze anders allicht in de beruchte alexandrijnse dreun zouden vervallen, daar het immers halve alexandrijnen zijn. Het is een levendig vers met veel rhythmische variatie:

De harde strijdv aardige mannen
hoorden het nieuwe bevel
er was een kort bezinnen,
de oogen flikkerden fel ...⁶⁶

Vrijwel alle geciteerde voorbeelden zijn uit de vroege werken gekozen, maar in iedere bundel van Roland Holst kan men de verschillende varianten zonder moeite terugvinden. Men krijgt bovendien de indruk, dat men in het gehele werk de twee karakteristieke verstypen kan onderscheiden, die corresponderen met de bovengenoemde types I, dus de korte verzen van zes of zeven lettergrepen met hamerend of deinend rythme, en II, de langere en meer gedragen vorm van tien of elf lettergrepen, die samen driekwart der verzen uit *De Vrouw in het Woud* vormen. Men moet ze dan natuurlijk opvatten als „ideaaltypen”, als normen, die onbewust aan de versbouw ten grondslag zijn gelegd, maar uiteraard met „onregelmatigheden” van allerlei aard gerealiseerd worden. Inderdaad vindt men in *De Nieuwe Geboort* (1903) beschouwende en strofische gedichten, dikwijls sonnetten, van meest viertoppige verzen (zowel jambisch-trochaëische als vierheffingsverzen), naast meer ver-

halende poëzie met als grondvorm de drietoppige. Van het eerste is een voorbeeld het gedicht:

W^{||}ild was de w^{||}ind, en in vluchten vlog^{||}en . . .

of het sonnet:

Lente vloog aan met suizende gebaren . . .

In hoofdzaak drietoppig zijn b.v. de verzen van de verhalende gedichten:

De dag verjoeg den dag . . .

Zijt ge daar eindelijk dokter?

Ook in *Het Feest der Gedachtenis* (1915) overheerst wel het evenwichtige lyrisch-beschouwelijke, tien- en elflettergripige vers met vier (vijf) toppen, afgewisseld door persoonlijke uitingen van de ten tonele gevoerde vrouwen, meestal korte, maar soms lange veertien- en vijftienlettergripige verzen van een zeer onregelmatige structuur.

Verzonken Grenzen (1918) daarentegen, is rhythmisch mischien de evenwichtigste bundel, die de dichteres schreef; de lyrische of beschouwende sonnetten en strofische gedichten bestaan weer grotendeels uit het lange verstype.

De zachte krachten zullen zeker winnen . . .

het *Mijmerlied* uit het kortere type:

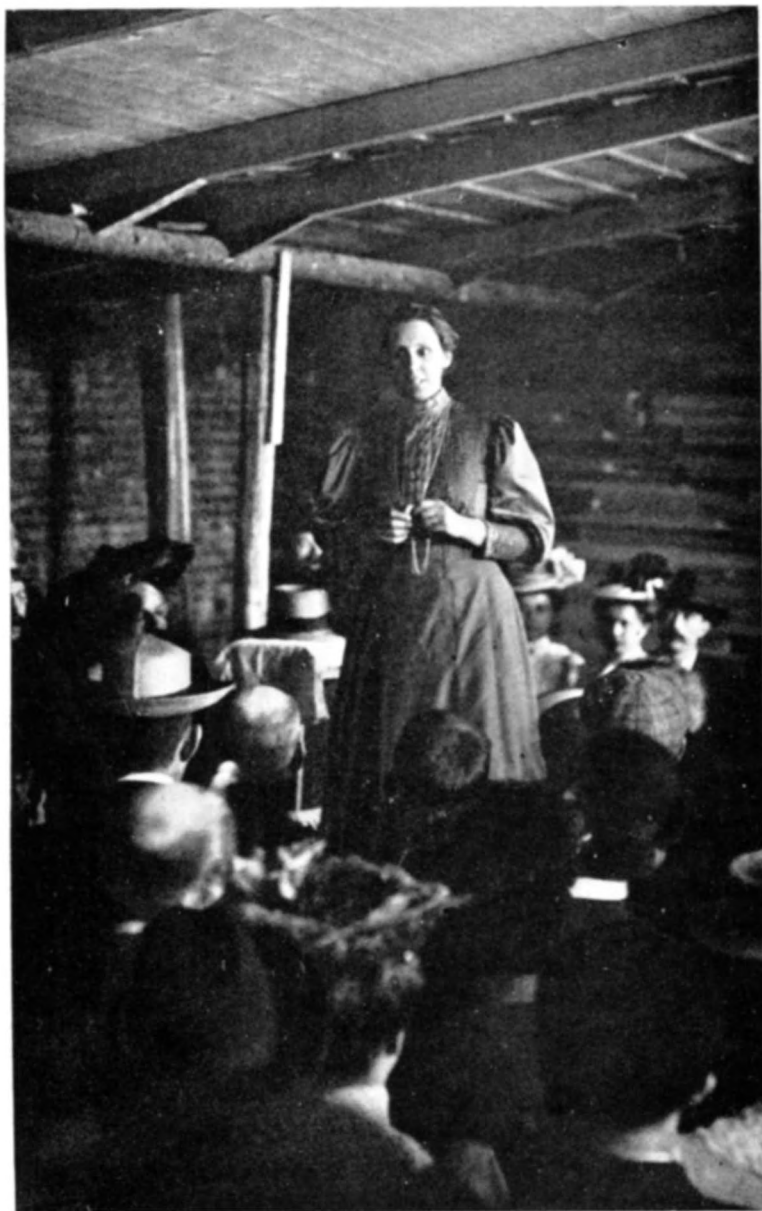
De oude deimende wijze,

stem van bewogen peizen

die lag in mijn hart lang stom

komt op de deining weerom.

Ook de laatste bundels *Verworvenheden* (1927), *Vernieuwingen* (1929) en *Tusschen Tijd en Eeuwigheid* (1934) neigen steeds meer tot het beschouwelijke verstype, dat in de beide eerste afdelingen van *Tusschen Tijd en Eeuwigheid* bijna de enige vorm is.

Op tournée. — Kort na 1900.

Het bijschrift is van Henriëtte Roland Holst zelf. — Men ziet haar op de voorste rij, de derde van links.

Naar aanleiding van het derde (III) verstype dat mej. Van der Kallen in *De Vrouw in het Woud* onderscheidt, een gejaagd tien- of elflettergrepige, onregelmatige variant van II met veel enjambementen, rijst de vraag, waarin eigenlijk het onregelmatige karakter van bepaalde verzen van Roland Holst schuilt. Het bleek reeds, dat afwijking van de jambische „regelmaat”, en zelfs de toepassing van vierheffingsverzen, op zichzelf geen onevenwichtige, gejaagde indruk hoeft te maken. Wel geeft de polymetrie sterk de suggestie van innerlijke spanning, die echter een gedragen toon niet uitsluit. Behalve de polymetrie speelt ook stellig het enjambement een grote rol bij de bepaling van het karakter der verzen, vooral wanneer het met veelvuldige caesuren gecombineerd wordt, die, vaak voor in de regel vallend, aan de versinzet een bijzondere nadruk verlenen:

*droeve oogen, gaat ge nu verlangend staren
terug / naar winters strak vertrouwbren staat*⁶⁷

Ook de syntactische plaatsing van „terug” werkt hier mee aan het effect, dat soms nog versterkt wordt door omzetting van de eerste voet of de paar eerste versvoeten, zoals in:

*Wie haar heerlijkheid voor zich wil oplichten
doen, / moet met de stilte zich vaak verbinden*⁶⁸

Een eigenaardig effect maakt ook het zwevende accent in twee opeenvolgende lettergrepen van een vierheffingsvers, dat men dikwijls bij Roland Holst aantreft, bv. *de stem beeft* in:

*nu begeeft mij mijn hart, en de stem beeft . . .*⁶⁹

Niet te verwarren met de omzetting in een jambisch vers, die aan de regel veelal een gedrongen karakter geeft:

*tot hij verschrikt / andere teekens las*⁷⁰

Maar al deze verzen maken desondanks een min of meer evenwichtige indruk en de frappante onregelmatigheid, het stotende van sommige verzen van Roland Holst wordt er niet door verklaard. Het prozaïsche karakter van grote delen van *Heldensage* (1927) bijvoorbeeld, wordt niet alleen gekenmerkt door de opeenstapeling van de genoemde factoren: een drastische polymetrie met voortdurend enjambement en caesuren,

maar vooral ook door verschillende regellengte en invoeging van toonloze lettergrepen, naast op elkaar stotende accenten. Daardoor ontbreekt in deze regels het evenwicht dat andere verzen, ondanks allerlei onregelmatigheden kenmerkt. Bezien we bijvoorbeeld de reeds aangehaalde regels:

$\tilde{W}ie \tilde{h}aar \overset{||}{\tilde{h}eerlijkheid} \tilde{v}oor \tilde{z}ich \tilde{w}il \overset{||}{\tilde{op}lichten}$
 $\overset{!}{\tilde{d}oen}, \overset{!}{\tilde{m}oet} \tilde{m}et \overset{||}{\tilde{d}e} \tilde{s}tilte \tilde{z}ich \tilde{v}aak \overset{||}{\tilde{v}erbinden}.$

De tweede regel is jambisch-trochaeïsch, maar ook de eerste vertoont de herhaling van eenzelfde rhythmische figuur, wat vooral duidelijk wordt, als men het schema vereenvoudigt tot $\sim \sim / \sim \sim (\sim) \sim \sim / \sim \sim$; en dezelfde figuur keert in de volgende regel terug:

... $\tilde{m}et \overset{!}{\tilde{d}e} \tilde{s}tilte \tilde{z}ich$...

Men moet opmerken, dat in het algemeen de beste verzen bij Roland Holst gekenmerkt zijn door een dergelijke regelmaat van het rythme, de terugkeer van bepaalde rhythmische eenheden en een zeker evenwicht tussen de accenten die het versbeeld beheersen. Het is juist deze factor, die in de „onregelmatige” verzen ontbreekt.

Het spreekt vanzelf, dat dit alles nog geen recht doet wederbaren aan de talloze rhythmische en metrische variaties van het vers van Roland Holst. Enkele merkwaardige bijzonderheden verdienen in elk geval nog even te worden aangeduid. In *Opwaartsche Wegen* (1907), een bundel die door zijn verzekerde toon een eigen karakter heeft, vindt men de veelbesproken veertien-, vijftien- en meer-lettergrepige verzen van *Voor het Vaandel*. De grondvorm hiervan is een zesheffingsvers, zeer afwisselend van lengte en pathetisch van toon. Een tegenhanger hiervan vormen de verzen uit *Moderne Prometheus* in dezelfde bundel. De grondvorm hiervan is een tweeheffingsvers van twee tot acht lettergrepen, gewoonlijk vijf tot zeven, en hartstochtelijk bewogen. Een gedicht als *De Laatste Dag van het Jaar* bestaat weer uit het regelmatige drietoppige type van zeven of acht lettergrepen gemiddeld, maar de meeste ge-

dichten uit deze bundel zijn merkwaardig onregelmatig van structuur, met verzen van vijf, zes of acht, naast tien en elf lettergrepen, met meestal vier, drie en soms twee toppen. Zo neemt deze bundel ook rhythmisch een bijzondere plaats in tussen haar werken.

Ook *Tusschen twee Werelden* (1923) vertoont allerlei variatie, Hier vinden we eveneens de meest uiteenlopende versschema's toegepast: zo ergens dan is in deze bundel de invloed van het vrije vers der jongeren merkbaar. We vinden hier naast betrekkelijk strakke gedichten zoals *Wij zullen u niet zien* de vrije verzen uit het begin van de bundel, naast het stroeve, soms strompelende gedicht aan Friedrich Adler, de tere en pure doodsklacht voor Rosa Luxemburg. In het gedicht *Laat nu de Ziel . . .* vinden we bijvoorbeeld nog deze staalkaart van polymetrische, enjamberende en toch evenwichtige verzen:

*o laat ons na den droom van donker-wreede
vervreemding, elkaar vol barmhartigheden,
naadren, tot erkenning van het een-zijn ontwaakt.
Laat nu het hart der menschheid als een zee
over het dorre strand der zelfzucht ruischend stijgen
en alle harde schrille tonen zwijgen
voor van dat diepe ruischen de bewogen vree.*

De vijfde en zevende regel zijn alexandrijnen; de derde is een vierheffingsvers met tweemaal drie onbetoonde lettergrepen tussen de heffingen, een vrij zeldzaam rythme, al vinden we beide vormen in het werk van Roland Holst toch wel meer.

Het zou alleszins de moeite waard zijn om op deze wijze alle bundels aan een nauwgezet onderzoek te onderwerpen en stil te staan bij al de verschillende versvormen, die zich voordoen. Maar dat zou het bestek van deze studie verre te buiten gaan. Wij zullen volstaan met nog te wijzen op de golfbeweging in de rhythmische evenwichtigheid, die in het werk van Roland Holst waarneembaar schijnt te zijn, al kan dit geen andere betekenis hebben, dan het formuleren van een hypothese. In *Sonnetten en Verzen in Terzinen* (1895) is de ontbinding van het strenge metrische vers reeds voltooid; het korte vers vindt

in deze bundel, ook door de aard van de inhoud, geen plaats. In *De Nieuwe Geboort* (1903) vinden we echter het verhalende type I en het beschouwelijke type II als grondtypen aanwezig. *Opwaartsche Wegen* (1907) vertoont een maximum van variatie in rythme en versvorm. Via *De Vrouw in het Woud* (1912) neemt de evenwichtigheid toe, met een kleine inzinking voor sommige gedeelten van *Het Feest der Gedachtenis* (1915) naar *Verzonken Grenzen* (1918), een hoogtepunt, ook in Roland Holsts dichterlijke scheppingskracht in het algemeen, en tevens een punt, waarop ze zich het dichtst bij de kern van haar wezen gevoeld heeft. Met *Tusschen twee Werelden* (1923) daalt delijn dan weer naar *Heldensage* (1927). De onregelmatige verzen hieruit vindt men dikwijls weer in de Lekespelen en de daaraan verwante lyrisch-didactische poëzie der latere jaren. Maar in de lyriek wordt via *Verworvenheden* (1927), met zeer variërende versvormen, en *Vernieuwingen* (1929), in *Tusschen Tijd en Eeuwigheid* (1934) weer een maximum bereikt. Het vijfvoetige jambische metrum is, afgewisseld met trochaeïsche elementen — die in het latere werk schijnen toe te nemen — en met vierheffingsverzen van meestal harmonische structuur, weer de grondslag der rhythmische variatie. Hier zou dan het gedragen, hoewel altijd nog polymetrische en rhythmisch geladen vers, de openbaring blijken van eindelijk verworven bezonkenheid.

Het rythme heerst bij Roland Holst ook over de woordvorm. „Vooraf Verwey ging H. van der Schalk voor in het uitwerpen van onbetoonde syllaben”⁷¹. Veelvuldig wordt een toonloze lettergreep — al of niet met uitstoting van n — met de volgende klinker samengesmolten, wat aan deze verzen in tegenstelling bv. met die van Gorter, iets vervloeiends geeft. Zo bv.:

die niets meer hadde'om 't opdringe'af te weren . . .

Ook „bove'allen verkoren”, zelfs voor consonant: „maakt' mij, en met uitstoting van i: „dat's 't waarste weten”. Vooral in *Sonnetten en Verzen in Terzinen* komen deze samensmeltingen onophoudelijk voor, maar men ziet ze ook later voortdurend. Regelmatig vindt men ook uitstoting van i in de uitgang -ige,

„vijand'ge", „rumoer'ge" en herhaaldelijk van ə voor r, n of l: „purp'ren", „zeeg'nend", „nauw'lijks"; ook „aad'mend". Vaak ziet men verder de uitstoting van intervocalische d: „leën", „bel.ân", ook wel „voorboô", „gestaâg" en „beschaûwd". Nog merkwaardiger is een vorm als „hiel'en"⁷². Vooral in het oudere werk komen ook heel eigenaardige verkortingen voor, zoals „diept'", „ellend'", „aroom'", ook „groeid'", „stortt'", beide in rijm⁷³, zelfs „opwaart'"⁷⁴, en herhaaldelijk tot in de laatste bundels toe, „begeer" en „gebeur" voor begeren en gebeuren. Ook wel „stadig" voor gestadig⁷⁵, „beuren" voor gebeuren⁷⁶ en als heel curieuze vorm „ocht" voor ochtend⁷⁷. Ook het omgekeerde doet zich voor, wanneer het rythme langere woordvormen vraagt. Soms zijn dit merkwaardige verbogen vormen, vooral dikwijls verbogen sterke deelwoorden, zoals „geslotene", „omslotene", ook „goudenen"; dan als naamwoordelijk deel van het gezegde „de wens is wisselend gezinde" en verder allerlei verbogen bijwoorden: „effene", „zeldene", „alleene", „omhooge", „altijddoore", „weleere". Soms zijn het svarabaktische vormen, zoals „verberregt" „deerelijk", „weereeloos", „arremet".

Maar de overzichtelijkheid eist beperking⁷⁸. Toch zullen nog een aantal verschijnselen zeer in het kort de revue moeten passeren, want op die wijze kan men een concreet inzicht verkrijgen in het eigenmachtig taalgebruik van de dichteres: waar de ingeving het vraagt, wordt naar echte Tachtiger-traditie, vooral in het oudere werk, de taal gesmeed in de vormen van het soevereine vers. De beginselen, die Roland Holst daarbij geleid hebben vat mej. Ariens samen in de termen „onmiddellijkheid en concentratie"; d.w.z. „in zo weinig mogelijk taal-elementen zoveel mogelijk gedachten en gevoelens concentreren", want deze „accumulatie van begrips- en gevoelswaarden geeft aan haar taalvormen die geladenheid, welke ten nauwste met de onmiddellijkheid samenhangt"⁷⁹.

Dit leidt allereerst tot het scheppen van een uiterst persoonlijke woordenschat. Vooral in het oudere werk komen talloze merkwaardige woordvormingen voor, archaïsmen en neologismen van allerlei aard naast figuurlijke betekenissen en barbarismen, die met geen mogelijkheid alle opgesomd kunnen

worden, maar waarvan bij wijze van voorbeeld hier enkele volgen, zoals substantieven op -heid, „opheden” (=groteren), „sterkheid”, „welheid”, „enkelheên”⁸⁰; archaïstische bijwoordvormingen zoals „waardiglijk”, „zekerlijk” of vormen als „wen” „genucht”, „gestaltenis” (naast gestalt), „verlangenis”, „warrenis”; of „heerschingen”, „zielslevingen”, „alleenig” (herhaaldelijk), „wrochtsels”, e.d. De behoefte aan abstracties, die zich in vele dezer vormen openbaart, vinden we ook terug in het veelvuldig gebruik van gesubstantiveerde infinitieven; het tegenwoordig deelwoord wordt als zelfstandig naamwoord, als bijvoegelijk naamwoord en als bijwoord herhaaldelijk gebruikt. Karakteristiek zijn allerlei woord-combinaties, zoals „November-oud”, „'t eens-te-zijne”, „schitter-schrijft”, „waterblinkbaan”; en de echte Tachtiger constructies als „winterstrakke”, „fonkellichte”, naast de vooral in het latere werk overtalrijke vormen van het type „zon-gedrenkte”, „schaduw-omdropen”, „haat-gezweept”, „bruin-geblaard”⁸¹, enz. En ook vindt men soms willekeurige woordbetekenissen zoals „binnen-eigen” (= innigste), „blauwen weer om” (= weerkaatsen blauw), „willig” (= bereid), of figuurlijk gebruik als in „leed beuren”, terwijl soms een enkel koppelteken een woord als het ware nieuw leven inblaast: „vol-groeid”, „in-gekeerde”, „voorbij-gaand”. Speciale vermelding verdienen de vele Frans aandoende woorden, die wel om hun klankwaarde gekozen zullen zijn, vooral in *Sonnetten en Verzen in Terzinen*, zoals „magistrale”, „kalmatie”, „kontemplatie”, „essence”, „rayonnant”, enz.; en daarnaast een hele reeks van opzienbarende germanismen, zo o.a. „erkentenis” (=inzicht), „ringsom” (herhaaldelijk), „gelinde” (idem), „toover” (substantief), „voorweg nemen”, enz. Dit alles is voldoende om te doen zien met welk een soevereine minachting voor het traditionele gebruik — men kan ook zeggen nonchalance — de dichteres haar emoties in taal herschept.

Datzelfde geldt voor de eigenaardigheden, die de zinsbouw te zien geeft. Ook deze hebben dikwijls een rhythmische oorzaak, maar de neiging tot concentratie werkt hier eveneens; beide factoren gaan trouwens in elkaar over en zijn niet te scheiden. Zo zegt mej. Ariens: „Zo ergens het streven naar

concentratie duidelijk wordt, dan zeker in een analyse van de zinsbouw: alles blijkt ingesteld op het elimineren van betekenisloze en toonloze tussenwoordjes, zodat de slappe taal-oplossing waaraan wij gewoon zijn, een „straffe” en „stugge” vers-taal uitkristalliseert, waaraan niemand „serieuze statie” zal kunnen ontzeggen”⁸². Zo vinden we een veelvuldig gebruik van genitiefconstructies, zoals „gedoogen vreemder voortreffelijkheid”, „afgelegder dagen weg”. Dikwijls worden bijkomstige woorden weggelaten; zo bv. het lidwoord „bloem in handen houden ze”, vooral bij de vaak voorkomende woorden „heeren” en „meesters”. In het oudere werk ook bij abstracte superlatieven zoals „luidst”, „wijst” enz. Karakteristiek voor het oudste werk is ook een constructie met de onbepaalde wijs zonder „te” zoals „zullen we ze beleren pogen”; ook „om” blijft soms weg, bv. „gegroeid mij te vinden”; wederkerige werkwoorden, „zich voelen” met name, komen dikwijls zonder „zich” voor; voorzetsels — vooral bij oorzakelijke voorwerpen — worden geëlimineerd, „geen die streeft gelijk te worden”. In *Sonnetten en Verzen in Terzinen* blijft hier en daar het copulum achterwege, bv. in het gedicht *Niet mijn (is) de gemakkelijke of waarvan dag beschrijver (is!)*. Ook het vergelijkende „als” ontbreekt vaak, waardoor een zeer eigenaardige constructie met predicatief-attributief karakter ontstaat, bv. „wat had kunnen bloeien een wondertuin” en „’t ligt essence in elk geluk.”⁸³ Heel typerend voor Roland Holst is ook een constructie in het latere werk (maar niet in het allerlaatste) van twee substantieven, waarvan de laatste de eerste nader bepaalt, zoals in „de stad Amsterdam”; bv. „het veld herinnering”, „de knaap vrede”, „dit dorre strand zelfzucht”. Hiermee stylistisch verwant is de plaatsing van attributieve bepalingen, vaak verleden deelwoorden, achter het substantief; bv. „hoofden, goud-behaarde”, „wanden onzichtbare”, ook meer in het oudere werk.

Men moet niet menen dat men zich met deze syntactische opmerkingen ook maar bij benadering een idee kan vormen van de overvloed van ongewone stijlvormen bij de dichteres. Min of meer typisch zijn bv. nog accusativi cum infinitivo als „ik kende de vrouwengedachten dwalen”, of absolute con-

structies als „al wat gestalte is leeft de oogen gesloten”, of een vaak terugkerende formule als „ik ben hij, die . . .”, „mij heugt”, „mij bangt”, en „de mensch neemt den mensch (de menschen elkaar) zoo licht het leven”. Zo vinden we ook zinsamentrekkingen als „en die te loochenen en gering te achten / in leegte en zwakheid zou doen ondergaan”. Veelal is de strekking van allerlei constructies om woorden en uitdrukkingen die naar betekenis of klank belangrijk zijn, de voor de nadruk juiste plaats te verlenen; zo worden allerlei omzettingen in de woordorde veroorzaakt, bv. „die *altoos* wij zoeken”, „wij *diep uit donker* . . . ge stralend oprijst”, „maar *de vrouwen*, hoe vulden zij de dagen”, „’t *gezicht van een god* heeft de tijd gebleekt”⁸⁴. Ook: „wie niet wil, *vreemd*, tusschen de dingen dwalen” en „te *opvangen* iets”, enz.

Maar genoeg van alle opsommingen! Ook zo reeds geven deze voorbeelden een duidelijke indruk van het barokke taalgebruik bij Roland Holst. Een taalgebruik waarvan de poëtische waarde lang niet altijd in overeenstemming is met de mate waarin het taaleigen geweld is aangedaan. Integendeel, de slordigheid van dit veelal willekeurige gebruik, werkt vaak eerder taalbedervend dan taalverrijkend. Wel zal het de aandachtige lezer van haar gedichten niet ontgaan zijn, dat de latere werken zich in dit opzicht onderscheiden van de vroegere. Duidelijk is dat de meest ongewone, de meest eigenmachtige en ook de meest overdadige vormen in de eerste periode thuis horen; tijdens en na de wereldoorlog (eigenlijk al sinds *Opwaartsche Wegen*) wordt het werk steeds soberder en eenvoudiger, ook al duikt er nog wel een enkele nieuwe constructie op, om tenslotte de pretentieuze vormeenvoud der laatste bundels aan te nemen. Ook hierin openbaart zich iets van een geestelijke ontwikkelingsgang.

De beeldspraak — in de oudere bundels eveneens opmerkelijk door overdaad — vertoont in het werk der dichteres tot op zekere hoogte hetzelfde verloop. Merkwaardig is, dat de natuurbelden, die in haar gehele werk een grote plaats innemen, vrijwel zonder uitzondering optreden als symbool ener geestelijke werkelijkheid, als associërende voorstelling van gemoedsstemmingen. Hier geldt wat mej. Ariens reeds voor

Sonnetten en Verzen in Terzinnen heeft opgemerkt⁸⁵: „Nergens treffen wij aan een beschrijving van de natuur met de bedoeling om bij den lezer een zintuigelijke voorstelling op te roepen. De impressies die zee en duinen, wind en wolken op het dichtertlijk gemoed maken, stellen zich in dienst van de gedachte, de overweging, de zelfbespiegeling. De natuur is nooit het verbeelde, altijd het beeldende. Wij kunnen deze beeldspraak expressionistisch noemen in dié zin, dat elke natuurimpressie aan de expressie van het innerlijk ten dienste staat”.

„De beeldspraak bij Roland Holst heeft minder het karakter van poëtische versiering dan van beknopte samenvatting van de gedachte of associatieve verduidelijking van het gevoel. Waar door een enkel woord een beeld gesuggereerd wordt, mag misschien aan invloed van Gorters kenteringssonnetten gedacht worden”⁸⁶. Aanvankelijk past ze ook de Homerische vergelijking toe, later vooral de opstapeling van korte vergelijkingen in eng bestek. In het *Mijmerlied* uit *Verzonken Grenzen* bv. vindt men circa dertig beelden in iets meer dan zeventig regels. Dikwijls heeft men gewezen op de onzuiverheid van deze overdadige beeldspraak, en stellig kunnen de beelden niet altijd de toets van een logische kritiek doorstaan. Maar de vraag rijst of men niet met een te enge maat meet, wanneer men meent dat iedere beeldspraak „gezien” moet kunnen worden. Iedere cultuurtaal toch, heeft een grotendeels formeel karakter, dat het eerst mogelijk maakt het begrip vrij te maken uit de veelheid der zintuigelijke verschijningsvormen; en zo hoeft het niet te verbazen, dat in een poëzie die zozeer geestelijk gericht is als die van Roland Holst, het visuele element zwak is. Ook Goethes „Grau teurer Freund ist alle Theorie, doch grün des Lebens goldner Baum” kan niet „gezien” worden, maar roept stemmings-associaties op, die het zintuigelijke zien te buiten gaan⁸⁷. Terecht zegt mej. Ariens hier over⁸⁸: „Door het onmiddellijke overgaan naar een nieuw beeld, als het voorgaande zijn verbeeldende werking heeft verricht, kan een opéénhoping van beelden ontstaan, die met alle logica spot. Een dergelijke accumulatie van beelden behoeft niet lachwekkend te zijn, als nl. het beeld uiterst vaag blijft en we het ons niet visueel bewust worden. De sterk visueel aangelegden zullen echter

meermalen te kampen hebben met storende voorstellingen''.

„Verwey zegt van de beeldspraak in S. en V. in T. dat deze bevat „tegen alle zuivere verbeelding en logische gedachte-schakeling in . . . de incongruente samenstellingen van beeldbrokken: incongruent . . . voor verbeelding zowel als redenering, maar elk van hen verheldert merkwaardig de duisternissen van het inzicht, dat ten laatste te glanzen leit''. Al zijn er grenzen die een dichter liever niet moet overschrijden, zo trachte men toch zich open te stellen voor een bewogenheid van gemoed, die zich in een nimmer stokkende stroom van gevoelssymbolen ontaardt. Dat iedere beeldspraak daarom bewonderd zou moeten worden, wil hiermee natuurlijk niet gezegd zijn. Ook in dit opzicht wordt echter in *Tusschen Tijd en Eeuwigheid* een soberheid bereikt, die aan dit late vers een grote zuiverheid verleent.

Veel minder dan de beeldspraak is de klankwaarde karakteristiek voor de gedichten van Roland Holst. Toch vergist men zich, als men zou menen dat klankschoonheid in haar werk een bijna te verwaarlozen rol speelt. Het behoort tot de verdiensten van mej. Ariens⁸⁹, onze ogen geopend te hebben voor de reeksen assonanties van lange klinkers (vooral a en e) in de *Sonnetten en Verzen in Terzinen*; zoals in deze regels bv.:

*De volle dagen komen met bedaarde
stappen schrijdend, als hooge witte vrouwen
uit tooversproken . . .*

of

Nu begeeft/mij mijn hart, en de stem beeft . . .

enz. Ook de alliteratie heeft bij Roland Holst een eigen karakter: de zachte medeklinkers overheersen, en onder deze nog weer de w en v. Toch zijn verzen als „ik wil weer wonen in de groote vree'' met zijn suggestieve klankkleur, of opvallende alliteraties als „wild was de wind en in vluchten vloegen'' en „schiets de zonneshutter zijn schichten nu af'' betrekkelijk zeldzaam. De klankschoonheid is bij Roland Holst meestal een opvallend element.

Ook het rijm kent de overheersing der lange klinkers, een

enkele blik in de bundels bevestigt het reeds. Soms is het rijm geheel in één bepaalde klank gehouden. Niettemin speelt het rijm geen hoofdrol in deze poëzie; de rijmschema's van het sonnet bv. worden vaak verwaarloosd, en soms — vooral in de epische en dramatische gedichten — blijft het rijm geheel weg, hoewel het, zoals reeds gezegd is, dan vaak weer optreedt in slotregels, bij belangrijke passages en op momenten van grote bewogenheid, die poëtisch toch ook vaak het sterkst zijn. Vreemdsoortige rijmen als de vergrotende trap op -er met ver, de uitgang lijk met rijk, of in het latere werk het afbreken van een woord op het eind van een regel, die sinds Tachtig tamelijk algemeen zijn, vindt men ook bij haar vrij dikwijls. Overigens maken ook de menigvuldige enjambementen — Stuiveling toonde aan dat er in dertig sonnetten uit *Sonnetten en Verzen in Terzinen* gemiddeld van de negen regels drie enjambementen, waarvan twee bovendien met caesuur —, dat het rijm als het ware verborgen wordt in de volzin, wordt tot een „toevallig sieraad”. Het rythme overstroomt het rijm. Hierin — evenals in de gedragen assonanties — openbaart zich een verwantschap met de dichter van *Mei* en de *Kenteringssonnetten*. „Het hoekige”, schrijft mej. Ariens⁹⁰, „erfden de *Sonnetten en Verzen in Terzinen* van Verwey, het gedragene van Gorter”.

Tenslotte dienen we nog stil te staan bij de veelvuldige toepassing van kleurindrukken in overdrachtelijke zin. Ook hier is sprake van Tachtiger-tradities, die in het werk van Roland Holst echter een eigen functie krijgen. Van de vriendschap heet het⁹¹ „hart en verbeelding waren niet onsteld/toen haar bloem opschoot, blauw, uit 's levens koren”. Men denkt hier natuurlijk aan de blauwe korenbloem, maar daarmee zijn de associaties niet uitgeput: er bestaat een nauwere relatie tussen het niet-ontsteld-zijn van het hart en het blauw van de bloem, daarvoor zijn deze associaties of consociaties zoals Sperber ze noemt, te talrijk⁹². Verbeelding, zegt ze elders, ontnemt de werkelijkheid zijn zwaarte en omwindt de dorre boom van het heden met ranken „vol blauwe kelken”⁹³. Blauw is symbool van de stilte, van het ingekeerd zijn, van redelijkheid en hoop, van harmonie en geluk, zoals rood van de bewogenheid en de dadendrang, de hartstochten en de liefde. „O kleur, o roode,

die door d'oogen de ziel vervult / met beweging, en in haar rakelt strijdbegeerte en ongeduld . . ."94. En in *Het Feest der Gedachtenis* heet het dat werklust opvlamt met twee tongen, „een blauwe en een roode: drang te weten / en drang te doen"95.

Een gehele kleurensymfonie bieden de volgende regels uit *Voor het Vaandel*96:

*Witte uren, toen voor het verstand opging de dageraad
en het kende den grond der knechtschap en het heilmiddel tegen zijn
kwaad.*

*Uren met de zachtheid der lente overtogen teer hemelsblauw
toen hoop het dorre gemoed bevochtigde als morgendauw
een dorstige kelk. Roode uren, toen haat tot verdrukkers wild
schudde aan de toom van zijn wezen en niet wou worden gestild,
toen verzet voer door de massa als een stormwind vaart door een woud
Uren van zilveren klaarte en uren helblinkend als goud
toen bliksemend tusschen de droomen der makkers de Eenheid stond...*

En in haar inleiding bij *Het Eeuwige Vuur*; een bloemlezing van revolutionaire poëzie97, schrijft Roland Holst over de onmetelijke geestelijke vuurhaard waarin de omsmelting plaats vindt van de gewone tot de poëtische werkelijkheid; en daarin onderscheiden we drie stralende kernen: „de zilveren der schoonheid, de blauwfonkelende der waarheid, de purperen der gerechtigheid". Hiermee heeft ze wel de meest algemene zin, die deze symbolen voor haar hebben, zelf aangegeven. In haar gehele werk zijn blauw en rood — het glanzende, stralende, zilveren of gouden licht enerzijds en de donkere, bruine, gele of purperen gloed anderzijds — het koele en het warme, op een karakteristieke wijze vermengd. In *Het Feest der Gedachtenis* overheerst de sfeer van het blauw, in *Heldensage* die van het rood; en vergelijken we haar werken in hun geheel met die van Gorter bv., waarin de kleursymboliek juist ook een grote rol speelt, dan doen ze over het geheel warmer, menselijker aan: ze zijn minder ijel en bewogener, maar ook troebeler en nog minder gaaf. *Die rol van de kleur in haar werk is naast het rythme een karakteristiek element van haar poëzie.*

DAGBOEK DER ZIEL

Als een dagboek van haar ziel ligt het literaire werk van Henriëtte Roland Holst voor ons open. Dat is het juist wat iedere lezer als het ware beschaamd, en de criticus bijna steeds met schroom vervuld heeft. Dit dagboek zullen we thans trachten te verstaan als de openbaring van een dichterlijke ontwikkelingsgang. Die ontwikkelingsgang begint met de niet gepubliceerde jeugdverzen, treedt met *Sonnetten en Verzen in Terzinen* (1895)⁹⁸ in de openbaarheid, en komt via *De Nieuwe Geboort* (1903)⁹⁹, in *Opwaartsche Wegen* (1907) en het lyrisch drama *Opstandelingen* (1910) tot een voorlopige afsluiting.

De dichteres van *Sonnetten en Verzen in Terzinen*¹⁰⁰ is geen kind meer, al heeft ze alle hierin vervatte wijsheid nog niet werkelijk doorleefd. Ze treedt op met een welomlijnde levensbeschouwing, vrucht van veel peinzen, dat haar als het hoogste weten het bewustzijn der eenheid van al het bestaande leerde, dat is de liefde, de „levenswet” en „de hefboom van de dingen”. Hiermee zet het hoofdthema van haar levenswerk in, en tegelijk klinkt het motief, dat dit weten de mens doet opzweven boven de passies, het begeren en de driften van het lijf. De toon is vaak geforceerd, en men heeft in dit verband hele beschouwingen vastgeknoopt aan de lange en gezochte titels boven de gedichten, maar later is gebleken dat de dichteres die achteraf pas aangebracht had op voorstel van Derkinderen om tot een betere indeling van de bladspiegel te komen¹⁰¹.

Maar een zekere tweeslachtigheid is niet te ontkennen: enerzijds gedichten van onmiskenbaar impressionistisch karakter, anderzijds een zoeken naar abstractie zowel van inhoud als verbeelding, waartoe de zeer bewonderde Dante haar zeker geïnspireerd heeft. Bijvanck veronderstelt, dat de laatste afdeling van de bundel, die over de mystiek, later is toegevoegd — onmogelijk is dit niet —, en ook Verwey onderscheidt gewaardwordingsgedichten die „echt”, en inzichtgedichten die „declamatorisch” zijn. Dit laatste echter gaat zeker niet altijd op, want soms breekt op eenmaal het echte dichtergeluid door, zoals in het sonnet: *De Menschen zijn in Getwijfel gevangen* met zijn triomfante rythme, of in de brede verzen „stelsels, be-

namingen van mensche', onmachtig / alle, te dringe' in 't wijzenlooze wezen . . ." Maar dat de dichteres in deze bundel haar eigen vorm nog zoekt is zeker.

Hoe anders is het geluid in *De Nieuwe Geboort*¹⁰² geworden. Hier een reike stem vol dichterlijke bekoring en jeugdige kracht, warm van toon en bezonnen van gedachte. Haar leven werd gericht door een macht, waarvan ze reeds als kind geweten heeft dat hij zou komen — het verwachtingsmotief! Ze gaat tot het proletariaat om in het socialisme het humanistische erfdeel te redden.

*Geef mij uw hand want dat alleen is kracht,
de wereld heeft geen hoop dan door uw stijgen,
wij komen tot u, reddende uit ons eigen
zinkende bark het beste deel der vracht.*

Zo trad ze argeloos het strijdperk binnen; maar ze heeft van de aanvang af geweten, dat déze strijd niet in één grote slag beslist kon worden en dat hij van de strijders de inzet vraagt van hun gehele leven:

*Want zege is ver en hard staan de daden
tusschen ons en hem, en dit een'ge is vast;
wij zullen niet zien hoe uit die zaden
de vrucht van een nieuwe wereld wast.*

Maar ze heeft geen gemakkelijke zege van node; het is het verlangen van haar hart, dat haar voortdrijft. Ze weet op de kentering der tijden geboren te zijn — weer een bekend motief — en leeft tusschen hunkering naar de toekomst en heimwee naar het verleden.

Maar nog heel andere klanken verlenen een diepe ondertoon aan deze bundel. Over de dood peinst ze in het gedicht *Leeg te zijn van Wenschen als in den Dood*; en dan is er de bezielde natuurlyriek: de gang van het jaar, zomerse bloei en najaarslicht, de stilte der natuur, de wilde wind en de witte wolken, die we pas in het laatste werk weer terug zullen vinden. Maar nimmer is de natuur haar doel op zichzelf, steeds symbool van het geeste-

lijke en ook toevlucht voor „het binnenst gevoel, / dat wist niet de vreugd van den strijd / en leefde ver weg van 'tgewoel / en ver van de bewustheid". Van dat binnenst gevoel openbaart ze ons iets met grenzenloze openhartigheid in *De Dag verjoeg den Dag*; hier is zijzelf de gekneusde, die zich afvraagt: wie derft er meer, de zwoegende moeder of de zelfbewuste strijdster, die toch het teerste onberen moet?

*Ik blader in 't boek van mijn leven
met een vreemd verwachtend gevoel
maar ik kan niet wedervinden
het blad dat ik bedoel
waar het schoonste op werd geschreven . . .
of bedroog mij een lange waan
en is 't eeuwig blank gebleven?*

In *Opwaartsche Wegen*¹⁰³ bereikt haar stelligheid een hoogtepunt. Glanzend is de klank van haar stem, pathetisch soms en stralend haar vers, en vol kleur, al ontbreekt ook hier een melancholische ondertoon niet geheel. Maar de zekerheid van het socialisme overstraalt alles met vreugde. In het socialisme ligt nu alle geloof aan de toekomst opgesloten, dat is nu mensheids kind, en „al wat wij hebben gewild / het wordt aan dat kind gestild". En toch, ontroerend zijn in deze bundel de drie gedichten uit de afdeling *Liefde-van-nu* over *De Moeder*, *De Man en de Vrouw* en *De Vriend*, van een stille verzekerdheid.

Het is hier ook de plaats om een enkel woord te zeggen omtrent het proza van Roland Holst in deze periode, ook al valt het niet onder haar literaire werk in engere zin. Werken als *Kapitaal en Arbeid I* (1902), *De Geschiedenis van den Proletarischen Klassenstrijd* (1909), e.d. zijn gekenmerkt door een éénvoudige, weliswaar wat slordige stijl, maar breed van rythme en ernstig van toon; klassiek van allure. De kleine biografie van Rousseau, begonnen als een herdenkingsartikel, hoort, hoewel pas van 1912, naar de vorm ook hiertoe. Eerst met de studie over *De Revolutionaire Massa-aktie* van 1918 openbaart zich duidelijk een nieuwe prozastijl, die in verband met het literaire werk van die fase beschouwd moet worden.

Alvorens nu over te gaan tot de bespreking der werken, die ontstaan zijn onder invloed van de scheuring in de S.D.A.P., moeten we eerst nog stil staan bij het „lyrische” drama *Opstandelingen*¹⁰⁴ van 1910. Wanneer dit verschijnt, is de grote crisis van 1909 al achter de rug, maar geschreven in de jaren 1907—1909, weerspiegelt het de grote verwachtingen van die tijd voor de scheuring. Wel behandelt het de nederlaag der Russische revolutie van 1905, maar deze nederlaag is een episode, die aan een nabije overwinning slechts te meer glans schijnt te zullen verlenen. Het is of de dichteres in de ontroerde, ijle verzen van deze verbeelding met zijn verdroomde en verheerlijkte gestalten, de harde werkelijkheid nog poogt te bezweren. Een drama met levende mensen is het dan ook niet geworden, en het is zeer de vraag of de dichteres dat gewenst heeft. „De personen zijn tevens *typen*”, schrijft ze zelf, en ze betoogt met nadruk de niet realistische aard van het werk¹⁰⁵. De ware structuur van dit drama heeft wellicht geen der critici dan ook geheel doorzien, hoewel de schrijfster het met zoveel woorden in de toelichting voor de opvoering gezegd heeft: „De grondgedachte van het treurspel (is) *zoowel de onvermijdelijkheid der russische revolutie van 1905 als van haar nederlaag*”; het tracht te geven „*een algemeene verbeelding van het wezen der russische omwenteling als proletarische revolutie*”. Daarom is de tragische figuur niet de massa en ook niet de leidersgroep, zoals Verwey meent, maar de revolutie zelf: deze ontwikkelt zich door de maatschappelijke verhoudingen tot een hoogtepunt in het tweede bedrijf, tot andermaal de maatschappelijke situatie, die hier de ware tegenspeler is, een omslag veroorzaakt; in de catastrofe komt de revolutie tot inzicht van eigen positie en tot verzoening met de nederlaag door het besef van een grote taak in de toekomst. Hoe men ook verder over dit stuk denkt, van deze opvatting zal men moeten uitgaan als men het recht wil doen wedervaren. Henriëtte Roland Holst tekent hierbij aan: „De opvoering in Amsterdam en elders, met zeer groote toewijding van het Opstandelingenensemble (acteurs en dilettanten) ontroerde een publiek van socialisten en intellectueelen zeer. Zij vonden er troost in in de dagen dat onder de tweedracht bitter geleden werd”.

Antwerpen, 12 October 1913.

Herinnering aan onze Gezellen
Henriette Roland - Holst!

De Russische arbeiders gevestigd te Antwerpen, herinneren zich met genegen, de nog diep in hun hart liggende rede nu zes jaar geleden uitgesproken door onze gezellen Henriette Roland - Holst. Rede die door ons nooit zal vergeten worden! . Door haar edel hart en liefde voor de werkende klas, zien wij Russen, in haar het evenbeeld der heldinnen der Russische Revolutie en hopen dat zij nog lange jaren de Herderin zal wesen van het Proletariaat der Internationale.

De Russische arbeiders te Antwerpen.

Document humain!

Spain South American.
Roggeca (Mario - Translation)

1914
January - March
Chances Canterbury Tales
Mary v. Engel Briefwechsel
Cunow Ursprung der Religion
Quack Heiratsverträge
Massefield Danke
" Widow in England
J. de C. de Adam, Conte Cuneo
Verhaeren des blés Mon van
Egals worthy the dark Flower
Hyer-Müller, die Familie
Hantmann v. Ane, den arme
Heinrich.

Fragment van een lectuurlijst der dichteres.

Opstandelingen vormt de afsluiting van de eerste fase in de ontwikkelingsgang van de dichteres. Met de scheuring van 1909 en de beroering, die dit in haar innerlijk veroorzaakte, begint een periode waarin haar dichterschap de rijkste vruchten droeg: *Thomas More* (1912), *De Vrouw in het Woud* (1912), *Het Feest der Gedachtenis* (1915) en *Verzonken Grenzen* (1918). Alle vier betekenen zij een stuk zelfbevrijding: In *More* en *De Vrouw in het Woud* heeft ze getracht haar leed over de scheuring in de socialistische beweging te objectiveren, in *Het Feest der Gedachtenis* poogt ze uit te stijgen boven de benauwenis der oorlogswerkelijkheid, en in *Verzonken Grenzen* daalt zij af tot de bronnen van haar wezen om de vraag van leven en dood te leren verstaan.

In *Thomas More*¹⁰⁶ — ook hij moet zich losmaken „van wat hij liefhad, tegenover 't voorwerp / van lange liefde met ontgoochelde oogen / komen te staan”, en hij ook erkent geen trouw, die bindt in het slechte — in *More* heeft Roland Holst een „gestalte” geschapen, die ondanks, of dank zij zijn gelijk-nis met de dichteres zelf in dat stadium, leeft en levend is! Zeker, het is niet de historische More, die ze ten tonele voert, de gelovige Katholiek voor wie zijn Utopia een literair-moralistische fantasie is, maar ze heeft hier een mens getekend, en ze toont zich in dit stuk, schrijft Cornelis Veth, als Vondel een dramaturg van de taal, die bij haar minder klankrijk, maar dieper, intellectueler, wijzer is. Het heeft haar dan ook verdrotten, dat men dit werk nimmer een goede opvoering door beroepsspelers waardig gekeurd heeft¹⁰⁷.

Stuiveling heeft geschreven over „het ontstaan van de Thomas More”. Samenvattend stelt hij vast „dat de Thomas More in veel hoger mate gedocumenteerd is, dan men voor waarschijnlijk zou houden. De feitelijke gegevens kan men terugvinden in het Dagboek¹⁰⁸ en bij Roper¹⁰⁹; de huiselijke sfeer stemt overeen met de bekoorlijke intimiteit van het Dagboek; de karakterbouw, de psychologische interpretatie van Mores strijd en ondergang blijken voornamelijk, zo niet uitsluitend, afkomstig van Kautsky¹¹⁰. En voor Kautsky is More geen Katholiek martelaar, maar een communistisch profeet; van deze opvatting — ook al betwijfelt men de juistheid er van — moet

men bij de beoordeling van het treurspel van Henriëtte Roland Holst uitgaan. En nog een ander belangrijk inzicht verkrijgt Stuiveling uit de analyse van het drama. Er is een hoofdthema, het conflict van More met de koning, en een nevenmotief, de verhouding van More tot zijn dochter Margreet. Waar deze twee samen komen ligt de kern van het drama; dat is in Mores monoloog in de kerker. Daarin vindt hij troost in de gedachte dat men hem eenmaal (Kautsky!) verstaan en begrijpen zal. „Dit echter, het grijpen naar de troost der toekomst, is zó zeer de gedachte van de dichteres zelve in de periode omstreeks 1912, dat wij opnieuw, nu via de dramatiek, genaderd zijn tot het genre, waarin zij haar schoonste werken schreef; de lyrische poëzie”.

Toen Roland Holst in 1912 Gorters „kleine” *Pan* ontving, maakte ze met haar moeder een „Rousseau-reis” in Zwitserland, en in de verrukkelijke omgeving van Genève en Annecy las ze het „vol opgetogen ontroering”. „Het gedicht woelde allerlei dingen in (haar) zelf open: groote deelen van *De Vrouw in het Woud* zijn in die dagen ontstaan”¹¹¹. Nl. de verhalende gedeelten die de meestal strofische gedichten verbinden: de totale conceptie is blijkbaar pas achteraf ontstaan. (Gesprek 10-10-42). In deze bundel¹¹², een der ontroerendste die ze schreef, klinkt het liefde-thema in mineur; haar schoonste zelf werd aangetast. Het leed om verloren eenheid en makkerschap heeft hier vorm gekregen: „Nu werd het voorwerp van Liefde gespleten / en het hart van die vrouw uitéén gereten . . .” En ook persoonlijke banden werden daarbij verscheurd; daarvan getuigen de sonnetten *Elkaar weervinden is droever dan scheiden* en *Gebroken Liefde is als een Hand vol Scherven*. Melancholiek van toon is *De Herfst keert weer*, waarin ze de verzuimde vreugde betreurt, met een bij haar zeldzaam accent:

*De zoete kussen die nooit openbloeden
waartoe ik acht' loos mij niet heb gebukt
toen z' in het perk der uren geurde' en gloeiden;
die ik kon plukken en niet heb geplukt —*

Want haar droom-omtogen ogen kenden slechts één vreugde,

en de krachten van haar wezen renden alle recht af naar slechts één doel. In deze sfeer van verzuimd geluk en gebroken liefde is ze zich de spanning tussen idee en werkelijkheid eerst in al zijn ernst bewust geworden; *het is de geboorte van het „Droom-en-Daad”-thema, dat vanaf dit moment jarenlang een hoofdthema van haar poëzie zal blijven*. Rusteloos blijft ze zoeken naar de eenheid van die beide, die ze een spanne tijds toch bezeten heeft; maar de troost die ze won, is slechts deze dat haar Schone Droom moeder zij van Sterke Daden.

Ook het „kenterings”-motief klinkt enige malen op, maar nu met deze variant, dat zij die eens zong: 't is geen geluk te zijn op de kentering der tijden geboren, nu smartgerijpt blijder tonen horen doet: „ja, er ligt óók geluk in deze pijn”. Zij is de pijn niet uit de weg gegaan, getuige het bezonken gedicht over *De Boom van Groot-Verdriet*. De pijn heeft haar gelouterd en met nieuwe kracht vervuld. En in alle pijn, die door haar heeft gewoeld, heet het in een ander gedicht, heeft ze toch nooit het socialisme verloochend, nooit berouwd daaraan haar hart geofferd te hebben. want „de pijn blijft klein voor het menschengeluk, al gaan duizendmaal duizend harten stuk”. Dat gedicht vol ingehouden hartstochtelijkheid en volstrekt zuiver en zeker van toon, is een van de aangrijpendste dat ze ooit geschreven heeft, een geloofsbelijdenis en een gebed.

In het algemeen achtte de critiek deze bundel, een achteruitgang vergeleken bij *De Nieuwe Geboort*. Verwey erkent de innerlijke ontroering, maar wijst op het „gebrek aan harmonie tusschen gevoelsbeweging en vormende kracht”¹¹³. Maar hij was niet de man om deze „vormeloze” kunst te waarderen. Beter benadert Van de Woestijne haar: Roland Holst, meent hij, schrijft steeds hetzelfde boek in een andere gedaante, maar het bekoort steeds meer en sleept meer mee! We raken gewend aan de gebreken, een zekere eenvormigheid en de verwarring tussen intellectuele opgewondenheid en echte al-menselijke passie, maar er is toch ook een geestelijke verdieping; de socialistische idee zelf is in een nieuw stadium van volmaking getreden, dat der vleeswording; het is één geworden met de dichteres en zulke dichters hebben „de waarde van profeten”¹¹⁴. Maar toch heeft, dunkt ons, haar retoriek — die in *De Vrouw*

in het Woud een veel bescheidener plaats inneemt dan in *Opwaartsche Wegen* en *Het Feest der Gedachtenis* — iets volstrekt eerlijks, berustend op wat Van de Woestijne intellectuele opwinding noemt, maar wat beter gekarakteriseerd wordt als een haar nimmer begevende hartstocht voor het redelijk begrepen ideaal.

In het tweede jaar van de wereldoorlog, temidden der verschrikkingen, verschijnt het epische werk *Het Feest der Gedachtenis* (1915)¹¹⁵, in de jaren 1913/4 ontstaan en naar zij zelf gelooft haar poëtisch gaafste bundel¹¹⁶. Het is het visioen van een bevrijde toekomst, de droom van een herstelde mensheid, waaraan haar hart onvoorwaardelijk was blijven geloven. Van die gedroomde toekomst uit worden de strijd en het leed van heden en verleden herdacht, met ontroerende lyrische intermezzi soms, „liederen” als het ware. Het slot wordt gevormd door de beschrijving van de laatste strijd, een geweldloze revolutie, en de glorieuze apotheose van het liefde-thema; daarop volgen nog de dichtelijke en tedere verzen over de thuiskomst der vrouwen en haar onuitputtelijke, vreugdige liefde.

Maar dieper van toon, bezonkener van inhoud, en inniger nog van gevoel zijn vele der verzen uit *Verzonken Grenzen* (1918)¹¹⁷ vooral door de dood van haar moeder, in April 1914 reeds, geïnspireerd. Nieuwe oneindigheden gaan haar open, nieuwe horizonnen wenken haar toe. Het oneindige leven zelf wordt haar een veelzeggend symbool; ze geeft uiting aan wat wel een vergeestelijkt vitalisme genoemd zou kunnen worden. „Leven is drang omhoog, is 't worden van god in ons”. Het is de „onverwinnlijk opwaartsche neiging, die Leven heet”. Als in de dagen van *De Nieuwe Geboort* blinkt thans weer in een hoog verwachten haar ziel, bevleugeld door de liefde. Háár wil zij boven alles loven; zij deed haar dichterschap ontwaken en wekte de rijke oogsten. In haar zijn de grenzen tussen Leven en Dood verzonken, want als het wezen van alle zijn omvat ze beide.

De dichteres keert zich tot de bronnen van het leven en de dood. *Het diepste Leven is een schuwe Hinde*, en in het dromerige *Mijmerlied* beseft ze dat „de harde hoogmoed” het levens-

mysterie miskent, maar ze weet toch tot daden in het leven geroepen te zijn, en zo keert opnieuw het droom-en-daad-thema, verdiept, terug in een aangrijpende reeks sonnetten. Nimmer hartstochtelijker dan hier heeft ze gereikt naar de vereniging van de droom der liefde met de daad der makkerschap. Maar de daad in zijn menselijke werkelijkheid is als elke vormgeving een ontoereikende weergave van de volheid der idee, dat is de smart die geen water kan stillen. Het doodsmotief brengt hier de verzoening: in de offerdood zijn droom en daad verenigd, die is de moeder van het leven dat opwaarts stijgt.

*O goede Dood, die nu aan einders licht,
vruchtbare dood, levenwekkende dood,
naar blanke vredesoevers snelle boot, —
wij hebben u verwekt door liefdes kracht.*

Overzien we de dichtwerken van deze periode, dan valt er poëtisch na *De Nieuwe Geboort* geen stijging waar te nemen, maar wat deze bundels tot iets byzonders maakt is de geestelijke verdieping en de menselijke rijkdom, die er in uitgesproken worden. En het is geen academische wijsheid, waar het hier om gaat, maar een in het leven gerijpt weten, dat in *De Vrouw in het Woud* en *Verzonken Grenzen* enige malen een volkomen daaraan beantwoordende vorm kreeg. In *Verzonken Grenzen* is de nu vijftigjarige dichteres genaderd tot de kern van haar natuur: in deze bundel openbaart ze de volheid van haar zijn in de zuiverste gedaante; vorm en inhoud hebben hier een optimum bereikt, waarna nog wel verstilling, maar geen stijging meer mogelijk is. *Verzonken Grenzen* is het hoogtepunt in de poëtische werkzaamheid van Roland Holst en de sleutel tot het begrip van haar wezen.

De bundels van de nu volgende fase gaan dichterlijk in dalende lijn. Hiertoe behoren twee dramatische werken: *De kinderen* (1922)¹¹⁸ en *Het Offer* (1921)¹¹⁹. Wat Van Eeden reeds voor sommigen delen van *Het Feest der Gedachtenis* vond nl. dat zij hier en daar afdaalden tot een soort berijmd proza geldt in veel sterker mate voor bepaalde delen van *Tusschen Twee Werelden* (1923) en vooral voor *Heldensage* (1927). Al

deze werken — onderling min of meer verwant door de inhoud — zijn grotendeels geïnspireerd door de gebeurtenissen van de revolutie in Rusland.

De stijl van het prozawerk vertoont ook in deze tijd sterke overeenkomst met die van de poëzie. In *De Revolutionaire Massa-aktie* (1918) en *Over Dramatische Kunst* (1924) is ze soms pathetisch, enigzins gezwollen zelfs, zij het volkomen eerlijk; aansluitend bij de sfeer van *Heldensage*, e.d. De taal is vaak overdadig en bloemrijk, met veel germanismen, vreemde, vooral Frans-aandoende woorden en merkwaardige vormingen. Hierbij sluit zich de lyrische biografie over Garibaldi (1920) met toch enkele heel mooie fragmenten aan, deze vormt een schakel tussen de maatschappelijke studies en het dichterlijke werk, waarover thans meer.

De Kinderen is een kort toneelspel naar aanleiding van het feit dat in Amerika de kinderen van stakers bij arbeiders in andere delen van het land werden ondergebracht om ze voor de honger te bewaren. Het is mooi geschreven in een ijle sfeer, meestal boeiend en soms ontroerend, maar het lijdt als alle latere spelen van Roland Holst aan een zekere bloede-loosheid: de tegenspeler ontbreekt of blijft onwezenlijk, daardoor is de crisis geen organisch bestanddeel van het spel geworden en bijgevolg de verzoening en de zuivering te gemakkelijk en te opzettelijk. In *Het Offer*, waarin een episode uit de (tweede) Russische revolutie verbeeld is, treft datzelfde tekort. Angst, verdriet en haat houden iets onwezenlijks. De sfeer is hier minder ijel dan in *De Kinderen* en veel aangrijpender. De taal is wat stroever, vaak rijmloze verzen met veel enjambe-menten, soms prozaïsch van karakter¹²⁰; maar er komen in dit stuk ook prachtige gedeelten voor en naar het slot toe wordt het steeds overtuigender. In Oestoichyw herkent men, zoals reeds vermeld werd, gemakkelijk Trotzki, in Vera, de moederfiguur, heeft de dichteres meer in het bijzonder stem gekregen: „Wij zullen moeten offren liefgewonnen droomen / en onze hand dwingen tot harde daad”.

Tusschen twee Werelden zet in met het doods-motief, waarbij de dood wordt begrepen als bevrijding van de begeerten en driften:

*bij mij zult ge leeren
diepten verstaan van het leven
die ge niet kondt verstaan
zoolang in u klopte begeeren.*

Zuiver en innig zijn vele van die gedichten, ook van de stanza's, die eigenlijk kwatrijnen zijn. Zo het mooie *In memoria* voor *Rosa Luxemburg*. Dan volgt het bekende gedicht aan Friedrich Adler, weer op het droom-en-daad-thema, dikwijls moeizaam voortgaand, maar soms opeens weer vol dichterlijke bezieling. Een bekend motief vinden we ook in het gedicht dat aanvankelijk achter haar Russische reisindrukken van 1921 was opgenomen: „Wij zullen u niet zien, lichtende vrede”. In de brochure leest men: „Het communisme, dat even vlakbij scheen, wijkt weer naar verdere verschieten”, en in het gedicht „verschiet, dat nabij scheen en weder wijkt”. Dat is nu de inslag van haar denken geworden: de zege is ver en de levenden brengen het offer van hun leven: „Wij zijn de bouwers van den tempel niet, wij zijn alleen de sjouwers van de steenen”. Dat is de tragiek die ligt opgesloten in het beeld van „de spiraal gang der menschheid”. Wij beklimmen moeizaam de berg der loutering — nog eenmaal een herinnering aan Dante¹²¹ — en elke ommegang neemt enkele zonden van ons af. *Arbeid*, een spel tot inwijding, verwant aan *De Kinderen*, besluit de bundel.

Breder van opzet is *Heldensage*¹²², zangen van de Russische revolutie in rode en donkere kleuren. De innerlijke onrust van *Tusschen twee Werelden* is overwonnen, de dichteres weet nu zeker dat de grote ommekeer zich niet van heden op morgen voltrekken kan; ze beseft dat de Geest zich langzaam verwerkelijkt: „Kind van 't Al is hij, aan de stof gebonden, maar de slaaf der stof is hij nooit geweest”. Sterk is de *Lof van den Moed*, mysterieus de bespiegeling over de dood „Niet wreeder dan het leven, niet voller geheimenis”, en meeslepend de eerste zang met bv. dit droom-motief:

*O Droom, o oud en namenloos verlangen . . .
een vreemd begeeren grijpt mij aan . . .
Te denken hoe alles had kunnen gaan,*

*zoo allen hadden gevoeld dien drang en
naar dat voorbeeld hadden gedaan . . .*

De tweede zang is veel zwakker, vaak prozaïsch en verstandelijk, op enkele uitzonderingen na, zoals het gedicht over de moedertehuizen. Ook de derde zang zet zwak in, maar dan opeens laait de bezieling op, waar de smartelijke verzoening met het bereikte uitgesproken wordt: de bronnen van de kracht zijn niet verbruikt, ze vloeien nog, maar minder mild, het nieuwe is snel verstart, maar vertrouwen blijft.

*Waar en wanneer is een bijkomstig ding:
volken en rassen worde' omhooggeheven
in het licht der historie, schitteren even
en gaan weer onder, als hun tijd verging.*

*Maar Gij vergaat niet en hun ondergang
dient u gelijk hun opgang en wij weten
schakels te zijn van een onzichtbare keten
over d'eeuwen gespanne' als gezang.*

Een nieuwe sfeer komt hiermee voorgoed in haar dichtwerk, het krijgt een nieuwe dimensie.

De bundels die nu nog volgen, vormen de laatste fase in het dichtersleven van Henriëtte Roland Holst. Naar de inhoud is het de periode der religieuze ervaring; uiterlijk hebben deze verzen alle glans afgelegd, gekleed in een gewaad van meestal heel gewone woorden. Maar in de val dier woorden weerklinkt zo zuiver de klopp van een moe en bezonnen hart, dat deze verzen in hun stille ernst nu en dan stijgen tot de hoogpunten van het Middeleeuwse lied, vooral in *Verworvenheden* (1927) en *Tusschen Tijd en Eeuwigheid* (1934). *Vernieuwingen* (1929) is meer programmatisch; de lekenspielen staan op een ander plan. Tot deze fase behoren ook de grote biografieën van Tolstoi en Rosa Luxemburg en de kleine juweeltjes over Gorter, Gezelle en R. N. Roland Holst. De zuivering van haar prozastijl dankt zij vooral aan haar vriendin Augusta de Wit, die haar om het slechte Nederlands van *De Revolutionaire*

Massa-aktie ten zeerste laakte en het hele boek met haar doornam¹²³. Het latere proza is vooral gekenmerkt door serene rust en wijze bezonkenheid. De stijl is warm en toch doorzichtig, de woordenkeus sober en toch vol afwisseling en rijkdom, het rythme bewogen en van een subtiële gevoeligheid. Terwijl in Roland Holsts poëzie de versobering zich dikwijls niet zonder een zekere verarming voltrekt, is dit rijke proza de gave vrucht van haar ouderdom. De schrijfster der biografie van Tolstoi heeft recht op een plaats onder de eerste prozaïsten van haar tijd.

*Verworvenheden*¹²⁴ — geschreven in een ziekenhuis — opent met het innige *Gedenkt mij in uw Gebeden! Gebeden hebben Kracht*. Geduld is nu wat de ziel behoeft om de ontluisterde stonden te doorstaan, en in een merkwaardig verstilde sfeer keert het droom-en-daad-thema terug in het weten dat „zielskracht ging te laven in het ondere gebied”, maar dat hij eens opnieuw naar buiten zal stromen, „verzadigd van schaduw-droomen, op heldere daad gericht”. In die innerlijke sfeer echter zijn nu reeds de tegenstellingen overwonnen, ziel en wereld zijn niet gescheiden, natuur en geest zijn één; de ziel doorleeft alle dingen als eenheid, het hart heeft alle dingen gemaakt, het leven wordt als mysterie erkend. Maar deze rust gaat samen met een zwichten van de wil-te-zijn, en ten aanzien van de dood heet het:

*Zuiver uw huis van alle ijdelheden;
wat ijdel is kan voor hem niet bestaan;
laat een hooge wind door uw kam'ren gaan
en ge zult hem zien naderen in vrede.*

De Heeling, een klein spreekkoor besluit de bundel.

Over *Verworvenheden* schrijft Verwey¹²⁵ „Zijn gehele bestaan van doen en denken achter zich te hebben en nauwelijks meer te hopen op een voortzetting, en dan plotseling in zich zijn jeugd te vinden, dat is zeker al een schokkende gebeurtenis. Maar dat bestaan te herdenken en het dan weg te werpen als een tijd van „lange donkere hoovaardigheid”, als een zondige misgreep van verstandelijke trots, een waan dat men in een vaste verstelseling het leven begrijpen kon; om daarna dee-

moedig te bukken voor een ondoorgrondelijke verborgenheid; dat is een ervaring die wel de diepste vezelen van een dichtelijk gemoed moet in trilling brengen". Maar, zo voegt hij er terecht aan toe: „Haar ziel en de wereld, haar gevoel en haar verstand waren nooit zozeer gescheiden als zij het hier doet voorkomen”.

En hier is zeker ook de mening van Marsman¹²⁶ op zijn plaats, die in zijn recensie over *Verworvenheden* een meesterlijke karakteristiek van Roland Holsts gehele werk heeft gegeven: „In eerste instantie”, zo luidt zijn oordeel, „is haar poëzie de eeuwige strijd om tot gevoelszekerheden te komen, om de inzichten van haar intellect te maken tot uitzichten voor het hart . . . Want heel dit leven, het grootste wellicht, dat hier onder ons wordt geleefd, is een vechten om „een onvergankelijk goed””. In engere zin noemt hij haar een niet met talent begaafde, haar verzen zijn bijna nooit in zichzelf besloten organismen, maar ontkiemen in een vorig en monden in een volgend gedicht; haar beelden zijn verminkte, gehalveerde allegorieën en ontberen de dwingende, identificeerende kracht voor een vage, versleten vergelijkende beeldspraak; haar taal is verder arm, evenals haar syntaxis, en haar beweging, vooral als zij maten en rijmen verwaarloost, strompelend, doodelijk monotoon. „Maar zij heeft in *De Nieuwe Geboort*, in *De Vrouw in het Woud* en in *Verzonken Grenzen* vooral, gedichten gegeven, waarin het stugge, onvermurwbare rythme een warme hartslag geworden is en het woord vleesch, waarin de mannelijke stem oud-testamentisch soms en soms middeleeuwsch, verteederde tot een diep-vrouwelijk timbre; waarin beelden organisch opstaan en organisch vergaan”. Eerst in *Verworvenheden* „winnen de zachte krachten, waarvan zij sprak”, ook in de dichtkunst.

Vernieuwingen (1929)¹²⁷, een bundel sonnetten, die echter nergens het peil van *Verworvenheden* bereiken — het is of iets van de oude glans verloren is zonder dat de nieuwe sereniteit hier vorm gekregen heeft — opent met een mooie voorzang: „er zijn nog onverbruikte krachten / in 't hart”, iedere mens kan iedere dag iets van de schone droom in zijn eigen leven tot daad maken. Eenheid, verdraagzaamheid, broederschap zijn de motieven in deze bundel.

Een aparte groep onder haar werken vormen de lekenspielen en spreekkoren¹²⁸: *Kinderen van dezen Tijd* (1930), *Wij Willen niet* (1931), *De Moeder* (1932), *De Roep der Stad* (1933), *Der Vrouwen Weg* (1933), *Opgang tot het Huis der Gemeenschap* (1934), *De Stem die roept* (1936) en *Gedroomd Gebeuren* (1937). Ze werden geschreven in overleg met of op verzoek van bepaalde groepen. *Kinderen van dezen Tijd* voor de V.C.S.B., *Wij willen niet* voor de vredesbeweging, *De Moeder* voor de religieus-socialisten, *De Roep der Stad* voor *Ons Huis* te Rotterdam, *Der Vrouwen Weg* voor de Sociaaldemocratische Vrouwenclubs, *Opgang tot het Huis der Gemeenschap* ter gelegenheid van de inwijding van de nieuwe lezingzaal te Bentveld, *Gedroomd Gebeuren* als inzending op een prijsvraag van de A.V.R.O. *De Stem die roept* bevat een zestal kleine spreekkoren en oratoria. Dikwijls werden er tijdens de repetities en op voorstel van regie of spelers nog diepgaande wijzigingen in aangebracht, die niet zelden verbeteringen bleken. Toch zijn de lekenspielen geen hoogtepunten in het werk van Henriëtte Roland Holst, poëtisch nonchalant en als al haar latere dramatische werk, ietwat bloedeloos. Terecht verweet Goudriaan de dichteres in een overigens eenzijdige beschouwing¹²⁹, niet een gebrek aan realisme — daar heeft ze niet naar gestreefd — maar een gebrek aan kennis der werkelijkheid die ze bespreekt en van de tendenties die daarin werken, en dit is iets dat voor alle kunst dodelijk is.

Niettemin heeft het de dichteres teleurgesteld dat deze spelen, waarmee ze gehoopt had een nieuwe weg te wijzen, zo weinig waardering hebben gevonden; men mag hierbij niet vergeten dat de opvoeringen in een tamelijk homogeen milieu dikwijls een grote indruk maakten¹³⁰. Het zijn Middeleeuwse moraliteiten, aldus Stuiveling¹³¹, met alle zwakheden daarvan, maar ook met mooie lyrische gedeelten. Daarom acht hij *Wij willen niet*, het zwakst en *De Moeder* het sterkst, want dit heeft een autobiografisch karakter. Anderen stellen echter *Kinderen van dezen Tijd* hoger. Nijhoff, in een zeer belangwekkende bespreking¹³², noemt de poëzie „hiervan een zeer fijn spinsel boven de wereld, een herfstrag, een verwarde, zangerige woeligheid van het uitspansel doortrillende stemmen, en er hangen

tintelingen in van aardschen en hemelschen weerschijn . . . Ook al komt de dichteres in dit tooneelwerk tot geen enkel diep woord, tot geen uitspraak die blijft hangen, er is voortdurend een taal die smeekt en een hart, dat niet met zichzelf rekening houdt". En met fijn psychologische intuïtie oppert hij de mogelijkheid dat de dichteres de „ingang" gevonden heeft en het punt bereikt „dat zij haar persoonlijk leven beschouwen ging als een toevertrouwd talent" en beseft „dat men geen ander visioen mag verkondigen dan hetgeen men persoonlijk belichaamt".

Daarvan is iets verwerkelijkt in *Tusschen Tijd en Eeuwigheid*¹³³ „Dit boek bevat verzen als een laat-gewonnen troost, zo hartgrondig eerlijk en open, dat men de ogen neerslaat, als bij het horen van een al te persoonlijke bekentenis"¹³⁴. „In later eeuwen", aldus Huizinga in een brief aan de dichteres, „zullen menschen hollandsch leeren om het te lezen". Het is vervuld van stil verlangen naar rust, en naar een vrede die leven-naar-'t-verstand-alleen niet kent; de dichteres voelt zich in God geborgen, ingekeerd tot het goede zwijgen en dadenrijke wachten, verlost van 't gewoel, aan de daad ontkomen. De oude motieven keren alle nog eens terug: *Maak van de driften van het lijf u vrij, Ge zijt de burger van een ander rijk, waar wetten gelden, die dit lijf niet raken.* In de innige eenvoud der natuurlyriek van het middendeel, met zijn motieven van wolken, winden en getijden, herkent men de natuurpoëzie van *De Nieuwe Geboort* in verstilde vorm. En de dood wil zij nu al dieper indenken om hem, de lang verwachte gast, begroet met een „welgekomen", te kunnen volgen naar de poort, waarachter het oneindig land ligt uitgespreid. Maar geroepen op deze wereld nog een werk te doen, bidt zij om nog „één druppel van uw vuur dat liefde heet", en aan het einde dankt ze voor de waarheid en de schoonheid, maar vooral voor de liefde, „zij hield stand".

De kunst van Henriëtte Roland Holst laat zich niet eenvoudig interpreteren: ze heeft niets van de zinnelijke klankschoonheid die gemakkelijk aanspreekt, ze mist de originele zeggingswijze, de volmaakte verbeelding, die ieder versgevoelige terstond vervult van het wonder der poëzie; maar ze bezit niettemin de macht der diepe ontroering over ieder, die eenmaal het rhyth-

me van haar vers heeft leren beluisteren en de taal van haar ziel heeft leren verstaan. Want de schoonheid der poëzie is niet uitsluitend die van vorm en klank en beeld, maar ook van de gang der ideeën, van de associatie der gevoelens, die bij haar in het rythme vooral verklanking vinden. En nog zijn die ideeëngang en die gevoelstroom zo uitzonderlijk niet, dat zij op zichzelf groots te noemen zijn, maar in hun volstrekt ongewone intensiteit openbaart zich een persoonlijkheid, zo volstrekt en boven iedere kleine maat verheven dat, wat daar zonder kwezelarij zou zijn, nu wordt tot onmiskenbare uiting van het genie, dat immers juist in dat volstrekte bestaat?

Men heeft de kunst van Roland Holst wel profetisch genoemd, maar ze is dat niet: Daarvoor is het creatieve moment in haar visie te zwak. Haar enige profetische werk, *Het Feest der Gedachtenis*, is feitelijk . . . een terugblik. Maar wanneer ze zieneres is, dan is ze de zieneres van een verborgen werkelijkheid in het heden, en de botsing tussen die werkelijkheid der wordende liefde en de gewone werkelijkheid van strijd en zelfzucht, die heeft ze doorleden en doorleefd als geen ander; daarvan getuigen haar gedichten met die toon van tragische verscheurdheid, die bij uitstek de hare is, of met die stem der verzoening die in haar ouderdom begon te klinken. Ze is niet profetisch, maar elegisch, heroïsch-elegisch zo men wil, klagend om het leed der onvolmaaktheid, hunkerend naar het geluk der volstrekte liefde, en daarin heldhaftig. Er is over haar poëzie betrekkelijk veel geschreven, door uitstekende vernuft en gevoelige zielen, ook door liefdevolle geestverwanten; maar geen woord is karakteristieker voor haar kunst, dan dat van Annie Salomons¹³⁵, wanneer ze het heeft over haar, „stem, die iets heeft van de eentonige onveranderlijkheid van het leven”. Daardoor „is deze poëzie voor niemand te hoog en voor niemand te laag; ze ontroert ieder op zijn eigen wijze”.

*

- ¹ M. M. Ariens: *Het Jeugdwerk van H.R.H.v.d.S.*, 1943, blz. 20.
- ² Gesprek 31-5-'38.
- ³ Zie de proeven bij mej. Ariens, blz. 18 afgedrukt.
- ⁴ *Tijd en Taak*, 9 Maart 1940, blz. 5.
- ⁵ M. M. Ariens: *Het Jeugdwerk van H. R. H. v. d. S.*, 1943, blz. 97 en passim.
- ⁶ Zie vooral *Jeugd en Kinderjaren van R. N. Roland Holst*, 1940.
- ⁷ Zie vooral *Jeugd en Kinderjaren van R. N. Roland Holst*, 1940, blz. 71.
- ⁸ T.a.p., blz. 71/2.
- ⁹ *Socialisme en Literatuur*, 1899, blz. 35/6.
- ¹⁰ T.a.p., blz. 68.
- ¹¹ *De Nieuwe Tijd*, 1906, blz. 11-28, 261-269, 313-322, 389-410, 492-507 en 1907, blz. 110-127. Ook opgenomen in *Over Leven en Schoonheid*, 1925.
- ¹² *Over Leven en Schoonheid*, blz. 4.
- ¹³ T.a.p., blz. 13. ¹⁴ T.a.p., blz. 33/34. ¹⁵ T.a.p. blz. 35.
- ¹⁶ *De Nieuwe Tijd*, 1901, blz. 476-486.
- ¹⁷ *De Nieuwe Tijd*, 1901, blz. 574-583.
- ¹⁸ *De Nieuwe Tijd*, 1899/1900, blz. 6-26. Ook in *Over Leven en Schoonheid* 1925, blz. 258-en 263.
- ¹⁹ *De Nieuwe Tijd*, 1912, blz. 423-425.
- ²⁰ *De Nieuwe Tijd*, 1904, blz. 739-748 en 1905, blz. 64-67.
- ²¹ *Nieuwe Literatuurgeschiedenis*, IV, 1906, blz. 246-263.
- ²² *De Nieuwe Gids*, Oct. 1907, blz. 37-47.
- ²³ *Verzamelde Opstellen*, X, blz. 3-7.
- ²⁴ *Dichteres en Partyleidster* in *De Twintigste Eeuw*, 1903, blz. 107-118, later opgenomen in *Proza III*, 1921, blz. 138-150.
- ²⁵ Bv. A. W. Stellwagen in *De Kroniek*, 1905, blz. 86/7, 109/11, 134/5. C. S. Adama van Scheltema in *Grondslagen eener Nieuwe Poëzie*, 1908, J. A. N. Knuttel in *De Communistische Gids*, 1924, blz. 509-519 (slot).
- ²⁶ *De Nieuwe Tijd*, 1916, blz. 509-516.
- ²⁷ *De Nieuwe Tijd*, 1917, resp. blz. 174 en blz. 289.
- ²⁸ 1919, blz. 187; *De Communistische Gids*, 1923, blz. 116.
- ²⁹ 1922, blz. 470.
- ³⁰ 1922, blz. 561-578.
- ³¹ *Groot-Nederland*, Oct. 1924, blz. 421.
- ³² *Over Dramatische Kunst*, blz. 52.
- ³³ T.a.p., blz. 92. ³⁴ T.a.p., blz. 193. ³⁵ T.a.p., blz. 269.
- ³⁶ *De Communistische Gids*, 1924. Ook opgenomen in *Over Leven en Schoonheid* 1925.
- ³⁷ Blz. 56/7. ³⁸ Blz. 62. ³⁹ Blz. 138. ⁴⁰ Blz. 151. ⁴¹ Blz. 157.
- ⁴² 1933/34, 23 December, blz. 5.
- ⁴³ Gesprek 25-9-'41.
- ⁴⁴ 1934/5, 22 Juni, blz. 5.
- ⁴⁵ 1936/7, 10 October, blz. 6.
- ⁴⁶ 1936/7, 13 Februari, blz. 5.
- ⁴⁷ 1939/40, 30 Maart, blz. 6.

- ⁴⁸ Dr G. Stuiveling, *Versbouw en Ritme in de Tijd van '80*, 1934, hfdst. XIII, blz. 204 vlgg. en blz. 214/5.
- ⁴⁹ Blz. 210.
- ⁵⁰ Zie Herreman in *Den Gulden Winckel*, Dec. 1927, blz. 277.
- ⁵¹ M. van der Kallen, *Het Ritme van „De Vrouw in het Woud”*. Publicaties afd. Ned. Univ. Nijmegen, I blz. 3-58.
- ⁵² *Versbouw en Ritme in de Tijd van '80*, 1934.
- ⁵³ *De Nieuwe Geboort*.
- ⁵⁴ *Sonnetten en Verzen in Terzinen*.
- ⁵⁵ Stuiveling gebruikt deze termen niet: top is een rhythmisch, heffing een metrisch element; ook al zal men de onderbetoonde heffing veelal licht accentueren, dan hoeft dit nog niet altijd een rhythmische top te zijn.
- ⁵⁶ *Sonnetten en Verzen in Terzinen*.
- ⁵⁷ *De Vrouw in het Woud*.
- ⁵⁸ T.a.p. ⁵⁹ T.a.p.
- ⁶⁰ *Tusschen Tijd en Eeuwigheid*.
- ⁶¹ *Sonnetten en Verzen in Terzinen*.
- ⁶² Het zou moeten blijken of deze ontwikkeling bij een nauwkeurig onderzoek chronologisch uit het dichtwerk sinds '80 bewezen kan worden, maar dat de geleidelijke ontbinding van het regelmatige vijfvoetige vers psychologisch de grondslag vormt voor de herleiding van het vierheffingsvers ligt zeer voor de hand.
- ⁶³ T.a.p. ⁶⁴ T.a.p.
- ⁶⁵ *De Nieuwe Geboort*.
- ⁶⁶ *De Vrouw in het Woud*.
- ⁶⁷ *De Nieuwe Geboort*.
- ⁶⁸ *Verzonken Grenzen*.
- ⁶⁹ *Sonnetten en Verzen in Terzinen*.
- ⁷⁰ *De Vrouw in het Woud*.
- ⁷¹ M. M. Ariens, *Het Jeugdwerk van Henriëtte Roland Holst-van der Schalk*, 1943, blz. 229.
- ⁷² *Sonnetten en Verzen in Terzinen*.
- ⁷³ *Het Feest der Gedachtenis*.
- ⁷⁴ *Opwaartsche Wegen*.
- ⁷⁵ T.a.p. ⁷⁶ *Heldensage*.
- ⁷⁷ *De Nieuwe Geboort*.
- ⁷⁸ Zie ook M. M. Ariens: *Het Jeugdwerk enz.*, blz. 181-186 en 195-205.
- ⁷⁹ *Jeugdwerk*, blz. 165.
- ⁸⁰ Alle uit *Sonnetten en Verzen in Terzinen*.
- ⁸¹ Alle uit *Het Feest der Gedachtenis*.
- ⁸² *Jeugdwerk*, blz. 181.
- ⁸³ D.i. Het (bewustzijn), ligt als essence (het wezenlijke) in elk geluk. *Sonnetten en Verzen in Terzinen*.
- ⁸⁴ D.i. De tijd heeft 't gezicht van een god (de visie, het beeld van een persoonlijke god) doen verbleken. *Sonnetten en Verzen in Terzinen*.
- ⁸⁵ *Jeugdwerk enz.*, blz. 235.

- ⁸⁶ *Jeugdwerk*, enz. blz. 242.
- ⁸⁷ Zie o.a. de dissertatie van M. J. Langeveld: *Taal en Denken*, 1933.
- ⁸⁸ T.a.p., blz. 236. ⁸⁹ T.a.p., blz. 213-215. ⁹⁰ T.a.p., blz. 230.
- ⁹¹ *Opwaartsche Wegen*.
- ⁹² H. Sperber: *Einführung in die Bedeutungslehre*, 1923.
- ⁹³ *Heldensage*.
- ⁹⁴ *Opwaartsche Wegen*.
- ⁹⁵ Men zie ook H. Rorschach: *Psychodiagnostik, Methodik und Ergebnisse eines wahrnehmungsdiagnostischen Experiments*, 1921.
- ⁹⁶ *Opwaartsche Wegen*.
- ⁹⁷ I. v. d. Velde, *Het Eeuwige Vuur*, 1932.
- ⁹⁸ De bundel verscheen eerst in Januari 1896.
- ⁹⁹ Er kan over dit jaartal misverstand bestaan: er is een eerste druk bij Wakker & Co., én een eerste druk — vermoedelijk dus een nieuwe titeluitgave — bij Thiery en Kruyt, beide van 1903. Ten onrechte noemt Brinkmans catalogus het jaartal 1902.
- ¹⁰⁰ Over deze bundel: Kloos in *Nieuwe Literatuurgeschiedenis* III, 1905. blz. 14. Bijvanck in *De Gids*, 1903, I, blz. 532, Verwey in *De Twintigste Eeuw*, 1903, blz. 107-118, later opgenomen in *Proza* III, 1921, blz. 138.
- ¹⁰¹ Zie *Jeugd en Kinderjaren van R. N. Roland Holst*.
- ¹⁰² Zie hierover behalve de reeds genoemde artikelen van Bijvanck en Verwey: Van Deyssel in *Verzamelde Opstellen*, X, 1907, blz. 5. — Kloos in *Nieuwe Literatuurgeschiedenis*, IV, 1906, blz. 246-263.
- ¹⁰³ Zie hierover Kloos in *De Nieuwe Gids*. Oct. 1907, blz. 37-47. — Verwey in *De Beweging*, Nov. 1906, blz. 239. — Scharthen in *De Gids*, Dec. 1907, ook opgenomen in *Krachten der Toekomst*, II, z.j. blz. 143 vlgg.
- ¹⁰⁴ Zie hierover Coenen in *Groot Nederland*, 1921 (II), blz. 615. Scharthen in *De Roeping der Kunst*, 1917, blz. 82-89. Verwey in *Proza*, IX, 1923, blz. 107.
- ¹⁰⁵ Uit de Toelichting tot de eerste voorstelling in de Schouwburg Plantage Fransche Laan te Amsterdam op Zondag 26 Maart 1911, opgenomen in de W.B. uitgave.
- ¹⁰⁶ Zie hierover J. Heesterbeek in *Studiën*, 1935 (II), blz. 295-304. — Stuiveling in *Groot Nederland*, 1938, blz. 501-523. Ook opgenomen in *Rekenschap*, 1941. — Corn. Veth in *De Telegraaf*, 21-10-1929. Zie ook *N. R. Crt.*, 20-10-1929.
- ¹⁰⁷ Gesprek 31-5-1938. Voor een plan tot opvoering van de More ter gelegenheid van haar zeventigste verjaardag voelde ze onder de toenmalige omstandigheden echter niet.
- ¹⁰⁸ Anne Manning, *The Household of Sir Thomas More*, 1851.
- ¹⁰⁹ William Roper, *The Lyfe of Sir Thomas Moore, Knighte*, Ed. 1935.
- ¹¹⁰ K. Kautsky; *Thomas More en zijne Utopia*, Duits 1887. Vert. 1903.
- ¹¹¹ *Herman Gorter*, 1933, blz. 71-72.
- ¹¹² Hierover o.a. Verwey in *De Beweging*, 1913 (II), blz. 104-113. — Van de Woestijne in *De Amsterdammer*, 16 Maart 1913. — Geerten Gossaert in *Ons Tijdschrift*, Jan. 1914, blz. 79.

- ¹¹³ T.a.p.
- ¹¹⁴ T.a.p.
- ¹¹⁵ Tweede herziene en *vermeerderde* druk in 1917. Zie hierover Van Eeden in *Langs den Weg*, z.j., blz. 27 vlgg. — A. C. S. de Koe in *Onze Eeuw*, 1916 (III), blz. 199 (vergelijk hiermee de zonderlinge artikelen van G. Jonckbloet in *Studiën van* 1916, '17 en '18). — J. C. de Moor in *Stemmen des Tijds*, 1915 (III), blz. 37-56 en 1916 (III), blz. 410-432.
- ¹¹⁶ Gesprek 31-5-'38.
- ¹¹⁷ Belangrijke publicaties over deze bundel zijn er dunkt ons niet.
- ¹¹⁸ Geschreven 1915-1920.
- ¹¹⁹ Geschreven 1918-1921.
- ¹²⁰ Over dit stuk en het vorige Boxman Winkler in *De Gids*, Dec. 1923.
- ¹²¹ Zie bijlage III.
- ¹²² Hierover Herreman in *Den Gulden Winckel*, Dec. 1927, blz. 277, en Anthonie Donker in *De Stem*, Mei 1928.
- ¹²³ Brief 29-8-'42. Met weinig succes blijkbaar!
- ¹²⁴ Tweede *vermeerderde* druk 1928. Over deze bundel Verwey in de *N. R. Crt.* 27 Aug. 1927 — Marsman in *De Gids*, April 1927, ook opgenomen in *Verzamelde Werken*, deel *Critisch Proza*, 1938. — Herreman in *Den Gulden Winckel*, Dec. 1927, blz. 227.
- ¹²⁵ *N. R. Crt.* 27 Aug. 1927.
- ¹²⁶ T.a.p.
- ¹²⁷ Hierover Verwey in *N. R. Crt.* 24 Dec. 1929. — Van Eyck in *Leiding* 1930 (I), blz. 316-321.
- ¹²⁸ Hierover Nijhoff in *De Gids*, Oct. 1931. — Stuiveling in *Tijd en Taak*, 8 April 1932/3, blz. 5. — Een opsomming van onbeholpenheden in sarcastisch-superieure toon door Van Eyck in *Leiding*, 1931 (II), blz. 176-184.
- ¹²⁹ *De Socialistische Gids*, 1931, blz. 769-784 en 867-881.
- ¹³⁰ Over verschillende opvoeringen zie men: *N. R. Crt., Hbl., Tel.* en *Maasb.* van 15 Dec. 1931., *Soc. Gids*, 1931, blz. 198-201; *N. R. Crt., Hbl., Tel.* van 23 Mrt. 1932; *N. R. Crt., Tel., Maasb.* van 9 Nov. 1931, en *Hbl.,* 8 Nov. 1931. Ook S. A. Jansen-Baelde, *Keur uit de Gedichten van Henriëtte Roland Holst-van der Schalk*, 2e dr. blz. 34.
- ¹³¹ *Tijd en Taak*, 8-4-'32/33, blz. 5.
- ¹³² *De Gids*, Oct. 1931.
- ¹³³ Zie hierover Stuiveling in *Tijd en Taak*, 12 Mei 1934, blz. 5; Van Duinkerken in *Dietsche Warande*, 1934, blz. 350-355 en *De Gemeenschap*, 1934, blz. 273-274; G. Smit in *De Nieuwe Gemeenschap*, Mei 1934, blz. 268-273. — Als blijk der algemene critische waardering zie men nog *De Stem*, 1934 (II), blz. 720-725; *Den Gulden Winckel*, Dec. 1934; *Elsevier*, 1935, blz. 144; *De Nieuwe Gids*, 1937, blz. 92-94.
- ¹³⁴ Stuiveling, t.a.p.
- ¹³⁵ *Leven en Werken*, 1920, blz. 573.

III

LEVENSBSCHOUWING

FILOSOFIE

*Daarom bid ik, dat geen van die mij lezen mijn woorden
aan zijn beschouwing verbindt maar elk den zin aan-
vaard', dien ik voel wezen.*

(Sonnetten en Verzen in Terzinen)

In de ontwikkeling van Henriëtte Roland Holsts levensbeschouwing kan men overeenkomstig haar uiterlijke levensloop drie fasen onderscheiden: een filosofische tot 1911, een psychologische tot 1927 en een religieuze daarna. Het behoeft wel nauwelijks betoog dat deze fasen niet scherp te scheiden zijn en dat ook in ieder stadium deze drie factoren gelijktijdig voorkomen en elkaar corrigeren. Ook hier zal blijken hoe de visie van een wordende al-eenheid, die ze liefde noemt, beantwoordt aan haar streven naar verzoening der tegendelen, dat in de dynamiek van haar eigen psyche zijn oorsprong vindt.

Van haar levensbeschouwing tussen haar twintigste en dertigste jaar heeft Roland Holst geen verantwoording afgelegd in theoretische geschriften, maar we bezitten in haar eerste bundel, de *Sonnetten en Verzen in Terzinen* van 1895 een document, waaruit we ons een tamelijk volledig beeld van haar dichterlijk-filosofische denkwereld kunnen vormen¹. Van de traditioneel-godsdienstige opvattingen wil ze niet weten, hierin is ze geheel het kind van een positivistische eeuw, maar daarmee is nog geen nieuwe levensbeschouwing opgebouwd. Nu men de „walmende lichten" gedoofd heeft, zijn de mensen „walmbevrijd en licht-beroofd". Daarom zoekt ze steun bij vroegere wijzen, en ze vindt er drie, Plato, Spinoza en Dante, wier dichterlijke visie beantwoordt aan de behoeften van haar gemoed, en wier ideeën ze versmelt tot een geheel, dat haar inzicht kan bevredigen. Want aan dorre schematiek heeft ze

geen behoefte: „Benamen en ordenen geeft menschen vrede.”
Zij noemen 't „weten” . . . maar haar hart vindt daarin geen
voldoening; ze denken daarmee te doven de „wind van mys-
terie” die van uit de wereld waait. En dan volgen de — deels
reeds eerder geciteerde — regels, in wier fiere rythme een
levenszekerheid doorstraalt:

*Stelsels, benamingen van mensche', onmachtig
alle, te dringe' in 't wijzenlooze wezen²
zijn ze en mijn hart is eindlijk des gewis.
Eve', — als een zon momentaan opgerez'n, —
eve' een voelen met alle dingen eendrachtig,
dat 's 't waarste weten wat voor menschen is.*

Het voelen der al-eenheid, dat is de behoefte van haar hart,
dat is het wat ze verwacht van het zoeken der waarheid. Daar-
toe buigt ze zich in liefdevolle eerbied over dingen, om tijding
van hun waar wezen te vernemen, en zo komt ze

*door samenvoeg' en redeneerend vinden
tot het klare begrip over de wereld,
dat niet als vinde' is, maar als wedervinden
van iets verlorens, doch eenmaal bezeten,
omdat waarheid woont in ons hart, en weten
maar bevestigt, wat al in 't kind-hoofd dwaerelt.*

Deze opvatting van de waarheid als een weervinden van reeds
vroeger bezeten kennis is typisch Platonisch: uit de aanschou-
wing in het rijk der absolute ideeën draagt de mens het ware
weten in zich om, en het gaat er slechts om, dit (onbewuste)
weten weer bewust te maken. In de vorm van een geloofsbe-
lijdenis klinkt het:

*Ik, geloof aan de waarheid dat is aan
het onvoorwaardelijk beschapen wezen
der dingen, en aan hun volstrekt bestaan.
Wij zyn het, die hun zin verschillend lezen . . .*

Het wezenlijke leeft onder de oppervlakte der uiterlijke ver-
schijningen en Goedheid is het wezen der dingen (Plato); de

menselijke geest echter is in staat dat wezen uit de zintuigelijke vorm te pellen, want Roland Holst gelooft, dat „'t zijnde afgebeeld kan worden door 't *gedachte*”, en dat betekent in dit verband wel niets anders dan dat de „ware” gedaante der dingen door de mens herkend kan worden. Dit vermogen maakt het wezen van de mens uit. Hieruit vloeit voort de evidentie, de klaarblijkelijkheid der waarheid, die immers een herkennen is:

*want zij die onzichtbare waarheid vinden
voelen haar even twijfelloos te zijn
als de zeevaarders onzichtbare winden.*

Hier gebruikt Roland Holst het Spinozistische beeld voor de evidentie der waarheid (Ethica II-43):

*want wie spreekt „komt de dag niet” als het daagt:
de waarheid nu is een dag die zijn eigen
licht en verkondiging met zich meedraagt.*

Voor het leren herkennen van deze waarheid is evenwel niets zo gevaarlijk als het volgen der begeerten, dat zijn de aandriften die wortelen in het zintuigelijke leven, vooral de begeerte naar bezit en macht. Ze zijn altijd stichters van haat en nijd en doen de mens in angst en vreze leven, terwijl de waarheid juist vrede schenkt; „want vreugd'-in-kenne' is altijd vreugd-in-rust, / was ooit doorzichtig water wild bewogen?” Hier ligt de schakel tussen het waarheidsbegrip en het liefdesbegrip in deze bundel, want ook de liefde is een „volkomen / los zijn van denke'aan zelf en zijn begeerten”. En in deze verbinding van liefde en rede slaat de dichteres een brug tussen haar dichter-voorbeeld Dante, en de filosofie van Spinoza; men zou ook kunnen zeggen tussen gevoel en verstand.

Stellig is Spinoza's filosofie de minst dichterlijke van de genoemde drie, en het hoeft ons dan ook niet te verbazen dat van een systematische verwerking van zijn opvattingen, zoals in Gorters Spinozistische Sonnetten, in de bundel *Sonnetten en Verzen in Terzinen* geen sprake is. Toch bood zijn filosofie enkele aspecten die Roland Holst zeer moesten boeien en die haar ook levenslang bleven fascineren. Ook Spinoza wordt tot

de filosofie gedreven door de drang naar een onvergankelijk geluk, niet uit zucht naar weten: „En onomwonden heeft hij uitgesproken dat volgens hem de eenige taak der wetenschap was mee te helpen aan onze zedelijke vorming... Reeds de naam van Spinoza's hoofdwerk, *Ethica* bewijst dat het hier om meer, zelfs om iets gansch anders begonnen is dan om wijsgeerige betoogingen volgens geometrischen trant". „Het is thans wel duidelijk dat de geest van Spinoza doordrongen was van een streven naar de Eenheid. Zijn gansche wijsbegeerte is theocentrisch gericht. God staat bij hem aan het begin en aan het einde". Dit streven naar synthese beantwoordt aan Roland Holsts diepste behoeften. Zoals men weet, onderscheidt het Spinozisme twee attributen (eigenschappen) van de substantie (d.i. het op en door zichzelf bestaande of God), nl. cogitatio (denken, eigenlijk bewustzijn) en extensio (uitgebreidheid, stof). Deze beide, uitgebreidheid en bewustzijn, materie en denken, zijn als het ware twee aspecten der ene goddelijke substantie: zij openbaren zich als buiten- en binnenzijde, zoals bv. ook de mens zich uiterlijk als natuur, innerlijk als bewustzijn openbaart, maar ze zijn in laatste instantie één.

Hierbij nu sluiten zich Roland Holsts opvattingen omtrent de eenheid van stof en geest zeer wel aan. Tweevoudig openbaart zich alle leven: door „kennis van de uitgebreidheid" leert de mens de natuurwetten kennen en daardoor maakt hij zich onafhankelijk van uitwendige beperkingen; daarnaast bestaat kennis van het „geestelijk gelaat der wereld". De uitdrukkingswijze is allerm minst helder, maar onmiskenbaar geïnspireerd door Spinoza. Spinozistisch is ook haar opvatting van de deugd in deze verzen:

*Want deugd is de natuur der ziel; zij ligt
ten grondslag aan iedere vrije daad
waarbij de mensch geen werking ondergaat
maar die hij door zijn eigen aard verricht.*

Zelfs haar in wezen veel meer Danteske opvatting van de liefde, die ze belijdt te zijn de levenswet en de hefboom aller dingen, omschrijft ze in deze bundel als „de passende staat" van de

ziel, d.w.z. het wezen der ziel, dat bestaat in „het redelijk lieven van wat is, en niet vergaat”. En deze liefde zegt van zichzelf

*Maar onverwoest- en onaanrandbaar ben
ik enkel waar ik het-in-waarheid-zijnde
dat is: de abstractie van het zijn, erken.*

Dit is wel de Spinozistische „amor Dei intellectualis”, de liefde die is een redelijk opgaan in de wezensgrond der dingen, het beginsel der „goede Mystiek”.

Men zou het niet verwachten, maar herinneringen aan Dante zijn in deze bundel veel moeilijker aan te tonen dan die aan Plato en Spinoza⁴. Zij zelf zegt weliswaar, dat wijsheid voor haar een woord was tot zij werd genood „haar gast te wezen / door Dantes princeljik en machtig woord”, — één van de vijfmaal, dat ze hem in deze bundel met name noemt — bekrachtigd nog door een citaat uit Convivio I-1 in het daarop volgend gedicht, maar men zal de verwantschap toch vooral in de algemene geestesgesteldheid moeten zoeken: Dante was⁵ een ethicus, het menselijk geluk is voor hem niets dan de bloem, die spontaan zal opbloeien, nadat het kwaad zal zijn overwonnen. Bij Dante meer dan bij Spinoza wordt de dichteres bevestigd in de „zachtheid des gemoeds”, bij hem vindt ze de verheerlijking der Liefde terug, in al haar vormen van Liefde-voor-Eén-alleen tot Liefde-voor-al-wat-is. Zelfzucht acht Dante de grote tegenpool van de liefde, haat koestert hij tegen alles wat de liefde belet. Zelf zegt ze van Dante met blijkbare instemming enige jaren later⁶: „Heel zijn wereld-en levensbeschouwing steunen op de overtuiging, dat de mensch nog van een andere kracht uit leeft dan van de rede, en dat het die kracht is, waardoor hij in onmiddellijke relatie treedt tot God”. Hierbij sluit dan ook de uitspraak van Perseyn aan⁷: „Henriëtte Roland Holst-van der Schalk is eigenlijk de meest Danteske verschijning in onze heele letterkunde”.

Men heeft zich wel eens afgevraagd hoe het haar mogelijk was het monistische godsbegrip van Spinoza en de katholieke godsopvatting bij Dante te verenigen. Zij zelf kon zich later slecht herinneren „hoe ze dat in haar domme kop van jong-

meisje wist te rijmen"⁸, maar die moeilijkheid is misschien toch zo groot niet. Wat haar bij Dante trof was — behalve de schone verbeelding — vooral zijn dichterlijke ervaring van de eenheid van het leven, de intuïtieve aanschouwing der waarheid, waarbij haar hemel en hel, God en duivel, stellig symbolen bleven. Spinoza echter gaf haar een bevredigende interpretatie van de werkelijkheid die levenslang haar opvattingen heeft beïnvloed. Beide tezamen zijn haar de dichterlijke en filosofische uitdrukking van de eenheid van al het zijnde. In enkele merkwaardige verzen geeft ze daaraan a.h.w. zelf uitdrukking, waar ze zegt:

*En zooals 't hoogst gezag, naar Dante leerde
tweevoudig uitgedrukt op aard verscheen
als paus en keizer, die één macht formeerden
waar één de wereldlijke zijde en één
de geestlijke van beelde — twee verscheiden
uitingen, vereenigd het algemeen
volstrekt begrip omvattend — zoo zien wij
uitgebreidheid en 't denken als de twee
uitdrukkingen van 't zijn dat wij belijden.*

Deze opvatting leek haar dan ook later even juist als eenvoudig; en hij ligt voor haar eclectisch-synthetisch gerichte geest ook zeer voor de hand.

Maar nog een andere tegenstelling — evenzeer een schijnbare — vraagt om oplossing: die tussen haar opvattingen uit deze bundel en het Marxisme, dat zij enige jaren later aanvaardt, zonder nochtans haar oorspronkelijke inzichten ontrouw te worden. Hoe kon zij, vraagt men⁹, tegelijk Dante vereren, de verdoemer van het Christelijk Communisme, én Marx, zoeker van gerechtigheid, maar ook rationalist. Ten dele is hier de verklaring gelijkloidend als boven, Dante was haar voor alles dichter, Marx denker. Bovendien bestaat er grote verwantschap tussen het Marxisme en de filosofie van Spinoza, zodat Gorter enige tijd op goede gronden de verenigbaarheid van beide kon betogen . . . In de opvattingen van *Sonnetten en Verzen in Terzinen* liggen dan ook de kiemen van haar Marxisme reeds besloten. Van de mens lezen we daar:

*En de wet die het Heelal in stand houdt
bepaalt zijn daden even als zijn leven . . .
zoo zijn de krachten die de mensch ontvouwt
een werking der wetten die hem omgeven.*

En dan volgen de regels, van uitzonderlijk psychologisch belang:

*Door hen is zijn bestaan schoon te doorgronden
en schenkt de ziel die het bespiegelt vrede:
al 't vaste toch en voorziene is zacht;
het hart ontstelt van willekeurigheden
maar voelt gerust om wat het heeft gevonden
zooals het dat te vinden had verwacht.*

Zelden heeft ze in haar verzen zo onomwonden haar behoefte aan vastheid en zekerheid uitgesproken. Hier ligt een stuk „psychologische” verklaring van haar overgang naar het Marxisme. Die overgang wordt door de Spinozistische verzen over de wijze, wiens deugdzaamheid lijnrecht tegen de Christelijke, meer in het bijzonder Calvinistische opvatting van de menselijke zondigheid ingaat, al evenzeer aangekondigd:

*En als hij deugdzaamheid te zijn verkondt
't wezen der ziel, dan rijst juichend de schare
der misleiden die lang moedeloos waren
door de leer die den mensch aan zwakheid bond¹⁰.*

En zegt ze, aangezien alle geest materiële vorm aanneemt, worden de deugden van de wijzen tot daden (!)

*Zwaar galmt gerechtigheid door hunne slagen;
daartusschen in luidt hoog en rein erbarmen-
de liefde als een vesper vóór den nacht:
allen tot wie de klank wordt heengedragen
staan stil van 't avondwerk, vouwen hun arme
bezoedelde handen en prev'len zacht.*

Ziehier de gesteldheid waarmee ze het socialisme tegemoet treedt. Voegt men daar nog bij de behoefte aan gemeenschap,

uitgebeeld als het zingen in een koor of het vliegen in een vlucht vogels, en haar afkeer van begeerte naar bezit en macht, die de bron is van alle nijd en tweedracht, dan begrijpt men haar predispositie voor het Marxisme voldoende. Ook deze leer brengt idee en werkelijkheid tot eenheid, doordat Marx de ene uit de andere laat voortkomen en van de parallellie tussen beide uitgaat¹¹: „In de maatschappelijke produktie van hun leven”, aldus het Marxisme, „gaan de menschen bepaalde, noodzakelijke, van hun wil onafhankelijke verhoudingen aan, productieverhoudingen, die beantwoorden aan een bepaalden ontwikkelingstrap van hun materiele productiekrachten . . . De produktiewijze van het materiele leven bepaalt trouwens heel het sociale, politieke en geestelijke levensproces. Het is niet het bewustzijn van de menschen dat hun zijn, maar omgekeerd hun maatschappelijk zijn, dat hun bewustzijn bepaalt. Op een bepaalden trap van hun ontwikkelingsgang geraken de materiele produktiekrachten van de maatschappij in strijd met de bestaande produktieverhoudingen . . .” „De burgerlijke produktieverhoudingen zijn de laatste tegenstrijdige vorm van het maatschappelijk produktieproces . . . de produktiekrachten, die zich in den schoot van de burgerlijke maatschappij ontwikkelen, scheppen tegelijk de materiele voorwaarden tot oplossing van die tegenstrijdigheid (!). Met deze maatschappijformatie sluit daarom de voorgeschiedenis van de menschelijke samenleving af”.

De weerspiegeling van deze leer vinden we in Roland Holsts eigen studies. Reeds in een van haar eerste theoretische geschriften, de brochure *Socialisme en Literatuur* (1899) uit zij zich aldus: „In onze eeuw werden voor het eerst de veranderingen in planten en diersoorten begrepen als eene ontwikkeling die het resultaat was van krachten, in hen opgewekt door hunne verhouding tot de natuur, hunne bestaanswijze”¹². Op dezelfde wijze gaat het met de werkingen van de menschelijke geest. „Wanneer dus de werkingen van den menschelijken geest niet vrij zijn, dan zijn de dingen der geestelijke wereld die hij bouwt en waarin de geesten verkeerden het evenmin. Dan is onze moraal, ons rechtsbewustzijn en zijn onze idealen bepaald door ons maatschappelijk leven”¹³. Maar de nieuwe

kennis der maatschappij heeft noodzakelijkheid verzoend met maatschappelijk goed en kwaad: het inzicht in de noodzakelijkheid tempert de hartstochten en geeft iets van de onwrikbare kalmte die boven alle beweging het bewegende ziet¹⁴. En zo zal deze beschouwingwijze het de kunstenaar mogelijk maken te komen tot „verbinding van werkelijkheid en ideaal, van noodzakelijkheid en vrijheid, van kontemplatie en daad, verbinding van het lang gescheidene tot hoogere eenheid”¹⁵.

In *De Nieuwe Geboort* (1903) erkent de dichteres:

*Er is een kracht gekomen in mijn leven;
ik ga mij richtend en niet meer gedreven.*

Maar, al wordt ze niet meer geschokt door wat anderen vrezen, ze wordt ook afgetrokken van de zelfbezinning, de „enkelheid” die ze meest behoeft; en de strijd voerde haar al verder weg van de vrede die ze liefhad en erkende. 't Is echter niet goed zichzelf alleen te zien, en de waarheid die ze trouw blijft, streelt niet maar maakt vrij. De historisch-materialistische maatschappijleer heeft haar doen zien, dat er geen eeuwige gerechtigheid is boven de wereld „want ja, alles geschiedt naar vaste groote / wetten onwankelbaar, maar zij zijn blind”. Doch, heet het dan:

*Daar ge ons niet van boven komt regeeren
en wij toch schreien als gij wordt veracht,
Gerechtigheid, wat zijt ge als een begeeren
en drang dien wij zelf hebben voortgebracht.*

De gerechtigheid is een „innerst” leven en wie dat schendt, zal van binnen schade lijden. Zo is het socialisme voor haar ook als Marxiste een innerlijke drang naar gerechtigheid, een waarschuwing voor hen die zich, met miskenning van de filosofische zin van het Marxisme, door de term materialisme al te zeer op een dwaalspoor laten leiden. Wat Roland Holst wil is zonder ascetisme in de wereld een standpunt vinden, waar ze de barse tonen der werkelijkheid kan horen luiden „tot één akkoord”.

De betekenis die het Marxisme geestelijk voor haar gehad

heeft, kan misschien nog het beste blijken uit haar studie over Dietzgen, de arbeider-filosoof, die als autodidact een kennis-theorie van het historisch-materialisme ontwikkeld heeft. „Des Pudels Kern van deze studie”, schrijft ze later¹⁶, „was de wensch tegenover het mechanistisch gerichte materialisme van Plechanow e.d. een onverdachte autoriteit te plaatsen die ruimere opvattingen huldigde”. In *De Philosophie van Dietzgen en haar Betekenis voor het Proletariaat* (1910)¹⁷ lezen we o.a. het volgende: Het wezenlijke van het Dietzgenese wereldbegrip is, dat het heelal, ondanks logische onderscheidingen, als een „oneindige samenhangende eenheid” (van tijd en ruimte) begrepen moet worden. Een menselijk hulpmiddel (denk-categorie) van de hoogste betekenis is daarbij het begrip der causaliteit, dat in ieder verschijnsel de werking van een oorzaak ziet. En oorzaak is niet eenzijdig, maar totaalwerking, immanente methode der opéénvolging; steeds is er een oneindige samenhang van oorzaken. Men ziet hoe nauw dit wereldbeeld nog samenhangt met de Spinozistische opvatting der al-eenheid.

Daar de geest een onderdeel der natuur is, kan er in de geest begrip der natuur zijn. Op die wijze is de natuur voorbrengster van kennis. De geest wordt hier als afbeelder van een in het wezen der dingen liggende waarheid gedacht, de wereld is de waarheid. Bij Kant echter, aldus de schrijfster, is er nóg een wereld achter de kenbare, zijn opvatting is dualistisch, terwijl die van Dietzgen, evenals de Marxistische, monistisch is. Dit is een eenzijdige opvatting van Kants denken, die volkomen herinnert aan een analoog geval, dat in hoofdstuk II reeds ter sprake kwam. Roland Holst onderscheidt hier niet voldoende tussen logisch begrip en psychische werkelijkheid¹⁸ Kant stelt in zijn *Kritik* de idee van een wereld voordat hij nog door de geest begrepen is, maar mét dat de geestelijke werkzaamheid daarop gericht wordt, ontstaat daardoor de werkelijkheid die wij kennen, die ook de enig kenbare is, en wezenlijk dezelfde als de wereld „an sich” voordat de geest er op gericht was. Kants vermeend dualisme is op zijn hoogst een aanvankelijk onderscheid tussen geest en kenbare wereld, dat eigenlijk in de kennende ervaring wordt opgeheven¹⁹.

Ook godsdienst en moraal onderwerpt Roland Holst aan een beschouwing op grond van Dietzgens filosofie. Voor de traditionele godsdienst — met zijn eenzijdige aandacht voor de naastenliefde! — toont ze in deze strijdbare fase al heel weinig begrip. Maar ze wijst daarom het begrip religie nog niet af. Want wat de sociaal-democratie nastreeft is, meent zij, een „religieuze taak, dat wil zeggen eene zaak, die hare geloovigen aangrijpt met gansch het hart, gansch hun ziel, en gansch hun gemoed”. Dienst der mensheid heet de religieuze taak der sociaal-democratie, ongetwijfeld een curieuze, hoewel niet geheel ongewone opvatting van het religie-begrip, die ze aan Dietzgen ontleent. De zin van deze woorden is echter voor geen misverstand vatbaar, ook al betekenen ze practisch niet anders dan „verlossing der menschen uit het juk der slavenarbeid”. Er is hier een voortdurend pogen om in de beperkte doeleinden de algemene te zien, ook al lukt het meestal niet het algemene los te maken van beperkte formuleringen.

Ook in de opvatting der moraal, die ze op het voetspoor van Dietzgen ontwikkelt treft deze zelfde dubbelzinnigheid. Reeds in 1903 en '04 heeft ze over dit onderwerp uitvoerig geschreven in Marxistische geest²⁰. In deze studie over Dietzgen evenwel noemt ze de enige maatstaf voor de moraal de menselijke behoefte, dit is, de mate der natuurbeheersing, zonder uitdrukkelijk het begrip klassebelang in te voeren. Deze opvatting sluit zich door de technisch-maatschappelijke denkwijze overigens nog zeer dicht aan bij de historisch-materialistische. Ook is de behoefte zelfs der gehele gemeenschap nog geen echte morele norm in concrete gevallen, maar in deze beschouwing ligt toch een ander accent dan in de toentertijd gangbare Marxistische opvattingen²¹ en er is zeer duidelijk een tendens om het moraalbegrip los te maken van zijn geldigheid voor een groep of klasse.

Omstandig tracht Roland Holst Dietzgens plaats ten opzichte van Marx en Engels te bepalen. Bij alle drie betekent materialisme eigenlijk empirisme, een gelden laten der ervaringswerkelijkheid (die Dietzgen trouwens evenals Kant als geestelijk verschijnsel opvat). De schijnbare tegenstelling tussen Marx en Dietzgen, meent Roland Holst, is die tussen de strij-

der, die onderscheidingen waarneemt, en de filosoof, die eenheid ziet, uitdrukking tevens van de dubbele taak der sociaal-democratie. Dietzgens synthese laat de prioriteit van de materie onaangetast, maar legt de nadruk, zegt ze, op de geestelijke functies als product van zintuigelijke werkzaamheid.

Men kan tegen deze formulering heel wat bezwaren aanvoeren; en bovendien doet zij Dietzgen onrecht. Zijn streven is juist geweest de gehele tegenstelling geest-materie te overbruggen door de ervaringswerkelijkheid als geestelijk op te vatten, dat wil zeggen door op Kantiaanse wijze de ervaring eerst in de geest te laten ontstaan. Er is trouwens aanleiding om aan te nemen, dat Marx zelf er evenzo over dacht: zijn beruchte omkering van het Hegelse wereldbeeld is eigenlijk meer Kantiaans dan Hegeliaans gedacht²². Het is Roland Holst blijkbaar ontgaan, dat we hier te maken hebben met twee verschillende begrippenparen: bij de relatie geest als denken tegenover materie als Welt-an-sich gaat het om logische, kennistheoretische onderscheidingen, wier uiteindelijke eenheid Dietzgen uitdrukkelijk en Marx stilzwijgend erkent; bij de tegenstelling geest als bewustzijn tegenover materie als (maatschappelijk) zijn staan we voor een psychologische relatie, wier inwendige dialectiek Marx uitdrukkelijk en Dietzgen stilzwijgend in zijn stelsel opneemt.

Ook in dit opzicht bereikt het betoog geen volkomen helderheid. Enerzijds werd de geest opgevat als een „natuurkracht in de rij der andere natuurkrachten”, beroofd van zijn mysterieuze nymbus, en zelfs beschouwd als een functie der stoffelijke wereld, anderzijds stelt Roland Holst vast, dat Dietzgens idealisme, zoals Plechanow hem dat verwijt, niets is dan het besef dat de geest meer is dan een aanhangsel der materie, wat inderdaad in overeenstemming is met zijn opvatting van de kennis als de verbinding van waarneming en bewustzijn. Bij dit alles geldt wel heel sterk wat als motto boven dit hoofdstuk geplaatst is: het gaat hier niet om de betekenis der woorden, maar om hun bedoeling; de synthese in het denken, het samenvattende en organische, de verbinding der tegendelen. Zo eindigt deze studie, zoals zij begonnen is, aansluitend bij de opmerking, dat ook op het gebied der natuurwetenschap

Dietzgens opvattingen bevestigd worden, daar de electronen-hypothese „het aanvaarden van de stof als een bijzonder, geheel van de kracht of energie verschillend verschijnsel, opheft”. En dit „bevestigt de eenheid van al het bestaande, en onze verwantschap met de verste wereldlichamen”. *Het erkennen van deze kosmische eenheid is voor haar de zin van dit filosoferen.* Inderdaad, „der langen Rede kurzer Sinn”.

PSYCHOLOGIE

Gedurende de nu volgende fase in het denken van Roland Holst treedt het willen begrijpen der verschijnselen als verschillende aspecten van een alomvattende samenhang, enigszins terug voor een zich verdiepen in de psyche van de mens en een pogen tot het richten van zijn gevoelens en zijn wil. Haar eerste omvangrijke psychologische studies dateren reeds uit de tijd van de polemieken met Bongers in *De Nieuwe Tijd* (1911). Nu vormt zij zich in overeenstemming met een meer voluntaristische opvatting van het socialisme een meer psychologisch gefundeerde theorie. In een artikel van 1915 schrijft ze oordelend over een opstel van twaalf jaar vroeger: „Mij althans schiet het bloed naar de wangen bij het herlezen van de zinsneden, waarin mijn kwasi-Marxisme op zoo vlakke onmenskundige en onwetenschappelijke wijze het geheele wijdvertakte en diepgewortelde probleem van nationalisme en internationalisme wilde herleiden tot een rekensom”²³. En elders: „Moeten wij erkennen dat ons hoogmoedig rationalisme dwaalde? Wortelen de ideeën, die, wisten wij, de wereld regeeren, niet, gelijk wij aannemen, in den bodem der economische behoeften en begeerten?” Er werken in de mens „geestelijke krachten, waarvan wij in het huidig stadium van onze kennis, niet weten waartoe hun wisselwerking zal leiden”. „Beteekent dit niet wederom, dat wij de „zekerheid” van het socialisme nog op iets anders zullen moeten grondvesten dan op de „objectieve strekkingen” van het kapitalisme?” Moeten we ons niet aansluiten aan de biologie, „waar de gedachte zich baanbreekt, dat de evolutie der organismen niet uitsluitend het resultaat is van mechanische aanpassing aan veranderingen

in de omgeving, maar een element bevat van eigen drang, activiteit of intuïtie?"²⁴

Wel diep moeten de gebeurtenissen haar aangegrepen hebben, dat een zo fundamentele twijfel de grondslagen van oude waarheden kon aanvreten. En inderdaad, uit *Verzonken Grenzen* (1918) weten we tot welke overpeinzingen haar de dood van haar moeder en de gebeurtenissen van de wereldoorlog geleid hebben. Ze zijn belangrijk genoeg om er hier dieper op in te gaan. De verbinding met *Sonnetten en Verzen in Terzinen* leggen al direct de volgende regels:

*mij lokt weerom het pad van denken
dat ik beschroomd in mijn jeugd ben geschreden,
toen ik zocht met het bezit van een vrede
verheven boven sterflijk heil, te drenken
mijn ziel, zocht naar zekerie die niets krenken
kon, en wijsheid uitgaande boven rede.*

Sinds leerde zij, dat men wijsheid niet af kan rukken van vreemde grond, want zij rijpt in ons zelve. Zij tracht nu, gerijpt, weer aan te knopen bij de oude mystiek der liefde, die aanvankelijk onverenigbaar was gebleken met het nieuwe streven.

Liefde wordt nu in haar geest het principe, waarin de opgang van het leven besloten ligt. Immers de afzonderlijke en van elkaar gescheiden verschijningsvormen van het leven worden in de liefde bevrijd van hun beperking en hun afzonderlijkheid om zo op te gaan in een alomvattende eenheid. Men mag deze opvatting van de liefde als bevrijding van zelfzucht en opgaan in de werldeenheid Dantesk noemen. We vinden het zelfde bij Van Eeden: „Het Goddelijk element blijkt in al het in tijd bestaande potentieel, als strekking, aanwezig, zichtbaar voor ons vooral in het levende. Deze strekking noemt van Eeden metaforisch „Liefde”, omdat het die naar binding van het gescheidene, doorbreking van beperking is; die tendentie herkent hij intuïtief als de zin van alle worden en in eigen gemoed beleeft hij de identiteit van liefde en levenskracht”²⁵. Hij ziet liefde in navolging van Dante als

*d'eene Macht
die 't kinds-hart wekt met stralen luw en zacht,
en die de Zon beweegt en d'andre sterren²⁶.*

En is het in wezen niet dezelfde gedachte bij Verwey, waar hij spreekt over

*. . . . het hart dat in zijn donkre slag
De liefde bindt van zonnen en aeonen
Aan die van vrouwenoog en kinderlach²⁷.*

Ook voor Roland Holst is zij „des levens eerste beginsel” en „diepste wet van het worden”:

*Liefde is de zin van 't leven der planeten
en mensch'en diere'. Er is niets wat kan storen
't stijgen tot haar. Dit is het zeeke weten:
naar volmaakte Liefde stijgt alles mee.*

In een sonnet spreekt zij ook uit hoe eens een sterke, schone drang de scheidingen tussen de aardekinderen zal brijzelen tot gruis:

*O als de geslotenhede' openspringen
en de vlammen der liefde elkaar doordringen
en alle harte' in Liefdes volheid baden.*

Deze volheid der liefde, die is de volmaakte eenheid, noemt zij God. Hij groeit in ons

*naarmate wij ons moediger verheffen
ten strijd voor het bewuste menscheidsleven
en voor het aldoordringend welgevallen
der Liefde.*

Dit is de sfeer van het vergeestelijkte vitalisme, waarover we in het derde gedeelte van hoofdstuk II spraken. God wordt in het universum en in de mensheid, hij is de wordende eenheid, en dit worden is leven, en de wet van dit leven is liefde; deze is de enige kracht die de ziel naar boven draagt tot de sfeer van het eeuwige leven. Hier ontmoet de liefde de dood; of liever de dood ontmoet de liefde, die sterker is: hij leidt tot

haar heen. De dood leidt als zij zelve tot de grote eenheid „in der onbewustheid donker of in het meerbewuste licht”. Thans leert zij zijn waarde beseffen: hij is „gelijk de liefde is gave der natuur” en de moeder van het leven, omdat hij bevrijdt van zelfzucht en begrensdsheid. Maar de offerdood, de moeder van het leven dat opwaarts stijgt, is de goede Dood, die nu aan einders lacht, de vruchtbare, de levenwekkende dood, de dood verwekt door liefdes kracht.

De grote zorg van de dichteres is nu, hoe dit inzicht te handhaven in de practische strijd van alle dag. Wel kan zij zich een tijdlang laten meesl. pen door het succes der Russische omwenteling en het prestige harer leiders, maar na enige jaren komt de drang tot bezinning opnieuw onweerstaanbaar in haar op. In 1923 schrijft zij in een artikel over *Opvoeding tot Communisme*²⁸: „Zij die behoefte hebben aan warmte en idealisme gaan niet naar de C.P.”; en dan: „Men kan die aspiraties „religieus” noemen, men kan ze ook anders noemen; een feit is, dat zij bestaan en verband houden met eigenschappen en gevoelens die het communisme noodig heeft als brood”. En over *Communisme en Godsdienst* zegt ze²⁹: „De kerk heeft het uitnemend verstaan de aardsche liefde tot hemelsche liefde te veredelen en wanneer het communisme zijn doel wil begrijpen en bereiken, kan het veel van de kerk, vooral van de Katholieke, leeren”. Want „Religie is samenhang doorleven en afhankelijkheid, en het ervaren van den religieuzen samenhang en van de religieuze afhankelijkheid is iets wat ook zeker inzonderheid voor Communisten is weggelegd”. „Wij hebben den geheelen mensch noodig, zijn redelijke bewustheid en zijn onbewuste onredelijkheid”.

In 1924 schrijft ze haar grote artikelenserie over *Historisch-Materialisme en Kunst*³⁰. Deze studies onderscheiden zich blijkens het voorwoord van *Over Leven en Schoonheid* (1925), waarin ze werden opgenomen, van de vroegere, zoals bv. die over socialistische aesthetica, door de erkenning van de persoonlijkheid als spontane, scheppende kracht, en van het irrationele en onderbewuste, zoals dat door de moderne zielkunde aan de dag is gebracht. In *De Communistische Gids*, waarin deze artikelen aanvankelijk verschenen, wekten ze een storm van

protesten. Het minst onzakelijk is het eerste van twee artikelen van dr J. A. N. Knuttel¹¹. Het valt hem niet moeilijk aan te tonen, dat Roland Holst haar begrippen uiterst slordig hanteert — hij zelf gaat in dit opzicht evenmin vrij uit — en dat haar gedachtengang allerminst helder en ondubbelzinnig is. Waar ze de moderne natuurkunde te berde brengt, en beweert dat deze „de stof oplost in zintuigelijk niet waarneembare krachten”, daar kan Knuttel met recht aanvoeren, dat de nieuwe electronentheorie veeleer een bevestiging schijnt van het monisme, van de eenheid van stof en energie, zoals Roland Holst zelf dan ook in haar Dietzgenstudie van 1910 had beweerd¹². En als ze verwacht dat diezelfde natuurwetenschap ons het uitzicht zal openen op een „hoogere(?) omgeving”, dan kan hij deze en dergelijke beweringen smalend afdoen met een vernietigend „spokerij”.

En toch loopt men zo het gevaar de wezenlijke betekenis van deze studie geheel voorbij te zien. Het is al enige malen gezegd: Wanneer men van Roland Holst scherpzinnige definities of filosofische subtiliteiten verwacht, zal men steeds teleurgesteld uitkomen, maar het gaat bij haar om iets wezenlijk anders; *het is haar te doen om de belichting van de precaire plaats van de mens tussen vrijheid en gebondenheid, om de redelijk-intuïtieve doordenking van zijn ethische natuur*. Bezieet men haar werk onder deze gezichtshoek, dan valt er uit deze studie over *Historisch Materialisme en Kunst* nog wel meer en beter te halen dan Knuttel doet. Dan blijkt het een poging om op de bodem van het Marxisme ruimte te scheppen voor de waardering van de geest als autonome functie, een poging om de waardigheid van de mens als scheppend en zedelijk wezen tot zijn volle recht te laten komen.

Het betoog stelt voorop dat de leer van Marx als zodanig alle aspecten, waarom het Roland Holst gaat, wel in zich draagt, maar het gaat er om wat de Marxisten, zoals bv. Boecharin van het Marxisme gemaakt hebben; een voorbehoud dat Knuttel in zijn critiek geheel uit het oog verliest! Er zijn slechts enkele Marxisten, zo meent ze, die de stelling over het bewustzijn dat door het maatschappelijk zijn bepaald wordt, in verband hebben gebracht met de dialectische filosofie in het algemeen en

speciaal met de dialectische kennisleer van Dietzgen. Als dat meer gebeurd zou zijn, dan zou men het Marxisme, de „in haar wezen psychologische maatschappijleer van Marx”, niet voor een „mechanisch-materialistische” gehouden hebben, noch die leer al te vaak hebben geïnterpreteerd in de geest van het naïeve realisme. „De naïeve realist ziet voorbij . . . dat *alles* wat in het menselijk bewustzijn aanwezig is, „werkelijk” is en dat wij geen andere dan die innerlijke werkelijkheid kennen”. In kunst, filosofie en religie wordt hetzelfde ervaringsmateriaal alleen anders gerangschikt dan in de empirische werkelijkheid; deze is de schikkingsvorm, die „het doelmatigst is voor het voortbestaan en de ontwikkeling van het menselijk geslacht”. „Op de empirische werkelijkheid *berust het gehele menselijke zijn*; dit echter beteekent nog niet, dat zij dit gehele zijn ook *omvat* . . .”

Hier heeft men inderdaad de kernkwestie. Al het voorgaande kan ook door een orthodoxe Marxist als Knuttel onderschreven worden en omgekeerd aarzelt Roland Holst niet zich zelf Marxiste te noemen, maar het wezenlijke verschil ligt hier in de waarde, die men toekent aan de geestelijke werkzaamheid die op de basis van het maatschappelijke zijn plaats vindt; of men hier spreken wil van terugwerking van de geest op het maatschappelijk gebeuren of wel van wisselwerking tussen geestelijk en maatschappelijk zijn. Roland Holst formuleert haar mening aldus: „Het was . . . onvermijdelijk dat de naam „historisch-materialisme” somtijds aanleiding zou geven tot misverstand, dat is tot vereenzelviging van wat in zijn wezen een dialectisch monisme is, met het natuurwetenschappelijk of filosofisch materialisme. En ook heeft die naam een interpretatie in de hand gewerkt, die wij als „mechanisch-kausaal” willen kenschetsen, en wel die interpretatie die, in het algemeen de materiele produktie en de daaraan aansluitende maatschappelijke verhoudingen niet enkel als de *fundamenteele*, maar ook als de eenige *essentieele* levensuiting beschouwt”³⁴. En ze verduidelijkt haar bedoeling met een beeld: De wortels van de plant zijn onmisbaar en hun functioneren bepaalt de groei van de plant, maar de bloem, de vrucht of de zaden zijn niettemin de meest eigenlijke, d.i. „de *voor ons* meest waardebolle functie”.

De psychologie is haar de wetenschap, die in staat is juist de spontane en tot op zekere hoogte autonome geestesfuncties te belichten, speciaal de zg. „Züricher School”, onder leiding van dr C. G. Jung. Roland Holst gaat er van uit dat het onderbewuste betrekkelijk vrij is van maatschappelijke beïnvloeding. Zo is het verschijnsel der zg. ongelijke ontwikkeling te verklaren, d.w.z. het verschijnsel dat in bepaalde ontwikkelingsfasen sommige cultuurfuncties achterblijven bij of afwijken van de algemene ontwikkeling; als de oorzaak hiervan ziet ze, dat de onbewuste psychische functies zich dan in tegengestelde richting bewegen als de heersende. De kapitalistische samenleving is door zijn aard naar buiten gericht, „extravert” zoals het in de terminologie van Jung heet; en nu is het niet meer dan vanzelfsprekend, dat in de cultuur van dat tijdvak de verdrongen functies, de naar binnen gerichte krachten der ziel tot uiting zullen komen. De lyriek en vooral de muziek vormen een compensatie voor een al te zeer op de buitenwereld gerichte levenspraktijk. De muziek „herstelt het verbroken verband van den mensch met zijn innerlijk rijk”. En met kennelijke instemming citeert Roland Holst de woorden van Jung: „De fantasie alléén vermag de brug te slaan tusschen de onverenigbare eischen van het subjeet en het objekt; in haar zijn de aanpassing naar buiten en die naar binnen vereenigd”.

Hier grijpt Knuttels critiek weer aan. Hij ontkent geenzins de waarde der nieuwe psychologie, maar psychologische factoren — hij meent individueel-psychologische — kunnen de loop der geschiedenis niet bepalen, ten hoogste enigermate storend daarop inwerken (tijdelijk, bedoelt hij). En de massa-psychologische gesteldheid, aldus Knuttel, is een constante, die dus voor de historicus geen waarde heeft; het historisch-materialisme immers verklaart niet de menselijke aanleg, maar de veranderingen der ideeën binnen die algemene aanleg. Formeel is dit allemaal nog tot daar aan toe, maar zodra het historisch-materialisme meer wil dan alleen historische schema's geven, en in het Marxisme wil het stellig ook grondslag voor politiek handelen en zelfs levensbeschouwing zijn, dan is het wel degelijk van gewicht tegenover die „tijdelijke” storingen geestelijk gewapend te zijn, en van die algemene aanleg iets te

doorzien, wat overigens ook voor de historicus niet oninteressant is. Dat haar inzichten niet per se on-Marxistisch zijn weet Roland Holst trouwens best. „Maar”, schrijft zij, „zoo het marxisme als zoodanig niet in tegenspraak is met de inzichten omtrent de natuur van het menselijk bewustzijn, die zich in de laatste jaren baanbreken — de mechanisch-kausale interpretatie van het marxisme, zooals wij die bv. bij pg. Boecharin en bij anderen vinden, is dit o.i. wel”³⁵.

Het gaat haar om verzet tegen een simplistische mechanistische levensbeschouwing, d.i. in wezen verzet tegen de miskenning van de subtiele geestelijke functies. Ze brengt dat als volgt onder woorden: „Niet omdat het historisch-materialisme als methode minderwaardig zou zijn vermag het niet precies dezelfde uitkomsten te bereiken als de experimenteele natuurwetenschap, maar omdat voor het leven in het algemeen en het psychische leven van den mensch in het bijzonder, nog andere wetten gelden dan die der mechanisch-stoffelijke processen — wetten van een oneindige ingewikkeldheid en die wij nog maar zeer gedeeltelijk kennen”³⁶. En later: „De rationalisering en mechanisering die ons thans bedreigen zijn duizendmaal erger dan eene vorige, omdat zij ondersteund en rechtstreeks aangewakkerd worden door de haast onbeperkte kracht der machinaal bedreven voortbrenging”³⁷. Het Communisme kan dit gevaar afwenden „mits het niet zelf voor de goden van het Rationeele en Mechanische op de knieën valt, mits het zich loutert van de stofvergoding en van de aanbidding der techniek”³⁸. En dan volgen de reeds geciteerde regels: „Het groote doel, dat het zich moet stellen, is weer harmonie te brengen tusschen de bewuste en de onbewuste, de rationeele en irrationeele zielsvermogens”.

In 1924 had Roland Holst zoals men weet, voor de eerste maal bedankt als lid van de C.P., maar het boekje *Communisme en Moraal* van 1925 sluit zich — evenals bv. het tweede deel van *Kapitaal en Arbeid in Nederland*, dat in 1926 voltooid werd — naar geest en beschouwingwijze geheel bij het voorgaande aan. Het Marxisme had sinds Engels een nogal naïeve moraal-leer ontwikkeld, die in letterlijke zin van de nood een deugd maakte. Daar iedere klasse in de klassenstrijd slechts goed han-

delt voor zover dit het klassebelang dient, en daar het klassebelang der proletariërs, zo was gewoonlijk de gedachtengang, thans samenvalt met het gemeenschapsbelang, is de proletarische moraal ook de meest juiste klassemoraal. Niet alleen dat het gemeenschapsbelang in deze gedachtengang een vaag en in laatste instantie aanvechtbaar moreel begrip is, deze opvatting miskent ook de morele ervaring, dat men iets nuttig, en zelfs moreel verantwoord kan achten, zonder het als positief goed te ervaren. We spreken dan van het kleinste kwaad, dat wezenlijk iets anders is dan het grootste goed. Het is bij enig nadenken trouwens reeds van te voren waarschijnlijk, dat het historisch-materialisme, hoe waardevol ook als methode bij het verklarend beschrijven der veranderingen in de morele oordelen in het verloop der historie en van klasse tot klasse, tekort móet schieten waar het er op aan komt de morele normen principieel te funderen.

Wij zullen hier echter de zeer moeilijke problematiek, die aan deze kwestie verbonden is buiten beschouwing laten en ons bepalen tot Roland Holsts opvattingen. Moraal, zegt ze in *Communisme en Moraal* aanvankelijk, is het totaal der regels van gedrag ter bevordering van het welzijn der gemeenschap³⁹. Maar, en hiermee wordt de moraal meer innerlijk gefundeerd, „het gevoel van zijn samenhang met de sociale gemeenschap en met het universum, en het hiervan onafscheidelijke gevoel, een kracht tot vermeerdering-des-levens, tot heil der gemeenschap te kunnen zijn, zie daar de twee gevoelens, die den mensch sedert onheuglijke tijden met de innigste vreugde en het zuiverste geluk hebben vervuld”⁴⁰. Het sociaal-utilitarisme echter, zoals van de Marxist Preobraschenski „betreft de daden der proletarische klasse enkel op haar zelve . . . Het vergeet, dat die daden pas hun eigenaardige en bijzondere waarde ontleenen aan hun betrekking tot het algemeene levensproces der menschheid”⁴¹. Tegenover dit utilitarisme stelt ze ook haar eigen organisch-dialectische opvatting, gegrondvest in de rede: „Het verstand is feilbaar . . . De offervaardige, onbaatzuchtige gezindheid echter kan als zoodanig nimmer falen”⁴².

Er valt nota van te nemen, dat rationalistisch hier weer

gebruikt wordt in de zin van verstandelijk, op nuttigheid en voordeel gericht, terwijl de rede optreedt als symbool van een meer synthetische geesteswerkzaamheid. Misschien ontleent ze dit gebruik aan Trotzki (in het Duits is de differentiatie van Verstand en Vernunft misschien iets meer voor de hand liggend) van wie ze in *Historisch Materialisme en Kunst* in een noot de woorden citeert: „Men moet (over kunst) niet met het *verstand*, maar met de *rede* oordelen, die ook het irrationeële in zich sluit, in zoover het levend en tot leven in staat is”. Zelf zegt ze het nog eens in deze bewoordingen: „De wereld kan niet in haar geheel gekend worden door het verstand, het verstand is niet de eenige weg om de dingen te naderen en te bereiken, niet de eenige weg tot de daad. Ook de intuïtie, gevoel, waarneming en hun synthese in de verbeelding zijn zulke wegen. Niet enkel in het bewuste, ook in het onderbewuste wordt de daad voorbereid”⁴³. Elders spreekt ze over het kosmisch besef, d.i. een innerlijk beleven van de wereldeenheid als bron van levenseerbied en nieuw inzicht. Aan de arbeidersklasse valt de grootse taak toe om ook op wetenschappelijk gebied op de grondslag van het Marxisme een nieuwe synthese te brengen. En tenslotte: „Het communisme moet in onzen tijd de sociaal-paedagogische functies, in het verleden door den godsdienst uitgeoefend, voor een groot deel overnemen. Om die functies goed te kunnen vervullen heeft het niet genoeg aan ekonomisch en politiek inzicht, het behoeft daarenboven een wéloverwogen en uitgewerkt stelsel van sociale paedagogie”⁴⁴.

Het is duidelijk, dat aan al deze studies het nauwelijks verholen streven ten grondslag ligt om aan de causaal-mechanische en utilistische denkwijze te ontkomen, die, hoewel in veel opzichten ten onrechte aan Marx zelf toegeschreven, toch wel kenmerkend was voor een min of meer naïef Marxisme, zoals dat sinds het einde der 19e eeuw bij vele positivistisch denkende intellectuelen en niet-intellectuelen opgeld deed. Toch is het Marxisme, zij het aangevuld door nieuwere psychologische inzichten, voor en na de grondslag gebleven. Het historisch-materialisme, aldus Bierens de Haan, is niet wijsgerig overwonnen, maar verruimd⁴⁵. Dit streven naar psycho-

logische verdieping blijft ook in de nu volgende fase aanwezig. Daarbij is het opmerkelijk, dat het irrationele voor Roland Holst niet in de eerste plaats het begrip der duistere driften vertegenwoordigt, maar een onuitputtelijke bron van onbewuste rijkdom. En in de volgende jaren ontwikkelt zich dit begrip allengs tot een opvatting van het irrationele als een bovenverstandelijke religieuze ervaring.

RELIGIE

*O diep en ondoorgrondelijk geheim,
-en toch zo vol van heerlijk licht —
dat ziel en wereld niet gescheiden zijn,
niet liggen onbereikbaar ver uiteen,
twee sferen, door geen schakeling verbonden⁴⁶.*

De eenheid van ziel en wereld, die ze eerst in het Spinozisme, daarna in de leer van Dietzgen en ten slotte in de psychologie gezocht had, vond ze nu in het religieuze beleven: „de eenheid van natuur en geest, / die 'k voel in alles, die is mijn eigen wezen!” In de ziel weerspiegelt zich de wereld en „alle dingen spieg'len de verborgene / bewegingen van het hart altijd”. Het hart is hier — evenals reeds in *Sonnetten en Verzen in Terzinen*⁴⁷ — het symbool van de synthetische visie, van de rede, waarin verstand en gevoel versmolten zijn. „Het bijbels woordsymbool ‚hart’ . . . duidt dan niet op de zetel van het gevoel en de bron der sentimenten, het staat niet naast of tegenover de rede en het intellect, het wil aangeven het diepste geheimenis der geschapen ‚persoonlijkheid’”, zo drukt Miskotte zich uit met een enigszins ander accent⁴⁸. En voor dit hart is éne waarheid opgerezen uit de verwarring der ideeën:

Ik heb den duisteren en harden waan
gelijk een keten achter mij gelaten
en als een kind gaat door de morgenstraten
ga ik, met lichte kleren aangedaan.

*Deemoed, zij die ik van mij had geweze' in
mijn lange donkere hoovaardigheid, —
ik heb haar weer, 'k ben van den waan genezen
die loochent, o Leven, dat gij mysterie zijt.*

Dit is de sleutel tot Roland Holsts denken in deze jaren: zij had zich in haar Marxistische periode geforceerd tot een panlogisme, dat de meest synthetische geesten altijd vermeden hebben. Nu ziet ze weer in, wat een redelijk denker als Jean Jaurès bv. op zeer mooie wijze geformuleerd heeft in deze woorden: „De dag waarop wij alles zouden kennen en doorzien zou er een einde zijn aan onze onwetendheid, maar niet aan onze verwondering . . . Een geheel donkere put is romantisch; een fontein daarentegen blijft mysterieus, zelfs wanneer men tot haar grond kan zien . . .”⁴⁹ Overigens mag men bij de beoordeling van Roland Holsts ontwikkelingsgang zeker niet uitsluitend afgaan op haar eigen oordeel achteraf, omtrent de verhouding tussen idealistische en materialistische, tussen rationele en religieuze factoren in haar verschillende levensfasen. Haar opvattingen hebben zich niet zo in tegenstellingen ontwikkeld als haar eigen vervolmakings-streven het haar later wel eens heeft doen zien.

Het mysterie van het zijn als zodanig en van het zo-zijn, dat is voor Roland Holst thans de grote religieuze ervaring. „Thans”, want we zullen zien dat de inhoud dier ervaring voortdurend wisselt en voor een goed verstaan van haar bedoelingen is het nodig die verschillende betekenissen van de term religie niet uit het oog te verliezen. We zijn er reeds enkele tegengekomen. In 1910 in haar studie over Dietzgen noemt ze de „dienst der menschheid” de religieuze taak der sociaal-democratie, en dit gemeenschapsgevoel is altijd een der pijlers van haar religie-begrip gebleven⁵⁰. Alleen in *Verzonken Grenzen* van 1918 spreekt zij op eenmaal over de „goddelijke vonk van een kracht wezens-andre dan de krachten/ die, blinde drang, werken in de natuur”, en hieruit wellen de diepe zekerheden in die smart-doorkloofde dagen. Maar in 1923 noemt ze weer de behoefte aan warmte en idealisme religieuze aspiraties en in hetzelfde jaar omschrijft ze religie als het doorleven van samenhang en afhankelijkheid⁵¹. In 1925 was zij korte tijd lid van het Religieus Socialistisch Verbond, omdat zij zich zelf dan wel religieus wil noemen in deze zin, dat het haar gaat om meer dan de maag alleen, om de gehele persoonlijkheid; hier betekent religieus dus eenvoudig geestelijk⁵².

Maar kort daarop zet zij uiteen — en dat sluit weer geheel bij haar vroegere en latere definities aan — dat het religieuze socialisme de eenheid van de mens met het universum tot uitdrukking wil brengen, wel te onderscheiden van de godsdienst die een persoonlijke God predikt⁵³. Het is dezelfde opvatting eigenlijk, die we ook boven citeerden uit *Verworvenheden* (1927). Maar ze is dan ook juist op een keerpunt in haar leven. In de heel moeilijke en teleurstellende jaren na 1918 immers, is langzamerhand het besef bij haar gerijpt van de ontoereikendheid der menselijke krachten en de onmacht van de wil om in een chaotische wereld zin en harmonie te scheppen. In de jaren 1927/28 kunnen we zeggen, vindt er een beslissende wending in haar denken plaats.

In de voorrede nl. van de volledige uitgave van *Kapitaal en Arbeid in Nederland* in 1932 kunnen we lezen dat er zich pas ná het schrijven van het tweede deel, dat is dus ná 1926 een ingrijpende geesteswijziging bij haar heeft voorgedaan, en dat houdt voor haar in: ten eerste dat ze het historisch gebeuren opvat als totaliteit, beheerst, bepaald door een vormgevend „iets”, ten tweede dat ze de betekenis van de irrationele krachten in de mens erkent, en ten derde dat ze in de natuur en de geschiedenis de werking ziet van een „Hoogere Kracht”, die zich individueel als geweten, collectief als idealen van gerechtigheid, broederlijkheid en almenselijke eenheid uit. Maar als ze dit schrijft is het 1932 en daaraan vooraf gaat nog een aantal variaties en modulaties van het religie-begrip.

In *De Weg tot Eenheid* (1928) lezen we over Communisme en Sociaal-democratie: „Beide stammen zij af van dezelfde maatschappijleer, die gekoncipieerd werd onder den invloed van rationalistisch-mechanische gedachtengangen; daarom lijden zij beide ook onder hetzelfde tekort aan besef van de beteekenis der hoogste levenswaarden”⁵⁴. Het gaat, zegt zij elders, om de kracht der sociale en ethische gevoelens . . . „en die kracht zal in het algemeen des te grooter zijn, en vooral zij zal des te minder kans loopen, op dwaalwegen gevoerd te worden, hoe meer zij beseft in dienst te staan van een hoogsten wil, een opperst Levensbeginsel, en aan dien Wil en dat Beginsel zelve deel te hebben”⁵⁵. En ten slotte komt zij tot de

reeds eerder geciteerde woorden over „de boven-maatschappelijke macht, die wij Leven of Godheid of Alzijn noemen. Intuïtief weten wij vóór die Macht en met haar te werken, wanneer wij streven naar de eenheid aller ontrechten en onderdrukten als de weg tot eenheid aller mensen. „Eenheid te vormen uit de wereld is het oneindig werk” (Martin Buber)”⁵⁶. Hier staat boven het eenheidsstreven dus een Macht, die wij Leven of (!) Godheid of (!) Alzijn noemen. We denken aan Spinoza’s Deus sive Natura, God of de Natuur.

Op het tweede religieus-socialistische congres te Amsterdam in September 1929 spreekt zij over de *Zedelijke Factoren in het Socialisme*⁵⁷. „Het schuldgevoel op zich zelf”, zegt ze daar, „kan de groote impulsie niet brengen, waarop wij allen wachten en die wij door ons werken mogelijk trachten te maken. Schuldgevoel en berouw kunnen alleen den weg tot die impulsie banen. Zelfen kunnen zij enkel opkomen uit een nieuwe visie van het Heil der Liefdesgemeenschap, een visie, zoo direkt en zoo intens, dat zij het brandend verlangen opwekt, haar te verwezenlijken”. Daarom zal de volgende fase een religieuze fase zijn, waarin men de innerlijke samenhang beseft met „het religieuze van alle tijden, dat is met den wil tot de oneindige liefdesgemeenschap”.

In de bundel *Vernieuwingen* van 1929 komt weer een meer Spinozistische opvatting naar voren. Ze spreekt over „d’eenheid van al het levende, in zijn wezen / uitstraling van een goddelijken geest”. De goddelijke geest is hier de wezensgrond der dingen, waarin hun eenheid besloten ligt, een opvatting die ook al in *Sonnetten en Verzen in Terzinen* te vinden is. In *De Zekerheid van het Socialisme* (1930) stelt ze vast, dat we hebben geleerd „de aanmatiging af te wijzen, waarmee het verstand zich opwierp als onze heer en gebieders. Wij leerden zijn functie begrijpen, die is, de scherpzinnige, voorzichtige en tevens stoutmoedige dienaar der levensdrift te zijn”⁵⁸. En hoe dicht dit alles zich eigenlijk toch aansluit bij haar vroegere opvattingen blijkt uit de volgende woorden in dezelfde brochure⁵⁹:

„De eenige zekerheid omtrent het socialisme, die wij kunnen hebben, zoo wij ons niet wijsmaken, dat de maatschappelijke ontwikkelingswetten tot op den grond open liggen voor ons

geestelijk oog, — zij is het geloof aan den opwaartschen gang der menschheid, aan de zegepraal van een innerlijke kracht, een innerlijke drang naar volkomenheid, die haar omhoog stuwt door de tijden, ondanks alle uiterlijke belemmeringen der materie en ook ondanks alle lagere troebele driften, alle dierlijke en demonische krachten in haar zelve. Wij weten, dat elke stap van dien gang naar omhoog in sommige opzichten belemmerd, in andere opzichten bevorderd wordt door wat wij „de omstandigheden” noemen, — factoren buiten onszelf van verschillenden aard. Wij weten dat de konkrete doeleinden, die de innerlijke drang, de wil naar omhoog zich stelt, tot op zekere hoogte voorgeschreven en dat die wil ook in de keuze der middelen, waarmee hij streeft zijn doeleinden te bereiken, niet vrij is maar gebonden aan traditie, omgeving, produktiewijze enz. Het socialisme is voor ons „het-doel-van-nu”; het hoogste konkrete doel dat de eeuwige drang naar omhoog in de menschheid zich *nu* kan stellen, het hoogst bereikbare doel in dit stadium der menschelijke evolutie. Het socialisme is voor ons het kort begrip, de samenvatting van juist zooveel rechtvaardigheid, broederlijkheid en liefde in alle menschelijke verhoudingen, als wij ons in het huidige stadium der maatschappelijke evolutie kunnen voorstellen”. — In wezen is deze visie historisch en evolutionistisch gebleven.

Anders van accent is echter weer de in hetzelfde jaar verschenen brochure *Socialisme en Wereldbeschouwing* (1930). „De natuurkunde heeft het mechanistisch materialisme volkomen overwonnen . . .” heet het daar⁶⁰, en terwijl ze lood in radium laat veranderen (!) constateert ze dat „de wetenschap overal den naam heeft geschreven van het onbegrijpelijke, het onzienbare, het oneindige”⁶¹. Over deze visie op de moderne wetenschap spreken we nog; hij dient haar hier om te komen tot het inzicht van een „alomtegenwoordigen Geest, een Opperste kracht welks wezen wij niet kunnen omvatten, maar waartoe wij voelen toegang te hebben, wanneer zuivere, onzelfzuchtige liefde tot de menschen ons vervult”⁶². Deze wereldbeschouwing wekt in de mens „onbegrensde bewondering en eerbied, dat wil zeggen zij voert hem terug tot God”⁶³. Hier vinden we weer het besef van bewondering en eerbied als essentieel

element van het Godsbegrip, verbonden evenwel met het paedagogische motief, waarin godsdienst en zedeleer optreden als een disciplinerende kracht in het menselijke driftleven⁶⁴ en met een „universeel saamhoorigheidsbesef tusschen alle deelen van het heelal”⁶⁵. En eigenlijk overheerst het humanistische element weer, wanneer ze concludeert: „Wij weten . . ., dat wij allen wel geborgen zijn in het Namenlooze Wezen, in den Geest, dien wij niet anders kunnen benoemen, dan met het hoogste woord onzer menselijkheid: Al-Liefde”⁶⁶.

Het is hier ook de plaats om te memoreren wat het Oosten haar schonk; in een artikel in *Bevrijding* heeft ze daarvan verantwoording afgelegd⁶⁷. „Voor mij persoonlijk was de oostersche kunst de eerste verschijningsvorm, waarin iets van den Oosterschen geest mij werd geopenbaard . . . De schoonheid effende den weg voor de wijsheid . . . Gandhi was het in de eerste plaats, wiens sterke overtuiging in de uiteindelijke overwinning der zielekracht over de krachten van het geweld mij allengs in zijn ban bracht”. Ook was er invloed van Moekerji; hem had een Indische wijze gezegd; „Dwaal koninklijk, mijn zoon, maar heb lief met uw geheele hart. Heb lief, heb lief”. En ze leerde in het algemeen beseffen dat deze geest van vereenzelviging met het Al en dat universele mededogen ook heden nog krachten zijn, werkend in millioenen en millioenen mensen. „Pas door dit besef realiseerde ik de geestelijke meerderwaardigheid van het oosten ten volle en werd die realisatie als ervaring opgenomen in mijn leven”. Het Oosten heeft haar ook de weg doen vinden naar de Joods-Christelijke geloofswaarheden en zo kon het Oosten helpen om de diepste bronnen van het Westers wezen te leren verstaan.

In dit verband moet ook gesproken worden over de persoon en opvattingen van Tolstoi, waarmee ze zich, zoals reeds eerder bleek, in deze jaren meer dan ooit heeft beziggehouden. Reeds in 1899 had ze een studie aan hem gewijd⁶⁸. „En hierom”, heet het daar, „omdat het zich toekeeren naar vormen van schoonheid en goedheid, die onherroepelijk voorbij waren, hem blind maakten voor de krachten waaruit de schoonheid en goedheid der toekomst zou voortkomen — daarom rekenen wij Tolstoi, ondanks zijn realistische en rationalistische ten-

denties, tot de moderne mystici." Mystiek gebruikt ze hier nl. vrijwel synoniem aan reactionair en irrationeel, anders dan ze het nog kort te voren in *Sonnetten en Verzen in Terzinen* gedaan had. Maar zij waardeerde in Tolstoj, dat hij inzag te leven „om de menschen, (zijn) naasten lief te hebben, te zamen met hen te arbeiden en zoo terug te geven wat (hij) van de gemeenschap ontvangt". En dan komt ze tot de in haar mond — gezien haar eigen latere opvattingen — merkwaardige uitspraak: „Wat Tolstoj geloof noemt is niets anders dan het maatschappelijk besef van zedelijkheid . . . de waardeering van goed en kwaad . . . Het heeft hier niet meer de godsdienstige beteekenis". En: „Waar hij het woord God uitspreekt, is in zijn hart de gemeenschap der menschen. Haar lief hebben noemt hij God dienen".

Wanneer zij in 1930 evenwel haar prachtige biografie over hem schrijft, staat ze zelf eigenlijk op dit standpunt. Veel dieper is ze nu in zijn wezen doorgedrongen, juist door deze geestelijke verwantschap. Ook hier kunnen we haar eigen denkwereld leren kennen uit wat ze over hem schrijft, zoals bv.: „Al voert Tolstoj ons in 'Oorlog en Vrede' — en niet daarin alleen — telkens de nederlaag van het rationeele voor oogen, zoo beteekent dit geenszins, dat hij het irrationeele als de opperste kracht des levens beschouwt. Wie dit meent, heeft de grondgedachte van 'Oorlog en Vrede' niet begrepen. Die grondgedachte is het geloof aan een intuïtieve kracht, niet onderhevig aan dwaling, zooals het verstand dit is, noch in hoogmoedige zelfoverschatting tegen de irrationeele krachten ingaand. Zij stelt zich niet zoozeer bewuste doeleinden, als dat zij vitale impulsies volgt; zij wortelt in levensinstinkten en draagt toch een zedelijk karakter. De individuen zoowel als de volken, die haar gehoorzamen, leidt zij veilig door de verwickelingen van hun bestaan. Zij wordt gevoed uit de bronnen der goddelijke liefde, zij verwezenlijkt Gods wil op aarde: zij heeft deel aan een sfeer, in welke de tegenstelling rationeel-irrationeel opgeheven is"⁶⁹.

En later: „Is dit filosofie? Zeker, — zoo men onder filosofie nog iets anders en iets meer verstaat dan stelselmatige uiteenzettingen of de opbouw van een systeem. Tolstoj heeft nooit

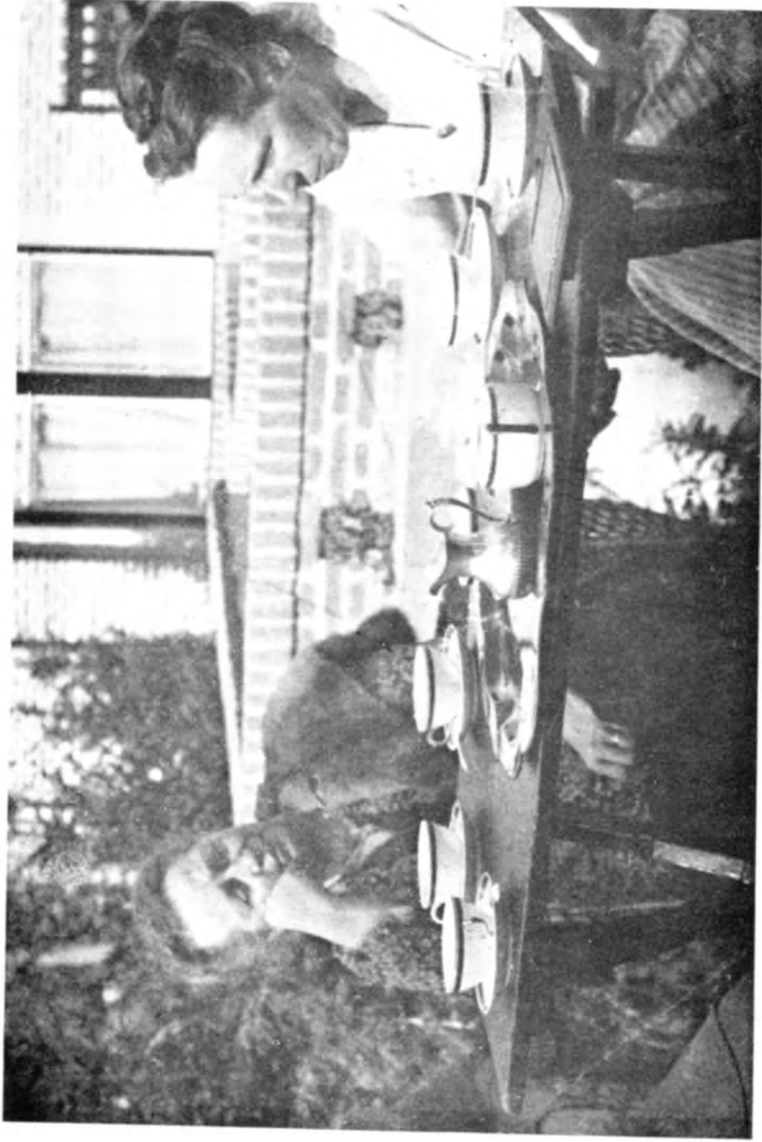
gepoogd een wijsgeerig stelsel op te bouwen. Wel echter streeft hij er in zijn dagboek naar, om, vaak in den vorm eener kritische uiteenzetting met de denkbeelden van Kant, Schopenhauer en andere filosofen, zijn denkbeelden over de groote levensproblemen tot klaarheid te brengen⁷⁰. Inderdaad, dit is echt romantische levensbeschouwing, gesublimeerd vitalisme, geen filosofie en ook geen godsdienst in eigenlijke zin. Met een zeker recht noemt een Katholiek recensent van deze Tolstoi-biografie beschrijfster en beschrevene beiden onchristelijk, omdat ze liturgie, genade, sacramenten, enz. als irrationele begrippen afwijzen⁷¹. Maar hieruit blijkt wel hoezeer het in deze materie nodig is de te gebruiken begrippen te zuiveren en scherp te omlijnen. Dat Roland Holst dat bij voortdoring niet doet is juist wat men haar uit een oogpunt van intellectuele klaarheid kan en moet verwijten. Daaruit zijn vele misverstanden geboren.

Allereerst vragen de begrippen godsdienst en religie om nadere bepaling. Roland Holst en ook anderen wel, gebruiken het begrip religie welonderscheiden van godsdienst, het betekent dan eerbied voor het zijnde als zodanig, en besef van kosmische verbondenheid in pantheïstische of Spinozistische zin⁷². Men brengt het dan graag in verband met het Latijnse religare, binden, waarbij men denkt aan kosmische verbondenheid. Maar het algemene spraakgebruik — men denke aan de brede massa der gelovigen — stelt religie en godsdienst gelijk⁷³, zoals dat ook in de andere Westeuropese talen het geval is; en daarom kan het zeer verwarrend zijn twee ongelijksoortige dingen, nl. het kosmische besef van Roland Holst in die dagen én de godsdienst in traditionele zin onder één begrip — religie — te brengen⁷⁴.

Ook het begrip godsdienst, religie, zelf behoeft evenwel verheldering. Reeds de afleiding kan enige verduidelijking geven. Citeren we hier een kenner bij uitstek van deze materie, dr H. Wagenvoort, dan lezen we het volgende: „Het woord *religio* wordt op tweeërlei wijze verklaard. Volgens Cicero beteekent het „omzichtigheid”, van *relegere* (religere?) „nauwkeurig overwegen”, en velen aanvaarden ook nu nog die verklaring. Dan beteekent het woord wel juist de houding van

den ouden Romein, tegenover alles wat in verband stond met de geheimzinnige machten, die zich in zijn leven deden gelden. Toch verdient waarschijnlijk de andere verklaring de voorkeur, die *religio* afleidt van *religare* „binden”, zoodat het oorspronkelijk beteekent „belemmerende band”, wat vrijwel overeenkomt met het Indonesische begrip taboe . . . Die geheimzinnige invloed wordt met een ander woord wel als *mana*⁷⁵ of *orenda* aangeduid⁷⁶. Hoe dit zij, beide afleidingen wijzen op de betrekking van de mens tot het heilige, het geheel andere en andersoortige, het numineuse zoals Rudolf Otto het in zijn standaardwerk hierover noemt⁷⁷. Het omvat het gevoel van eigen nietswaardigheid, het creatuurgevoel, het besef niets dan as en stof te zijn. Daartegenover doet zich het heilige voor als het mysterium tremendum, het fascinerende, overweldigende, het volstrekt grotere, dat de mens met huivering en ontzetting vervult. In dit moment van huivering en ontzetting, waaraan het besef van zondigheid ten nauwste verbonden is, ziet Otto het essentiële van alle godsdienst. Maar juist dit moment is in de opvatting van Roland Holst bijkomstig.

Die opvatting heeft ze het uitvoerigst uiteengezet in *De geestelijke Ommekeer en de nieuwe Taak van het Socialisme* van 1931. Ze keert zich daarin tegen het vooral 19de-eeuwse rationalisme, dat de tendens heeft het verstand te verheffen tot het hoogste levensbeginsel. Wel heeft daardoor het 19de-eeuwse denken die revolutionaire trek gekregen, die aan de hedendaagse geschiedenis zijn karakter verleent, maar zo is ook het mechanistische wereldbeeld ontstaan, waarin voor verwondering over het zijns-mysterie en eerbiediging van het levenswonder geen plaats meer is. Het gevolg hiervan is de verachting der sociale gevoelens en de verschrompeling van het sociale beleven; de mens leeft slechts aan de oppervlakte en verliest het verband met de diepste lagen van zijn wezen. Het oude Marxisme vormde met deze geestesgesteldheid geen absolute tegenstelling, daar het — althans in zijn populaire vormen — zelf uitging van de overheersing der zelfzuchtige beweegredenen. De geestelijke ommekeer echter, die zich heeft voltrokken, stelt ook het socialisme voor een nieuwe taak: het moet weer bouwen op de sociale gevoelens en deze in de

„Oud-Over” te Loenen. — 1921.

Tekening van De Klerk, gemaakt tijdens een vergadering op de „Buissche Hei”. Het bekende portret door R. N. Roland Holst is gedurende de zelfde zitting getekend. — 1921.

diepste lagen van het menselijk wezen, dat is naar zij meent religieus, trachten te verankeren.

Zoals steeds moet men bereid zijn de kerngedachte uit haar werkje te verstaan, want meer dan ooit schiet hier de wetenschappelijke fundering te kort. Niet alleen, dat ze te weinig oog heeft voor de geestelijke waarden die er in dat 19de-eeuwse rationalisme toch ook lagen opgesloten, maar van grote gebieden der moderne wetenschap, vooral van de fysica bv. heeft ze een opvatting die al te zeer de leek en de ethische droomster verraadt. Bovendien heeft haar pogen om de religie door wetenschappelijke fundering aannemelijk te maken, bij godsdienstige figuren terecht kritiek uitgelokt, want het essentiële van het Godsbesef is juist dat het een innerlijke ervaring buiten alle redelijke denken om is⁷⁸. Ook heeft de kritiek er op gewezen, dat haar ethische conclusies even goed of zelfs beter te funderen zijn door de erkenning van een autonome moraal zoals Heymans dat doet, dan door citaten uit Heine-
mann, Henning, e.a.⁷⁹

Echter als sleutel tot het begrip van haar denken en als karakteristiek van een cultuurstroming verdient dit werkje — wellicht het zwakste dat ze geschreven heeft — toch alle aandacht. Als hoeksteen van de rationalistische denkwijze beschouwt ze de rotsvaste zekerheid van de mechanische causaliteit, en op alle gebieden tracht ze dan ook het bankroet der causale verklaringwijze aan te tonen. Daartoe geeft ze een overzicht van de fysica, de biologie, de zielkunde en de historisch-geestelijke wereld, waarbij ze steeds met de meeste nadruk wijst op de punten waar die beschouwingswijzen voor het onverklaarbare komen te staan. Dit onverklaarbare echter is van tweëerlei aard: het kan berusten op het inderdaad onherleidbare zo-zijn der dingen, én op het — wellicht voorlopige — te kort schieten der wetenschappelijke methoden. Roland Holst ziet in beide een definitief bankroet van het rationalisme, dat ze niet in staat acht het zijn te „verklaren”, wat in rationalistische zin evenwel niet anders betekenen kan dan het bijzondere tot het algemene herleiden.

Ook de gedachte dat het causaliteitsbegrip door de moderne wetenschap zou zijn opgeheven, behoeft een nadere precise-

ring. De causaliteit in legale zin, waarbij een wetmatig verband tussen begin- en eindtoestand wordt vastgelegd, is niet wezenlijk aangetast doordat begin- en eindsituatie niet altijd ondubbelzinnig zijn te omschrijven; de toepassing van statistische methoden in microkosmische verhoudingen veronderstelt reeds het begrip der causaliteit⁸⁰. En het doelmatigheidsprincipe, dat in de wetenschappen der levende natuur een grote rol speelt, sluit de causaliteit niet uit, maar in; het betekent harmonie der oorzaken, die pas vanuit dit gezichtspunt op het doel betrokken voorwaarden zijn⁸¹. Zo blijkt de moderne wetenschap in het geheel niet zo vanzelfsprekend als kroongetuige tegen het rationalisme gebruikt te kunnen worden, en we moeten ons wel het beeld van de verwarde en ontmoedigende tijd in de eerste helft der 20ste eeuw voor ogen roepen, om te verstaan hoe men kon menen dat het zijsmysterie zich eerder in onredelijkheid dan in de rede zou openbaren.

Hier echter denken we aan de redelijkheid, waarin verstand en intuïtieve ervaring tezamen zijn opgenomen. Maar wanneer Roland Holst zich keert tegen het 19de-eeuwse rationalisme, dan bedoelt ze vooral een denkwijze, die ze ook wel mechanistisch of materialistisch noemt, waarbij men meent het levensmysterie te kunnen verkleinen door het in zijn componenten te ontleden, ofwel het wezen van het geestesleven logisch uit het biologische of stoffelijke zijn te kunnen afleiden. Trouwens, waar Roland Holst zelf beproeft andere opvattingen te funderen op haar conceptie van de moderne wetenschap, staat ze veel dichter bij de 19e eeuw dan ze zelf beseft. Maar zij is er voor zichzelf althans in geslaagd de geestelijke ruimte te scheppen voor haar innigste levensovertuiging. Men moet haar betoog verstaan als een eerlijke en ernstige poging om zich te bevrijden van een oppervlakkigheid, die zeker niet de beste tradities van de 19de eeuw vertegenwoordigt.

Het resultaat waartoe ze dan komt is dit, dat de wetenschap niet door experimenteren, meten, wegen of verdelen het geheim van het leven kan ontdekken, doch meer en meer neigt tot de opvatting van het leven als totaliteit, als zinrijke samenhang. Men kan het toegeven, zonder ook maar een ogenblik af te zien van de verantwoording voor het redelijke denken.

Voor Roland Holst betekende het bevestiging van haar sociaal-paedagogische opvattingen en van haar overtuiging, dat het socialisme zich op zijn oorsprongen dient te bezinnen, dat is op de wil tot broederlijke gerechtigheid, tot verwerkelijking van de gemeenschapsgedachte, en de bereidheid daarvoor te strijden, offers te brengen en te lijden. Maar bovendien gelooft zij, dat „alle menselijke kracht ontaardt, zoo ze niet voortdurend vernieuwd en gereinigd wordt in de krachtbron van het Eeuwige”⁸².

Het loont de moeite om na te gaan hoe Roland Holst deze inzichten toepast op onze cultuur in twee werkjes, resp. van 1932 en '33. In 1932 verscheen haar studie over de *Grondslagen en Problemen der nieuwe Cultuur in Sovjet-Rusland*. Cultuur is, zegt ze daar, een bezielde levensvorm, waarin zich een geestelijk beginsel openbaart. De Russische is aristocratisch en Marxistisch; de humanitaire idee, die in het wezen van het Marxisme, zoals van ieder socialisme ligt, werd opgeofferd aan de noodzaak der zelfhandhaving. Elk materialisme ziet bovendien de mensen enkel als atomen in natuur en maatschappij, zonder diepere verbondenheid, zonder samenhang in het absolute, zonder echte innerlijke vrijheid. Het kent geen echte liefde voor de persoonlijkheid, omdat het haar niet ziet opborrelen uit een ader, die zich in de oneindige levensgrond verliest, zich verliest dáár, waar alle persoonlijkheden samenkomen. Het heeft geen zin in deze oordelen het houdbare en het aanvechtbare te scheiden. Ook hier dient de objectieve analyse er toe haar moreel-religieuze overtuiging te motiveren. Met waarlijk grote onpartijdigheid weet ze goed en kwaad in de Sovjet-Unie aan te geven, maar haar eindconclusie is toch deze, dat er te weinig bereidwilligheid is om alle beperkte menselijke doeleinden in dienst te stellen van de onbeperkte oneindige doeleinden; te weinig schroom voor het boven-verstandelijke, te weinig besef van het heilige, te weinig contact met het absolute.

Dezelfde gedachtensfeer vinden we in haar studie van 1933 over *De Krisis der Westersche Cultuur* terug. Ook hier „wordt de weg der vereenzelviging met het Hart-des-Levens nog maar door enkelen betreden” en „de religieuze kracht, die diep in

het mēnschelijk gemoed zetelt, de kracht tot vereeren en tot dienen van het vereerde, tot overgave van het kleine beperkte ik aan het algemeene, universeele, van haar ware bestemming afgetrokken" Toch begint zij met te zeggen dat men dit besef niet zo maar met godsdienst vereenzelvigen moet. Ze spreekt van „de boven-verstandelijke intuïtie der universeele saamhoorigheid (in de taal der oude religie: het zich-verbonden-voelen met God, den „Vader")”⁸³. Maar voor haar openbaart deze Godsliefde zich eigenlijk het zuiverst als naastenliefde, of beter universele liefde: „Niet hij is de vervreemde van den Vader, de verstootene uit de lichtglans van het brandend Wereldhart, die het ‘geloof’ aan zekere metafysische begrippen afzweert en het bestaan van transcendentale waarden ontkent. Maar hij, die, hoe zijn geloofs- of ongeloofsbelijdenis moge luiden, tegen de menschelijke en universele saamhoorigheid handelt, hetzij uit grove zelfzucht, of stompzinnigheid des harten of dogmatische verstarring in politieke of religieuze dogma’s: hij is de echte on-geloovige, de God-loochenaar, de totaal geeste-looze mensch, die zich zelf uitbant in de ‘buitenste duisternis’”⁸⁴.

In *Tusschen Tijd en Eeuwigheid* heeft de dichteres zich „de taal der oude religie” eigen gemaakt, en getuigt ze van haar verbondenheid met God den Vader, maar met een nog steeds pantheïstisch accent heet het van het Godsrijk:

*Daar begint het eenworden, het saamgroeien
met de kern-aller-dingen, 't zich verliezen
daarin, het zich loswikk'len uit de vliezen
van vrees en twijfel, 't in de vrijheid bloeien.*

Hier getuigt ze van het weten als Gods kind geboren te zijn, en dat de strijd en de ontgoocheling, de beproeving en de pijn, de harten slechts dieper doordringen van het besef, dat allen toch in God geborgen zijn.

Trachten we te komen tot een samenvatting: *Het wezen van wat voor Henriëtte Roland Holst religieuze ervaring is, blijkt achter de wisselende vorm harer overtuigingen en als laatste motief voor haar argumenten het beleven van de Eenheid van al het Zijnde, de Univer-*

sele *Verbondenheid, het Heil der oneindige Liefdesgemeenschap te zijn*. Slechts dit beleven kan de menselijke doeleinden heiligen, d.i. behoeden voor dwaling, want daarzonder moet iedere bevrijding — en bevrijding is de zin van alle menselijke streven — op nieuw onrecht uitlopen. Maar er is ook van het begin af het besef van een metafysisch „iets”, een Hoogste Macht of Wil, niet volstrekt onderscheiden van het Zijnde — het is Leven óf Godheid óf Alzijn —, maar daarvan de essentie, de wezensgrond uitmakend; een opperst Levensbeginsel, het Eeuwige dat Oneindige Doeleinden stelt. En deze Grond van al het Zijnde, nog winnend aan directheid en glorie, symbool geworden als God, de Vader of de Meester, de nameloze Gij, een enkele maal ook Christus genoemd⁸⁵, maar toch nog niet tot volmaakte openbaring gekomen: „Uw straling schonkt ge me, uw kern nog niet”⁸⁶. Aan het einde blijft de vraag.

*

¹ Zie M. M. Ariens, *Jeugdwerk* enz., blz. 127-136 en 139-162.

² Dat is het wezen der dingen, dat niet aan uiterlijke bestaans „wijzen” gebonden is.

³ W. R. de Vaynes van Brakell Buys, *Het Godsbegrip bij Spinoza*, z.j. blz. 35/36. 37/38.

⁴ Wel spreekt mej. Cohen van „talrijke zeer karakteristieke” overeenkomsten met Convivio I, II en III (blz. 261), maar het betreft dan toch meer een zekere levenswijsheid en dichterlijke visie dan de grondslagen der levensbeschouwing.

⁵ Dr C. Daenen, *Dante en Henriëtte Roland Holst-van der Schalk, Dietsche Warande*, 1930, blz. 177-191 en 534-549.

⁶ *Maatschappelijke Oorzaken van Middeleeuwsche en Moderne Mystiek. De Nieuwe Tijd*. jrg. II, III, IV. Zie *Over Leven en Schoonheid*.

⁷ J. Perseyn, *Dante in de Nederlandsche Letterkunde*. Versl. en Meded. v. d. Kon. Vla. Ac. 1921. blz. 274-313.

⁸ Gesprek 2-11-1940.

⁹ S. M. Noach, *Frederik van Eeden en Henriëtte Roland Holst. De Nieuwe Taalgids*, 1931, blz. 244-255.

¹⁰ B. Verhoeven noemt dit een waarheid die het Christendom al negentien eeuwen lang had gepredikt (!) *De Zielegang van Henriëtte Roland Holst*, 1925, blz. 14.

¹¹ Karl Marx, *Bijdrage tot de Kritiek op de Staathuishoudkunde*. Voorrede blz. 235-236, 1857. Geciteerd bij Frans Mehring, *Karl Marx*, 1918, Vert. Jan Romein, 1921.

¹² blz. 3. ¹³ blz. 5. ¹⁴ blz. 65. ¹⁵ blz. 67. ¹⁶ Brief 29-8-'42.

- ¹⁷ Ook *De Nieuwe Tijd*, 1909, blz. 634-648, 757-772, 839-857 en 1910, blz. 340-351, 435-452.
- ¹⁸ Zie W. Windelband, *Präludien*, 9de druk, 1924, II blz. 109.
- ¹⁹ Omtrent Kants (psychisch en kenncritisch) monisme raadplege men o.a. *Kant en de Metafysica*, door mr dr Leo Polak in *Kant's Beteekenis voor de Wijsbegeerte*, 1924.
- ²⁰ In *De Bode* van 27 November 1903 vlgg. Hiertegen S. R. Steinmetz: *Kritiek op de Proletarische Moraal van Mevrouw Roland Holst*, 1905.
- ²¹ Men zie bv. H. Gorter, *Het Historisch-Materialisme voor Arbeiders verklaard*, 1907, en *Klassemoraal*, 1907.
- ²² Men zie bv. L. de Jong, *Hedendaags Marxisme*, 1937, blz. 61, vooral de noot.
- ²³ *De Nieuwe Tijd*, 1915, blz. 152-167.
- ²⁴ Trotsky, *De Oorlog en de Internationale*, voorrede van H. Roland Holst
- ²⁵ H. W. van Tricht, *Frederik van Eeden, Denker en Strijder*, 1934, blz. 65.
- ²⁶ T.a.p., blz. 99.
- ²⁷ *Aan een Sterrekundige uit De getilde Last*.
- ²⁸ *De Communistische Gids*, 1923, blz. 352-367, 385-400.
- ²⁹ Lezing te Haarlem, verslag *N. R. Crt.*, 3-3-'23.
- ³⁰ *De Communistische Gids*, 1924, blz. 76-98, 198-221, 273-284, 325-339, 487-508, 655-673. Zie ook *Over Leven en Schoonheid*, 1925.
- ³¹ *Historisch Materialisme of eclecticisch Confusionisme?*, 1924, blz. 391-403 509-519.
- ³² T.a.p., blz. 95.
- ³³ *Over Leven en Schoonheid*, 1925, blz. 316-320.
- ³⁴ T.a.p., blz. 322.
- ³⁵ T.a.p., blz. 390.
- ³⁶ T.a.p., blz. 396.
- ³⁷ T.a.p., blz. 486.
- ³⁸ T.a.p., blz. 487.
- ³⁹ T.a.p. blz. 15.
- ⁴⁰ T.a.p., blz. 87.
- ⁴¹ T.a.p., blz. 99.
- ⁴² T.a.p., blz. 102.
- ⁴³ T.a.p. blz., 101.
- ⁴⁴ T.a.p., blz. 177.
- ⁴⁵ B(ierens) d(e) H(aan), *Over Leven en Schoonheid* in *Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, Jan. 1929, blz. 79-81.
- ⁴⁶ *Verworvenheden*, 1927.
- ⁴⁷ Zie bv. hiervoor blz. 89. „Door hen is zijn bestaan . . .”, enz..
- ⁴⁸ Dr K. H. Miskotte, *Messiaansch Verlangen*, 1941, blz. 154.
- ⁴⁹ Aangehaald door dr W. Banning, *Jaurès als Denker*, 1931 blz. 47.
- ⁵⁰ T.a.p., blz. 93.
- ⁵¹ T.a.p., blz. 99.
- ⁵² Zo ook, m.i. zeer aanvechtbaar bij W. Windelband, *Präludien*, 9e druk, 1924 II. blz. 305.

- 53 Proost blz. 171. 54 Blz. 130. 55 Blz. 170. 56 Blz. 183.
- 57 *Religie en Socialisme. Vier Voordrachten*, enz. 1930.
- 58 T.a.p. blz. 10.
- 59 Blz. 27.
- 60 T.a.p. blz. 10.
- 61 T.a.p. blz. 11.
- 62 T.a.p. blz. 14.
- 63 T.a.p. blz. 16.
- 64 T.a.p. blz. 13.
- 65 T.a.p. blz. 16.
- 66 T.a.p. blz. 24.
- 67 *Wat het Oosten mij schonk*, in *Bevrijding*, Jan. 1930, blz. 138-140.
- 68 In de reeks *Maatschappelijke Oorzaken van Middeneeuwsche en Moderne Mystiek* in *De Nieuwe Tijd*, 1899/1900 blz. 6-26. Ook opgenomen in *Over Leven en Schoonheid*, 1925.
- 69 T.a.p., blz. 59.
- 70 T.a.p., blz. 194.
- 71 Dr H. H. Knippenberg in *Historische Studiën X*, 1931, blz. 274.
- 72 Op voorbeeld van Van Brakell Buys wordt hier Spinozisme genoemd de leer, waarbij alle empirische werkelijkheid in het transcendente, goddelijke opgaat; en pantheïsme, waarbij men het transcendente geheel in het empirische doet opgaan. Beide staan zij als monistische opvattingen tegenover de theïstische godsdienst, waarin transcendentie en empirie, God en wereld, onderscheiden en zelfs gescheiden zijn; deze opvatting is in eerste instantie dualistisch. Vgl. W. R. de Vaynes van Brakell Buys, *Het Gods-begrip bij Spinoza*, z.j., blz. 13, noot 6.
- 73 Zie ook Winkler Prins' *Encyclopedie* s.v. religie.
- 74 Anders bij Van Brakell Buys, t.a.p., blz. 140, noot 24.
- 75 Mana, in de Melanesische beschouwingswijzen: *De Scheppende Kracht*.
- 76 Dr H. Wagenvoort, *Varia Vita*, 2de druk, 1934, blz. 62/63.
- 77 Rudolf Otto, *Das Heilige, Ueber das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*, 1917.
- 78 Dr W. Banning in *Mensch en Maatschappij VIII*, 1932, blz. 150.
- 79 Garmt Stuiveling in *Kentering*, 1931/2, no 1, blz. 14. Zie G. Heymans, *Einführung in die Ethik auf Grundlage der Erfahrung*, 1922.
- 80 Dr A. C. Elsbach in het *Encyclopedisch Handboek van het moderne Denken* 1931. S.v. causaliteit en relativiteitstheorie.
- 81 Dr H. J. Jordan in het *Encyclopedisch Handboek van het moderne Denken*. S.v. causaliteit.
- 82 Blz. 161.
- 83 Blz. 25.
- 84 Blz. 47.
- 85 In *Een klein Kerstatorium*, (1934), opgenomen in *De Stem die roept*, 1936. Vgl. ook *Wordingen*, 1934-1940 (in portefeuille).
- 86 *Tusschen Tijd en Eeuwigheid*, 1934.

IV

STRIJDVORMEN

ORGANISATIE EN ACTIE

*De moed is oud. Hij is veel ouder dan
de menschheid. Hij is niet te scheiden van
het leven zelf. Immers, leven is strijd
en waar gestreden werd, daar trilde altijd
zijn vurig rythme door de strijders heen.
Moed en strijd zijn, als golf en branding, één'.*

„Leven is strijd”, deze gedachte vormt één der blijvende grondslagen van Roland Holsts levensbeschouwing; de andere component van het Leven is de Liefde, die haar levenswet is geweest en altijd gebleven. Uit botsing en versmelting van die twee ontstaan allerlei vormen van strijd, die op een bepaalde manier aan haar *verlangen naar synthese* beantwoorden. Over die strijdvormen handelt dit hoofdstuk.

Politieke strijd veronderstelt én schept tegelijkertijd: macht, dat is het vermogen om anderen tegen eigen inzicht in te dwingen, door enige vorm van fysieke kracht of bedreiging daarmee. Maar naast en in zekere zin tegenover de politieke macht staat het gezag, de erkenning, het prestige, dat berust op prestatie of sympathie. De puurste grondslag van gezag is eerbied, in het individuele leven zelfs liefde; de troebelste bron van gezag is daarentegen de macht zelf, ja het brute geweld: dat is dan tyrannie, die zich handhaaft door terreur. De macht kan anderzijds bijna geheel voortvloeien uit het uitgeoefende gezag en doet zich dan nauwelijks als macht gevoelen. In de praktijk van het sociale leven komt deze verweving van factoren voortdurend tot stand. Iedere sociale idee kán, wanneer hij overtuigend is, bron worden van gezag en de propaganda kan dit proces nog versterken. Heeft de propaganda

succes, dan wordt door het aantal der aanhangers reeds het gezag tot een machtsfactor, de idee tot „materiële (d.i. tot sociale) macht”². De verwerkelijking van die macht is in eerste instantie de organisatie, het middel der verdere machtsuitoefening. Tussen deze twee thema's nu van propaganda en organisatie, bewegen zich aanvankelijk Roland Holsts gedachten omtrent de maatschappelijke strijd: de organisatie, voor het marxisme de zichtbare uitdrukking van de groeiende eenheid en de toenemende macht van het proletariaat, vormt het middelpunt van haar propaganda.

Het is daarbij merkwaardig dat haar propagandistische werkzaamheden zich dikwijls in het bijzonder richten tot twee groepen: de jeugd en de vrouwen, een voorkeur, die haar leven lang geduurd heeft. Wat de jeugd betreft, berust deze voorkeur zeker niet op een bijzonder begrip harerzijds voor aard en behoeften der massajeugd, maar veeleer op de weerklank die haar radicale idealisme bij de jeugd het meest moest vinden. Het onstuimige verlangen naar consequentie, zuiverheid en zelfopoffering is het, die haar en een elite der jeugd steeds verbonden heeft. Aan de vrouwen bonden haar trouwens dezelfde factoren, en bovendien nog de drang tot moederlijkheid, die in zeer sterke mate haar gevoelswereld beheerst heeft.

Van het burgerlijke feminisme onderscheidt zij zich ten eerste doordat zij voor de vrouw niet allereerst vrijheid van arbeid, maar bescherming vraagt, en ten tweede doordat ze opheffing van het gezin als private huishouding en economische eenheid noodzakelijk acht, niet echter als geestelijk centrum, samengehouden louter door vrije genegenheid en zedelijke verplichting. Maar de afgeslotenheid van het gezin, deze laatste wijkplaats voor conservatisme en reactionaire gevoelens, dient doorbroken te worden. „Wij zien dit in de toekomst als een deel van de kommunistische maatschappij, in het geheel passend en harmonieus gevoegd; wij begrijpen dat met de opening van de gezin(s)-sfeer in de kommunistische eenheid haar schoonheid en bekoorlijkheid wel gewijzigd zal worden, iets wat ons nu lief is verloren gaan, maar alleen om voor rijker schoonheid en dieper bekoorlijkheid plaats te maken dan wij

kennen³. Aller moeder te worden, dat is de taak, die het socialisme voor de vrouw weggelegd heeft. „Tot nu toe zijn de vrouwen geweest de moeders van hun kinderen”, heet het in *De maatschappelijke Ontwikkeling en de Bevrijding der Vrouw* (1914), „zij willen nu ook worden moeders der menschheid”.

Tot de jeugd richt ze zich in 1907 in een rede op de Internationale Konferentie der socialistische organisatie van jonge arbeiders te Stuttgart⁴. Die rede heeft ze in Holland herhaald voor de kleine arbeidersjeugdorganisatie *De Zaaier*, waaraan ze sinds 1901 mede de leiding gaf (een voortdurende bron van onenigheid overigens met de reformisten!) Het is een eenvoudig en zeer helder gesteld betoog, waarin ze als taak der jeugdbeweging allereerst noemt het bijbrengen van de beginselen der socialistische levensbeschouwing: economie, geschiedenis, staatsinrichting, natuurlijke ontwikkeling en sociale hygiëne; maar daaraan vooraf gaat nog de kunst van zich mondeling en schriftelijk leren uitdrukken en het maken van aantekeningen. Van groot belang is dan verder het aankweken van zedelijke eigenschappen: solidariteit, democratische gezindheid, discipline, zelfbewustzijn en offervaardigheid, koehed en bezonnenheid. De omgang tussen jongens en meisjes zij eenvoudig en zuiver, gebaseerd op achting en kameraadschap. Naast lichaamsoefening, spel en kunst wordt tenslotte de aandacht gevestigd op de actie, bv. op het gebied van arbeidswetgeving, onderwijs, alcohol en militarisme. Een weldoordacht program dus, dat — typerend voor Roland Holst! — opvoeding en zelfwerkzaamheid verbindt, en eindigt met een enthousiaste oproep tot „het allerbeste en schoonste leven, dat een mensch in onze dagen leven kan, een leven waarvan iedere dag en ieder uur vol is van grootheid, van inspanning om de menschheid te brengen tot een hooger staat en daarom van waar geluk”.

Dit extatische idealisme is het dat haarzelf altijd bezielde heeft en haar leidster was op vele moeitevolle tochten door het gebied der strijdmiddelen. Dezelfde elementen van zelfopvoeding en zelfwerkzaamheid, als grondslag van geestelijk-zedelijke verheffing, waarop ze bij de propaganda onder de jeugd alle nadruk legde, vinden we nu ook terug in de strijdmiddelen

die ze propageert. Beseffend dat ieder middel op het moment van zijn toepassing doel wordt, evenals ieder doel op het moment van zijn verwerkelijking middel tot verder liggende doeleinden, wil ze aan middel en doel gelijkelijk de hoogste maatstaven aanleggen. Bovendien bepalen middel en doel elkaar wederkerig: In de praktijk immers is ieder middel, middel tot de daaruitvoortvloeiende doeleinden, veronderstelt ieder doel de daarbij passende middelen. De bekende uitspraak dat het doel de middelen heiligt, is in zijn algemeenheid volstrekt zinledig. Wie meent iemand wiens kleren in brand staan te kunnen redden door hem te verdrinken, redt — hoe heilig de bedoeling ook — slechts het lichaam, niet het leven. Het is voor Roland Holst daarom een levenstaak geweest het optimum te vinden, waarbij de meest praktische middelen het doel zo onmiddellijk mogelijk troffen, anders gezegd: waarbij het middel zelf reeds deel had aan het wezen van het doel en daarvan reeds een eerste verwerkelijking was. Samenhang van middel en doel dus, zowel in de geest van wie het toepasten als in de werkelijkheid waarin het werd toegepast.

Het middel dat hieraan voldeed was naar zij meende de algemene werkstaking. De idee van de sociaal-revolutionaire algemene werkstaking kwam op tijdens de grote beweging der Engelse arbeiders in de eerste helft van de 19de eeuw: In 1831 werd het voor het eerst geponeerd door William Benbow, een man van grote bekwaamheid, maar een onevenwichtige natuur. In de volgende jaren vinden inderdaad ontzaglijke massastakingen plaats, die hun hoogtepunt bereiken in de grote Chartistenbewegingen⁵. Toch vond de idee der algemene staking, ook in Engeland zelf, veel bestrijding. Het zou altijd op geweld uitlopen, meende men, en daarin waren de arbeiders noodzakelijk de zwaksten, ofwel men achtte geweld juist het enige beslissende middel. Aan Marx wordt de uitspraak „Generalstreik-Generalblödsinn” toegeschreven; in het algemeen houden de critici der Eerste en Tweede Internationale een dergelijke beweging óf voor onmogelijk omdat de organisatie te zwak is, óf voor onnodig omdat een beweging, die sterk genoeg is om een algemene staking door te zetten,

ook op parlementaire wijze kan zegevieren. (Liebknecht 1889) Het zijn vooral de anarchisten, die de idee der revolutionaire algemene werkstaking voorstaan als een middel, dat men willekeurig kan toepassen om in één slag het kapitalisme ten val te brengen. Daartegen heeft het z.g. wetenschappelijke socialisme zich altijd verzet, maar sinds 1900 ongeveer vindt de gedachte der „politieke” algemene werkstaking nieuwe belangstelling. Het zijn sommige revolutionaire marxisten, die dit strijdmiddel naast het uitsluitende parlementarisme der reformisten stellen; in overeenstemming met de praktijk der laatste tien jaren nu echter opgevat als een sociaal-bepaald en dus niet willekeurig op te roepen verschijnsel, en ook niet meer als tegenstelling tot de gedachte der organisatie en der politieke en economische actie, maar als hoogtepunt daarvan⁶.

In hoofdstuk I hebben we er al op gewezen hoe Henriëtte Roland Holst reeds in 1903 in *De Nieuwe Tijd* deze ideeën poneert, en in 1905, tijdens revolutionaire stakingsperioden in Rusland o.a. naar aanleiding van de Russisch-Japanse oorlog constateert ze: „De politieke massastaking, als noodzakelijke vorm eener revolutie waarin het proletariaat de hoofdrol vervult, is een feit geworden . . . De theoretische strijd over de ‚mogelijkheid’ en ‚doorvoerbaarheid’ van de politieke massastaking wordt met de Russische gebeurtenissen afgesloten”, zo meent ze heel optimistisch onder invloed van Rosa Luxemburg⁷.

In hetzelfde jaar publiceert ze een uitvoerige studie, het reeds genoemde *Generalstreik und Sozialdemokratie*. Daar lezen we in hoofdstuk I: „Wat de sociaaldemokratie onder algemeene werkstaking verstaat, is niet een staking van bijzondere uitbreiding, maar met bijzondere beweegredenen en met bijzondere doeleinden”⁸. De gewone beweegredenen voor een staking is verbetering der arbeidsvoorwaarden, dat noemt ze een economische staking. Dan is er de sympathie- of solidariteitsstaking en de staking voor de verovering van politieke rechten en vrijheden, de politieke staking. „En eindelijk bestaat de idee eener werkstaking, wier beweegredenen de volstreekte solidariteit van alle proletariërs, wier doel de val der kapitalistische orde zou zijn: de volstrekt algemeene werkstaking als sociale revolutie”⁹.

De Russische arbeidersklasse heeft nu de politieke massastaking toegepast in een vorm, die eerst recht het praktisch gebruik mogelijk maakte zonder het proletariaat zelf door uit-hongering of uitputting te treffen: „De algemeene werkstaking wordt om zoo te zeggen geparcelleerd; het komt niet tot een algemeen gelijktijdig nederleggen van den arbeid in alle belangrijke takken van bedrijf, doch de beweging neemt den vorm aan van een reeks zoowel gelijktijdige als opeenvolgende stakingen, die voortdurend zoowel in nieuwe bedrijven uitbreken als zich in oude herhalen”¹⁰. Wel veronderstelt deze strijdvorm een geschooldheid, althans van grote delen van het proletariaat, die in de organisatie vooral verkregen wordt: „In haar leert ieder enkeling zijn kleine en toevallige belangen ondergeschikt te maken aan die van het geheel waarvan hij deel is; zijn tijdelijke en toevallige oogmerken op te offeren aan het ook door hem gewilde groote algemeene doel; hij leert, met één woord, discipline”¹¹. De organisatie geeft hem, wat de edelman zijn wapens geven, wat de bourgeois zijn geld geeft: weerstandsvermogen, trots en waardigheid. Zo alleen is de ontplooiing der gevoelens mogelijk, die voorwaarde zijn voor de strijd, want „van revolutionaire energie doorgloeid, van overwinningsbewustzijn bezield, sterk en geweldig, wijl het blijde hoopt, niet wijl het twijfelt: zoo zal het georganiseerde proletariaat tot de politieke massastaking overgaan”¹².

In navolging van Engels en Parvus schrijft ze ook uitvoerig over de sociaal-psychologische functies in de revolutie. In de „klassieke” tijd was de barricade het middel tot condensatie der revolutionaire energie en tot toetsing van de gezindheid van het leger: de barricade werkte meer moreel dan materieel. Deze functie wordt nu door de politieke massastaking overgenomen. Niet met het straatgevecht, doch met de massastaking is de revolutionaire opstand in Rusland begonnen. Toch vinden er wel gewelduitbarstingen plaats en vallen er slachtoffers: „Doch ware niet de werkstaking maar de poging tot gewapenden opstand aanstonds de algemeene verschijningsvorm van den strijd geweest, dan zouden niet gelijk thans eenige honderden of duizenden proletariërs gevallen zijn, maar het russische proletariaat zelf zou, uit ontelbare wonden bloedend, ter aarde

liggen, gelijk het parijische proletariaat na de onderdrukking der Commune''¹³.

„De politieke massastaking, hetzij als gelijktijdige opstand van het gansche proletariaat, hetzij in den gewijzigden sleependen vorm zooals zij zich thans in Rusland afspeelt, is blijkens de russische gebeurtenissen het beste middel om tegenover het staatsgezag een weliswaar niet altijd ongewelddadig, maar evenmin voornamelijk van het eigenlijke geweld afhankelijk verzet te stellen, een verzet dat juist hierom tegen de machtige geweldmiddelen van den staat niet het onderspit behoeft te delven, omdat hare machtsmiddelen grootendeels van anderen aard zijn. Zij is de eenig mogelijke vorm van burgeroorlog, waarin tegenover de met de meest verfijnde middelen der moderne techniek uitgeruste soldaten, aan den anderen kant slechts „de open borst en het onbeschatte hart'' gesteld worden en niettemin niet het gewapend regeeringsgezag doch de ongewapende heldenmoed der massa beslist''¹⁴.

In *De Nieuwe Tijd* van 1907 komt ze opnieuw op de kwestie terug. Ze bespreekt de brochure *Massenstreik, Partei und Gewerkschaften*, die Rosa Luxemburg het vorig jaar geschreven had en die ze „meesterlijk, glanzend en levendig geschreven'' noemt: De schrijfster wijst er op, hoe uit de Russische ervaringen blijkt, dat de gedachte der massa-staking en der organisatie geen tegenstelling vormen, juist in en door de stakingsbeweging ontstaan plotseling de nieuwe organisaties; verder toont ze drie hoofdkenmerken van de moderne massastaking aan, nl. de lange duur, het samengaan van politieke en economische actie en het revolutionaire karakter er van¹⁵. „Der Massenstreik wie ihn uns die russische Revolution zeigt, ist eine so wandelbare Erscheinung dass er alle Phasen des politischen und ökonomischen Kampfes, alle Stadien und Momente der Revolution in sich spiegelt . . . Und das Bewegungsgesetz dieser Erscheinungen wird klar: Es liegt nicht in dem Massenstreik selbst, nicht in seinen technischen Besonderheiten, sondern in dem politischen und sozialen Kräfteverhältnis der Revolution''¹⁶. Veel meer dan bij Roland Holst wordt in deze brochure de massastaking gezien als een functie van de sociale verhoudingen.

In dezelfde jaargang van *De Nieuwe Tijd* legt ze er in een antwoord aan Spiekman¹⁷, onder verwijzing naar de brochure van Rosa Luxemburg de nadruk op dat de revolutionaire massastaking, zoals zij die opvat, geen anarchistisch avontuur is, maar van de massa's juist strenge discipline vraagt, alleen dan kunnen grote successen behaald worden. Terecht wijst ze er op dat niet de ellendige toestanden in Rusland op zichzelf het succes daar veroorzaakten — in vooruitstrevender landen kan een lichtere graad van onderdrukking relatief zwaarder wegen. Maar Spiekman's belangrijkste argument, dat de Russische successen berustten op de medewerking van de bourgeoisie tegen het Tsarisme, schijnt haar geheel te zijn ontgaan; dit past dan ook heel weinig in de gedachtengang van onverzoenlijke klassenstrijd, die ze juist met behulp der massastaking dacht door te voeren, al laat ze — bv. aan het slot der *Algemeene Staking* — althans in theorie ook de mogelijkheid van een geleidelijke ontwikkeling naar het socialisme open¹⁸.

Ook de nederlaag der „grote staking” van 1909 in Zweden ziet ze als een toevallig verschijnsel en inderdaad kan men niet zeggen dat door een dergelijke ervaring de onbruikbaarheid van het middel onweerlegbaar bewezen zou zijn, want stellig is de weg tot iedere overwinning met nederlagen geplaveid. Voor Roland Holst is de Zweedse staking in ieder geval een uiting van de solidariteit in haar hoogste vorm, d.i. als redelijk bewustzijn van de volstrekt algemene eenheid van belangen; daarom maakt hij eenheid van partij en vakvereniging, samengaan van politieke en economische actie, wederzijdse beïnvloeding van organisatie en actie noodzakelijk¹⁹.

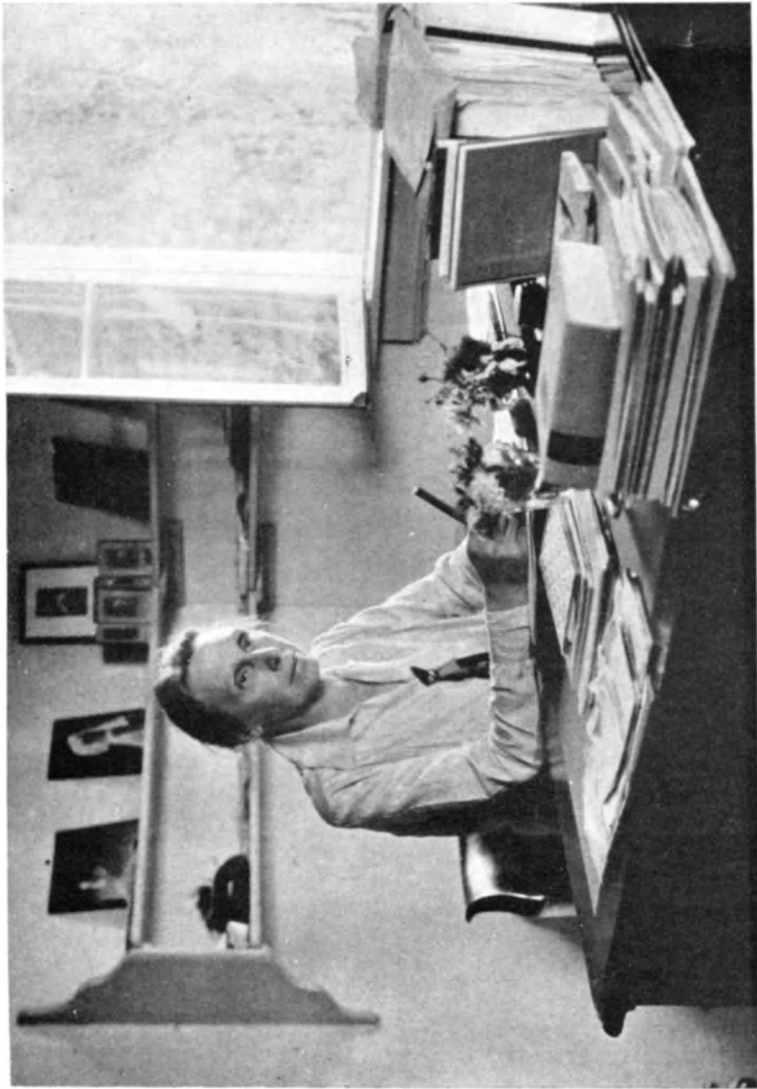
In deze gedachtengang krijgt de massastaking nóg een nieuwe functie, waarop reeds Rosa Luxemburg gewezen had: Voor de marxist gold de vakbeweging als uitdrukking van de voorlopige, beperkte eenheid der vakgenoten, de politieke partij als die der algemene classesolidariteit. De nieuwe functie van de massastaking nu, is niet alleen deze onderscheiding uit te wissen — deze gedachte oppert ze terloops reeds in 1903²⁰ en uitvoeriger in hoofdstuk IV van de *Algemeene Werkstaking* — maar bovendien de onderscheiding van georganiseerden en „nog”-niet-georganiseerden, die in de loop van de actie een

eenheid vormen, welke zich o.a. in het plotselinge ontstaan of een schoksgewijze groei der organisatie uiten kan: de actie gaat de organisatie te boven. De verdere ontwikkeling van deze denkwijze vormt een volgende fase in haar opvattingen.

Uitvoerig komen haar ideeën op het punt der massastaking tot uiting in de *Geschiedenis van den proletarischen Klassenstrijd* (1909). Ze verdeelt hierin de geschiedenis der arbeidersactie in drieën: voor 1870, van 1870 tot 1900, en na 1900. De eerste periode was revolutionair, de tweede organisatorisch-parlementair. Maar op den duur kan het kapitalisme geen vreedzame concessies meer doen zonder zichzelf op te heffen, daarom wordt de beweging na 1900 weer revolutionair, meent ze. Maar, aldus schrijft ze op blz. 182: „De groote theoretische voorganger van het proletariaat na Marx' dood, Friedrich Engels(ch), had zich met alle mogelijke beslistheid er over uit gesproken dat de aera der straat -en barricadengevechten gesloten was. Maar een ander middel, dat in de plaats zou komen van die verouderde, van die onbruikbaar gewordenen middelen stond tot in onze dagen aan niemand helder voor oogen”. Dat is de massastaking als politiek-revolutionair strijdmiddel. Aanvankelijk nog veel als een beheerste georganiseerde demonstratie gezien, dient hij meer en meer te worden opgevat als een allen, georganiseerden en niet-georganiseerden, omvattende krachtsinspanning, waarin alle, politieke en economische, doeleinden en krachten samenvloeien.

Maar de crisis van 1909 in de S.D.A.P. betekende tevens een nederlaag voor haar ideeën; ze waren voor de reformisten te revolutionair, voor de radicalen te utopisch. De dichteres trekt zich terug in de dichterlijke verbeelding. In de bundel *De Vrouw in het Woud* (1912) komt het mooie gedicht *Droom en Daad* voor, en daarin de verzen:

*Maar omdat ge nu zwak en moede zijt,
en de Daad voor de sterken is, want de Daad is strijd,
laat ik u vrij, in deze droomenggaard
te dwalen dat zijn ooft tot drank ge klaart
voor makkers om het zoet mee te verzaden.
Laat Schoone Droom moeder zijn van Sterke Daden.*

In haar werkkamer.

Het echtpaar Holst op zijn dertig-jurig(?) huwelijksfeest.

WIL EN REVOLUTIE

Bij het begin van de jaargang 1915 van *De Nieuwe Tijd* richt de redactie zich met een prospectus tot de lezers om aan te kondigen dat het tijdschrift van nu af aan het wetenschappelijk maandschrift van het revolutionaire marxisme zal zijn, het orgaan van het nieuwe socialisme, dat op de puinhopen van de oude ondergegangene Internationale zal opgroeien. Voor Roland Holst betekent dit vóór alles bezinning op de strijdvormen. Hartstochtelijk streeft ze naar een *synthese tussen liefde en strijd*, zoals ze het in deze jaren zelf eenmaal noemt; tussen gevoel en wil naar men ook zou kunnen zeggen, daarmee de diepste kloof in haar eigen geest blootlegend. Nimmer ook heeft ze zich in haar leven van strijd naar ze later beseft, zo dicht bij de bronnen van het Leven bevonden, als juist toen, nimmer zo levendig beseft dat socialisme betekent: „het Leven zelf, en zijn drang in den Mensch, zijn drang omhoog te groeien, zegepralend over den schijn-des-levens, over den mechanischen vorm en het doode ding en de geestelooze sleur, over het domme geweld en de brute overmacht”²¹!

Het wilselement beklemtoont ze in een ander artikel, waar ze stelling neemt tegenover de gedachte, dat enkele personen in het parlement voor de arbeiders kunnen strijden: „Tegenover deze ontzenuwende opvatting moeten wij onvermoeid en onophoudelijk herhalen, dat het zwaartepunt van den strijd in de massa lag, dat de hoogtegraad van haar bewustzijn, wilspanning, en haar revolutionaire energie de beslissende factoren in den klassenstrijd waren, dat zij moest leeren, zelfstandig op te treden”²².

En in *De Nieuwe Tijd* schrijft ze in antwoord op een artikel van Saks een bijdrage, getiteld *Revolutionaire Wedergeboorte of Parlementaire Verstarring*²³. Het gaat er om, meent ze, het socialisme in een „essentieele en fundamenteele oppositie” tegenover het imperialisme te plaatsen. Het tijdstip der actie kunnen wij niet van tevoren bepalen, maar we kunnen ook niet wachten tot gunstiger omstandigheden na de oorlog; evenmin laat zich de vorm forceren, doch steeds moet men op hevige massa-acties verdacht zijn. Bij de propaganda zullen opnieuw „weten-

schap en idealisme inéénvloeien"; de wilsrichting is nu beslissend, niet de theorie.

Ziedaar enkele voor deze jaren karakteristieke opvattingen. De vormen der massa-actie worden thans tot het albeheersende probleem van haar politieke denken. De eerste wereldoorlog plaatste haar direct voor de verschrikkingen van het moderne geweld, en daarbij kwam nog het sterke sociale idealisme van groepen als de Bond van Christen-Socialisten met de nadruk die ze legden op de geweldloosheid, om haar geen ogenblik de ernst van het dilemma geweld of geweldloosheid te doen vergeten. Van deze tweespalt getuigen de *Droom-en-Daad-sonnetten* uit *Verzonken Grenzen* (1918):

*Droomen kan de wereld niet opwaarts tillen,
en zijn wij dadig gaat de droom verloren:
dat is de smart, welk water kan haar stillen?
Waar wordt gesponnen het nieuwe gewaad
dat zal ontplooiën menschheids morgenglorien?
Welk wever weeft uw eenheid, droom en daad?*

Ja, één daad is er die alleen door het parelende licht van de droom omsluierd wordt, dat is het offer; in hem wordt droom en daad tot één herboren. En elders heet het: „Misschien ontspringt het heil aan d'offersfeer”²⁴.

Maar niet alleen voor de sublieme daad wil ze de glorie van de droom redden, ook in de massale actie zoekt ze naar de vormen waarin zoveel mogelijk van de eenheid van droom en daad bewaard is gebleven. Hoe is machtsuitoefening, zo luidt haar probleem, zonder geweld mogelijk? Op deze vraag beproeft ze het antwoord te geven in haar brochure *De Strijdmiddelen van de sociale Revolutie* (1918) en het grote werk *De Revolutionaire Massa-actie* (1918), waarin ze een overzicht geeft van de sociale bewegingen van de Middeleeuwen tot heden.

De Inleiding van *De Revolutionaire Massa-actie* begint triomfantelijk met de woorden: „De strijd om het nieuwe socialisme, dat wil zeggen om nieuwe denkbeelden, nieuwe organisatievormen, en nieuwe strijdmiddelen, is ontbrand in de gansche arbeidersbeweging. En die strijd zal geen einde nemen eer he

nieuwe socialisme gezegevierd heeft'. En dan: „Tegenover de oude generatie leggen zij, die zich „revolutionaire marxisten” noemen, nieuwen nadruk op de eigen aktiviteit van den mensch op zijn zedelijk-geestelijke eigenschappen, zijn inzicht, zijn wil en zijn liefde, als op de werkelijke krachten ter vervorming der maatschappij en ter verheffing der menschheid”²⁵.

„Het nieuwe socialisme proklameert tot eersten grondslag van zijn praktische politiek de absolute verwerping der landsverdediging door het proletariaat in alle door de kapitalistische klasse geregeerde landen. Hierin ligt besloten het opvoeren van den klassenstrijd tot zijn uiterste scherpte en van de internationale proletarische solidariteit tot haar uiterste kracht”²⁶.

„Het is zich bewust, dat de aktie's der massa's, die het imperia-
lisme doorzien, en bezielde zijn door een alles trotseerend, strijdvaardig idealisme, het voornaamste strijdmiddel zal zijn in het tijdperk dat met den wereldoorlog begint”²⁷.

Zes hoofdstukken van het werk behandelen dan uitvoerig de geschiedenis der massa-acties, die steeds weer spontaan optreden, terwijl het zevende handelt over de algemene voorwaarden, methoden en doeleinden der revolutionaire massa-actie. In de eerste plaats dient de spontane activiteit der massa's een zekere exaltatie te bereiken om alle persoonlijke kleinheid en vrees te overwinnen: De massa zegeviert wanneer zij over de grootste hoeveelheid geëxalteerde zielskracht beschikt. Daarbij zijn het niet verstandelijke begrippen, die de massa in beweging brengen, maar grote, klare, tot beeld geworden sociale ideeën en idealen; en deze worden pas in de revolutionaire strijd zelf tot een waarlijk geestelijk bezit en dus tot een motief van handelen.

In de proletarische revolutie vervullen de arbeidersorganisaties de rol van de politieke clubs van de bourgeoisie, de massale revolutionair-politieke staking echter heeft de functie die in de burgerlijke revolutie het barricadengevecht toeviel. Daarbij moet men niet denken aan één kortstondige stakingsactie, maar aan een zeer langdurig proces, een golf van stakingen die in de algemene staking uitloopt. In deze acties vallen georganiseerde en ongeorganiseerde massa's en politieke en economische organisaties samen en gaan in elkaar op. Vaak geven de

ongeorganiseerden de stoot tot de strijd. Daarom zal de toekomst der organisatie liggen in organen, die met de verouderde splitsingen hebben afgedaan.

Ook de rol der leiders zal een andere worden. Zeker zal de massa ook in de toekomst tot op zekere hoogte suggestibel blijken; maar deze invloed vindt altijd zijn grenzen in de geestelijk-zedelijke gesteldheid der massa zelf en in de omstandigheden. Het gewichtigste is echter dat de massa in staat is uit zijn midden voortdurend nieuwe leiders voort te brengen om zijn willen vorm te geven. Het ideaal is een massa, die aldoor meer leiders voortbrengt, waarin haar hoogste willen zich in de hoogste graad openbaart. In deze zin hoort het antwoord van Amerikaanse revolutionairen op de vraag van het hoofd der politie: „Wie zijn uw leiders?” ,nl. „Wij zijn allen leiders”, door elk revolutionair in zijn diepe betekenis te worden door-dacht en begrepen.

„De groote sociaal-psychologische taak van het revolutionaire socialisme bestaat in het opvoeden der gansche massa tot bewust-denkende en willende, op eigen verantwoordelijkheid handelende persoonlijkheden. De vraag of het revolutionaire socialisme deze taak zal kunnen vervullen, vloeit in één met de vraag of de arbeidersklasse, gesteund door bepaalde economisch-sociale factoren, zich zelve zal kunnen opvoeden tot al hooger, geestelijken, zedelijken en politieken staat. Is dit onmogelijk, dan is de zegepraal van het socialisme eveneens onmogelijk. Immers een onzelfstandige menigte, enkel in beweging gebracht door elementaire hartstochten en impulsies, gedreven door ongebreidelde begeerlijkheid alleen, zal wel uit ellende tot massaal verzet komen, maar zij zal den georganiseerden weerstand van het kapitaal niet kunnen breken, nog minder zal zij uit kracht van een eigen hooger levensbeginsel liefde voor alle ontrechten en voor de geheele menschheid, de socialistische maatschappij-orde kunnen grondvesten”²⁸.

Welke rol speelt het geweld nu in de massa-actie? Het bleek steeds onmisbaar als laatste krachtproef om het geweld der oude heersers te keren en voor goed onmogelijk te maken. Maar wel ziet men duidelijk een ontwikkeling, waarbij het geweld een steeds kleinere plaats inneemt. In de vroegburger-

lijke revoluties neemt de klassenstrijd de vorm aan van een conflict tussen twee geregelde militaire machten. Maar ook de „morele geweldmiddelen”, zoals pers, vergadering, petitie, vreedzame betoging gaan meer en meer een rol spelen. In de Franse revolutie zijn zij reeds beslissend en wordt het barricadengevecht slechts een middel om de gezindheid der soldaten te toetsen. Wanneer dan echter het proletariaat optreedt gaat de algemene staking deze rol overnemen. Dat is het grote geweld- of dwangmiddel van het proletariaat, zoals tijdens de Chartistenbeweging in Engeland en in Rusland in 1905 bleken is.

„De absoluut vreedzame, dat is geheel zonder bloedig geweld verlopende revolutionaire massa-staking of liever stakingsbeweging, is natuurlijk een ideaal. Maar hoe meer de werkelijkheid dit ideaal nadert des te onweerstaanbaarder zal de staking inwerken op het leger en op de middenklassen, des te eer komt de keer, die het grootkapitaal met zijn aanhang alleen laat staan, des te nader is het proletariaat tot de overwinning. Een arbeidersklasse, die zich van bloedig geweld bedient, werkt daarmee zelve in zekeren zin de voorwaarden tot haar zegepraal tegen. Die voorwaarden zijn: dat allen die geen belang hebben bij den voortduur van het kapitalistische stelsel, te weten de arbeidende massa's in hun geheel, het leger, de kleine burgers en kleine boeren, de proletarische intellektueelen, de lagere beambten, dat zij allen haar zijde kiezen tegen het grootkapitaal en zijn aanhangers”²⁹.

Toch zal het morele geweld zelf weer fysiek geweld oproepen, bv. door dat de strijd ontbrandt tussen de delen van het leger, die de zijde der stakers kiezen en diegenen, die de heersers blijven gehoorzamen: Hoe sterker echter de revolutionaire gezindheid verspreid is, ook in het leger, des te minder bloedig zal de strijd zijn, en des te spoediger beslist. En dit is in overeenstemming met inzicht en moraal der arbeidersklasse die in elke mens de mensheid beseft en de ziel eerbiedigt: „Dit einddoel der strijdende arbeidersklasse, haar naar de bevrijding der menschheid uitgaande wil, zij moeten wel de keuze van haar strijdmiddelen beïnvloeden. Het socialistische proletariaat kan geen andere middelen willen dan met zijn doel in

overeenstemming zijn. En de meest doelmatige middelen zijn die, welke daarmee het meest harmonieeren''³⁰.

Tenslotte stelt schrijfster als concreet doel voor de massactie de vernietiging van de vermolmde sociale en politieke instellingen en de opbouw van nieuwe, als mede de omverwerping van de macht van het grootkapitaal. Met deze overweging eindigt het meer dan 400 pagina's omvattende werk.

Tegelijkertijd ongeveer verscheen zoals gezegd de brochure over *De Strijdmiddelen der sociale Revolutie*, waarin de gedachtengangen van het grote werk in meer propagandistische vorm werden samengevat. Uitdrukkelijk propageert ze de nieuwe strijdvormen en vol gloed getuigt zij: „Ook deze vooruitgang moet zijn pioniers hebben. Ook hij zal niet vanzelf tot stand komen, maar door strijd moeten worden bevochten. Strijd is nu eenmaal een der beginselen waardoor het Leven telkens nieuwe doeleinden bereikt en tot telkens hoogere trappen opklimt. Het andere echter dezer beginselen is Liefde. De strijd voor de onbloedige sociaal-moreele taktiek zal tevens de strijd zijn voor de machtsverheffing van Liefde boven haat als bezielend strijdbeginsel''³¹.

Ook hier plaatst ze zich niet op het standpunt der absolute geweldloosheid: Geweld en niet-gewelddadige machtsontwikkeling staan in haar denken in een dialectische verhouding, die pas in het socialisme wordt opgelost. Hoe meer socialisme, d.i. hoe meer gezag de socialistische idee uitoefent, hoe minder gewelddadige machtsontplooiing nodig is. Wat in theorie echter zo klaar en duidelijk is, plaatst ons in de praktijk voor een nimmer eindigend gewetensconflict, want de juiste verhouding tussen beide methoden is in concreto nooit exact vast te stellen. Daarover spreken enkele van de meeslependste passages uit *De Strijdmiddelen der sociale Revolutie*.

„Dit is wel het meest tragische in den ontwikkelingsgang der proletarische revolutie als een geheel beschouwd'', aldus schrijft ze daar, „dat het nieuwe strijdbeginsel van ongewelddadig geweld, van passieven, massalen weerstand tegen de kapitalistische heerschappij, telkens weer achteruit geworpen en verzwakt wordt, doordat het brijzelt tegen de starheid en lijdelijkheid der achterlijke massaas van het eigen land of van

andere landen³² . . . Dan faalt de nieuwe methode, die immers enkel kan slagen, zoo zij sterken, levenden weerklank vindt onder de massaas van het eigen land en van andere landen, dan neemt de voorhoede in haar teleurstelling en benardheid opnieuw haar toevlucht tot de oude middelen van wapengeweld, repressie, terrorisme. Dan zal zij met deze middelen resultaten trachten te bereiken, die enkel bereikt kunnen worden door de eensgezindheid, de geestelijke zelfstandigheid en de welberaden medewerking der massaas, zoowel in den strijd tegen de imperialistische klassen als in de nieuwe ordening der maatschappij na de overwinning . . ."³³.

En verder: „Neen, wij mogen niet wachten op de veranderde omstandigheden, wij willen niet bukken voor de domme feiten. Als revolutionaire marxisten zijn wij overtuigd, dat inzicht en wil in bepaalde momenten in het wereldgebeuren zelfstandig kunnen ingrijpen, al zijn hun werkingen in het algemeen gebonden aan historische, economische en politieke factoren. Wil en inzicht moeten de omstandigheden thans vooruitjelen, zij moeten het wonder helpen volbrengen van de kapitalistische maatschappij te herscheppen in de socialistische. Onze afschuw tegen het brute, dierlijke geweld, ten top gevoerd door de geraffineerd-wetenschappelijke methoden van het imperialisme, ons hunkerend verlangen naar een samenleving van vrede en broederlijkheid tusschen de menschen, ons klaar inzicht, dat haar sociaal-economische voorwaarden aanwezig zijn, zij moeten ons helpen om de vooroordeelen, de gewelddadige neigingen en zelfzuchtige aandriften meester te worden, waarop de oude taktiek berust"³⁴.

Het wonder werd niet volbracht. Terwijl de Middeneuropese revolutie in geweld onderging, overwon de Russische, maar ook door geweld; en van de nieuwe geest, die ze in de jaren van de wereldoorlog had menen te speuren, bleef steeds minder over. Het is of we in een passage als onderstaande de weerklank daarvan kunnen horen: „En dit was het meest tragische in Garibaldi's lot, als in het lot van alle Helden, dat is van alle groote wilskrachtige Droomers, die de menschheid dienen door de Daad. Dit: dat de Droom, dien zij helpen maken tot waarheid, dien zij dwingen neer te dalen uit den hoogen

hemel der Idee naar de sfeer van het sociale leven, iets van zijn ongerepten glans verliest en van zijn stralende schoonheid inboet, naarmate hij wordt verwezenlijkt. Want de schare, die hem alleen verwezenlijken kan, houdt de spankracht van haar edelste Voorgangers, haar uitverkoren Leiders nooit bij. Dan wordt de smaak van het Leven bitter als roet in hun monden; het lijkt hun als schandvlekken zijzelf hun hoogste ideaal. Dit gevoelen en toch niet te berouwen of te versagen, dat is het laatste offer, het hoogste''³⁵.

En een zelfde geluid klinkt op, uit een polemieek van 1921 met Clara Wichmann, die opnieuw op de grote gevaren van het geweld voor de verwezenlijking van het socialisme gewezen had. Daarop antwoordt Roland Holst³⁶ allereerst met te verklaren dat ze nog steeds staat op het standpunt drie jaar tevoren in de *Strijdmiddelen* uiteengezet. Ze erkent ten volle de nadelen van het geweld, en reeds van het aanvaarden van de onvermijdelijkheid er van. Ze kan zich voorstellen dat Clara Wichmann teleurstelling voelt over de loop der gebeurtenissen. „Een teleurstelling”, voegt ze er aan toe, „die ik met u deel — want ook ik heb gehoopt en geloofd dat het proletariaat in zijn eindstrijd enkel sporadisch, als krachtproef in oogenblikken van groote crisis, geweld zou behoeven te gebruiken — maar die ik poog bewust te verwerken en te overwinnen”. Want, meent ze, het revolutionaire geweld is beter dan de reactie; het staat in dienst van de geest en het beschermt de opbouw.

Nog eenmaal neemt ze het in die jaren op voor het revolutionaire geweld. Het is opnieuw een „polemieek”: In de bundel *Tusschen twee Werelden* komt het aangrijpende gedicht voor, waarin ze „worstelt” om de ziel van Friedrich Adler, die het geweld in dienst der revolutie niet langer kon goedkeuren en de toepassing er van voorbarig had genoemd. Wel geeft ze toe:

*Mijn broeder — gij en ik waren geboren
meer om lief te hebben dan te haten
en om te droomen dan te doen . . .
Daarom kunnen gij en ik niet vooraan
gaan in de wilde dagen die nu schrijden*

*over de aarde; hun koperen monden
roepen tot de sterke Doeners, de groote
Haters, hen aan te voeren, niet tot ons.*

Maar telkenmale hoort ze een murmeling stijgen uit haar hart:

*aldus: „o veel beter een zwakke ster,
klein flikkerlichtje aan den wijden hemel
van Communisme, dagend menschenheil,
dan een zon aan het zwerk dier oude wereld
bloedig neigend ten bloedige' ondergang . . .*

En nimmer te vergeten:

*'t Geweld der arbeiders en communisten is
het kleine wolkje aan helderblauwen hemel,
de korte bui in den stralenden dag;
't Geweld der heere' en wie met hen heulen
is een lucht, loodkleurig tot aan zijn kim,
een eindloosheid van zwiepend-killen regen . . .*

Hoe zou men dan niet weten te kiezen? Immers:

*Er is een diepte van verworpenheid
waaruit geen hunkering meer kan verlossen,
een hel- van-'t-Hart, waar het versteent in kwaad.
't Is zich te stellen in den weg der kracht
die het leven vernieuwt en voert naar boven,
— zij die werkt in veel vorme', is rijk aan namen,
maar wier weze' eeuwig blijft zich zelf gelijk —;
't is zich te stellen in den weg van 't leven¹⁷.*

GELOOF EN VERTROUWEN

Roland Holsts opvatting van massa-actie is — wij zagen het reeds — *voor alles paedagogisch*. De verwerkelijking van de mens als geestelijk-zedelijk wezen in en door de revolutionaire beweging vormt het kernpunt van haar opvatting: nimmer werd het „strijdende rijpen en rijpende strijden” zo ernstig genomen. In *De Held en de Schare* wordt dit op de volgende wijze uitgedrukt: „De eenige weg waarlangs het Italiaansche

volk de belemmeringen die in zijn eigen zwakheid en onrijpheid lagen, kon overwinnen, was de weg van strijd. Alleen de strijd kon uit het volkskarakter de vlekken wegslijpen, die de lange dienstbaarheid daarin had geroest; kon de ideeën van eenheid en vrijheid, aanvankelijk nog als vage schimmen voor de massa's uitglijdend, vullen met bloedwarm leven; kon hun de leuzen, die eerst dof en onwezenlijk-ver als uit een andere wereld klonken, vertrouwd maken als den klopp van hun eigen polsen, het rhytme van hun eigen bloed''⁸.

De revolutionaire verwerkelijking van het socialisme wordt zo tot een nimmer eindigende bevrijding van lagere driften en begeerten en een nimmer voltooide schepping van een louter mensheid. Haar opvattingen zijn door en door dynamisch: de afbraak van het voze en vermolmd, de ontwrichting van het ziellose en verstarde, de omwenteling van oude vormen en gedachten, zij zijn in haar eschatologische verwachtingen de voorwaarden voor geestelijke rijkdom en ontplooiing der liefde; zoals het ploegen van de akker voor de volheid van de oogst. Een geconsolideerde maatschappij in stabiele toestand speelt in haar denkwereld geen rol, van het daartoe vereiste mensentype kan zij zich geen voorstelling maken, en de daartoe vereiste deugden spreken haar niet aan, men denke aan de bedrijfsleider in *Kindere van deze Tijd* en de critiek van professor Goudriaan daarop. Zij is revolutionair in de edelste, maar ook in de meest volstreckte zin van het woord. En daarom gaat haar de revolutie, zoals zij die verstaat, boven welk dogma ook. Wie dat uit het oog verliest en haar maatschappelijke beschouwingen uitsluitend zou willen waarden naar het praktische resultaat voor de politieke machtsverhoudingen, laat zich toch een essentiële waarde ontglippen: *haar revolutionaire theorie is voor alles een sociaal-paedagogisch en ethisch appel*, dat als zodanig zijn invloed heeft uitgeoefend en nog uitoefenen kan.

Het is mede de tragiek van dit leven — we zeiden het reeds in Hoofdstuk I⁹ — dat deze revolutionaire gezindheid in de haar omringende werkelijkheid al minder aangrijpingspunten vond. Niet dat die werkelijkheid ook maar enige stabiliteit vertoonde, maar de voortschrijdende chaos beantwoordde

wel heel weinig aan de nieuwe-mensheidsdroom, die zij altijd aan de maatschappelijke dynamiek verbonden had. Het wezen van haar geloof werd daardoor niet aangetast; haar vertrouwen in de scheppende krachten is bijkans onbeperkt: Zo wij maar zelf trouw blijven, zal eenmaal ook uit deze gloed de fenix herrijzen, maar het verstand kan niet zien hoe en waar. Vertrouwen is hier haar laatste woord; zo klinkt het reeds in *Heldensage*⁴⁰:

*Als wij maar fluisteren, stil in ons zelven
het woord dat zacht is als een wiegelied,
het woord dat mee deint als een buigend riet
met storme'en rijst als hooge schelven,
het woord dat straalt als een ster in gewelven,
het woord dat openbloeit als een verschiet, —
als wij maar fluisteren het woord „vertrouwen”,
dan lijkt het ons of wij de vleugels vouwen
en veilig rusten, heerlijk opgenomen
in 't stuwen van oneindig-sterke stroomen . . .*

De periode van 1924-1928, de jaren waarin de dichteres zich afpijnde om een nieuwe wereldbeschouwing en een nieuw geloof, zijn ook de jaren van herziening op het gebied der strijdmiddelen. Steeds meer verschuift ze het accent naar machtsontplooiing met niet gewelddadige middelen. In Sowjet-Rusland, zo heet het in *Communisme en Moraal* (1925)⁴¹, kan men nog geen afstand doen van alle geweld. Het leed dat die dwang en dat geweld veroorzaken, staan in geen verhouding tot het leed dat zij helpen voorkomen. Maar dit wil niet zeggen dat het gebruik van dwang en geweld in alle omstandigheden goed te keuren is. Men kan zich hier nu eenmaal niet dogmatisch vastleggen. Conflicten tussen de Stem der Klasse en de Stem der Menschheid zijn in de loop der proletarische revolutie onvermijdelijk. Maar het communisme moet beseffen, dat de anti-sociale daden die het in de strijd „gedwongen” begaat, hen die ze begaan onverbiddelijk als zedelijke wezens aantasten en verlagen, hoe zuiver en hoog hun motieven ook zijn. Het gebruik van list en bedrog en het toepassen van ge-

weld kan nodig zijn, maar hun toepassing moet tot het uiterste beperkt worden; anders ontstaat er een droevige verwisseling van doel en middel. De eigen gezindheid van het communisme dient er één te zijn van waarachtigheid en medegevoel. Deze zullen in de toekomst kunnen en moeten zegevieren. „De tragische tegenstrijdigheid tusschen den stroom van sociale gevoelens, die de harten van de besten der onzen doorbruist, met de onsociale en anti-sociale daden, dien wij allen bijwijlen genoodzaakt zijn te begaan, het is de prijs, die wij moeten betalen en te betalen willig zijn, opdat deze gevoelens in de menschheid-van-morgen zich onbelemmerd zullen kunnen ontplooien”⁴².

In haar boekje over de eenheid tussen Communisten en Sociaal-democraten⁴³ komt ze vanzelfsprekend ook over de strijdmiddelen aan het woord: ze wijst op de gevaren der geleidelijkheid, voornamelijk die van de „verburgerlijking” en het geleidelijk uit het oog verliezen van het socialistische doel, de zelfverwerkelijking van de mens, maar niet minder ernstig waarschuwt ze voor de consequenties van het onbeperkte geweld, dat tot een algehele vernietiging der cultuur moet leiden. Maar ook het burgerlijke pacifisme bevredigt haar allermintst: dit wil immers gewoonlijk in de vorm van koloniale onderdrukking het geweld handhaven, terwijl het radicaal-socialistische pacifisme juist dát geweld zou verwerpen, waardoor de bourgeoisie haar macht handhaaft⁴⁴. Dan is het geweld der onderdrukten haar liever: wel zijn andere middelen altijd beter, maar men mag het geweld van onderdrukkers en onderdrukten niet gelijk stellen. Daarom gaat haar sympathie nog altijd naar Rusland uit; dat was tenminste een historische poging tot verwerkelijking van een nieuwe samenleving, en de sociaal-democratie, die toen werkeloos heeft toegezien, is daardoor mede verantwoordelijk voor de latere ontaarding.

Echter ook de communisten gaan geenzins vrijuit. Zeker zijn vele eigenaardigheden van het bolsjewisme te verklaren uit de Russische toestanden en de Russische cultuur: een mateloos activisme, temidden van achterlijke verhoudingen, vervuld van wrok en klassenhaat en in een sfeer die altijd de mens als middel had beschouwd. Hier overwoekerde de

organisatie en de centralisatie de idee en de zelfontwikkeling. Maar toen na 1920 het internationale revolutionaire getij ebde, had men resoluut de bakens moeten verzetten en tot democratische en gedecentraliseerde vormen terug moeten keren. De omstandigheden rechtvaardigden niet langer een aanvankelijk wellicht onvermijdelijke tactiek. Toen verstrikten de communisten zichzelf meer en meer in een krampachtig pogen de verouderde beginselen te handhaven, dat uitliep op een intellectualistisch amoralisme. En „de massaas voelen . . . dat dit vereenzijdigde, veruiterlijkte, vermechaniseerde kommunisme eenheid en scheuring, liefde en haat, waarheid en logen, geweld en overreding, als volkom gelijkwaardige dingen beschouwt in dienst van een gedachtenschema, een abstrakte idee van menselijk heil, die weinig of niets uitstaande heeft met het bloedwarme, trillende, kloppende leven”⁴⁵.

Gedurende de bijna vijfentwintig jaren, van 1905 tot 1930, werden Roland Holsts opvattingen over de strijdmiddelen beheerst door de gang der Russische revolutie. Een beslissende wijziging daarvan kon niet plaats vinden zonder een even diepgaande wijziging in haar beoordeling van het bolsjewistische experiment. Nieuw inzicht op deze punten ontwikkelt zich bij haar slechts onder voortdurende wisselwerking, en pas omstreeks 1930 blijkt ze zich volledig van het bolsjewistische standpunt te hebben losgemaakt. Dan spreekt ze op een studieweekend der Jongeren Vredes Actie tezamen met dr Valkhoff over het gebruik van geweld in de strijd voor een socialistische samenleving⁴⁶. Zij begint met er op te wijzen hoe men vroeger altijd meer de nadruk had gelegd op het ondergaan dan op het plegen van geweld, totdat de revolutie in Rusland van 1905 kwam als een openbaring. „De hoogere vorm van geweld, of misschien beter gezegd van dwang, dien de arbeidersklasse door middel der massale politiek-ekonomische werkstaking vermag uit te oefenen, werd in Rusland het eerst toegepast”⁴⁷.

De Russische revolutie werd aanvankelijk beheerst door sociale motieven, door internationale solidariteit, maar het dogma van de onverzoenlijke klassenstrijd heeft die grote gloed gedooft: „Hier wreekt zich op gruwelijke wijze het groote tekort in het marxisme, dat immers een schakel is in den

keten van het rationalistisch-utilitaristische denken der 19e eeuw, wreekt zich zijn tekort aan eerbied voor het ondoorgrondelijk levensgeheim en voor de vonk van hooger leven, die in iederen mensch brandt''⁴⁸. Wel erkent zij volmondig: „Het is ook mijn overtuiging, dat groote maatschappelijke veranderingen nooit *geheel* zonder geweld (en vooral niet geheel zonder *dwang*) doorgezet kunnen worden''⁴⁹. Maar het gaat om de gezindheid; met het geweld bereikt men slechts een technische vooruitgang en de werking op de mens is funest. Het verbittert degenen op wie het wordt toegepast en maakt ze tot blijvende vijanden van de revolutie, en in diegenen die het toepassen doodt het de edelste sociale gevoelens.

Daartegenover plaatsen de reformisten hun geleidelijke methoden, maar dat is het niet wat Roland Holst bedoelt. Geen geweld, maar ook geen reformisme, doch socialistisch-activisme. Zij wil een socialistische activiteit, die tegelijk herschepping van het leven is. Het omvat alle vormen van niet gewelddadige activiteit; van propaganda op alle manieren, tot boycot en staking, en het oprichten van arbeidersraden toe. „De werkelijke weg naar het socialisme is de innerlijke omvorming van de groote massa, zoodat zij het socialisme gaat zien, niet enkel als verlossing uit haar ellende, maar ook als de opstanding der menschheid''⁵⁰. Daartoe dient de vormgeving des levens in socialistische zin: het oprichten van coöperaties van verbruikers en producenten, nederzettingen op het platteland, gemeenschappelijke tehuizen voor vacantie en conferenties, woningbouw, volksuniversiteiten en socialistische scholen. Gandhi kan hier een voorbeeld zijn: hij wordt gedragen door het geloof, dat ook de grote socialisten kracht heeft gegeven. Want ook geweldloosheid is allereerst een gezindheid, een richting, en in laatste instantie gaat het om een nieuwe geest, „de geest van een strijdbaar, actief, religieus geïnspireerd radikalisme, dien (zij) tegenover het geloof in de noodzakelijkheid van geweld wil stellen. Moge hij de banier worden, waaronder vele jongeren zich scharen''⁵¹.

In deze studie zo min als elders, heeft Roland Holst zich ooit tot een absoluut dogmatisme op het gebied der strijdmiddelen laten verleiden. Een De Ligt bv. met zijn humanistische

opvattingen, en een Gandhi met zijn religieuze grondslag laten theoretisch wel enige plaats voor het geweld over, maar plaatsen het toch volstrekt tegenover de geweldloosheid of ahimsa zoals Gandhi, en geestelijke weerbaarheid zoals De Ligt het met een heel gelukkige term noemt. Bij Roland Holst staan beide vormen meer in een dialectische verhouding, onder invloed van Ragaz⁵², maar ook van de Russische revolutie en schrijvers als Steinberg⁵³. Het is weer het dynamische, het opvoedende element, dat tegelijk het synthetische is, dat haar voor dogmatisme behoedt. Het gaat haar om de gezindheid, dat is de wils- en zielsrichting, en dat wil voor haar zeggen om de opvatting van de mens en van het leven. Het is de geest van „eerbied” voor het levensmysterie, zoals men die bv. ook in het werk van Schweitzer vindt⁵⁴, die haar nu het compas toeschijnt, waarop gevaren moet worden.

Van uit dit gezichtspunt behandelt zij ook de Russische cultuur in haar *Grondslagen en Problemen der nieuwe Cultuur in Sowjet-Rusland* (1932). De humanitaire idee, die in het wezen van het marxistisch socialisme, zoals van ieder socialisme ligt, werd opgeofferd aan de noodzaak der zelfhandhaving⁵⁵. Rechtsbewustzijn is er gelijk aan het positieve, geldende recht, is gelijk klasserecht, is gelijk klassemacht; en dat is de ergste verminking van het socialistisch bewustzijn⁵⁶. Hoeveel ze er ook waarderen kan, er is te weinig schroom voor het boven-verstandelijke, te weinig besef van het heilige, te weinig contact met het absolute⁵⁷.

Men kan deze studie enigszins beschouwen als een afscheid van Rusland. Andere invloeden doen zich gelden: de in 1930 verschenen Tolstoibiografie legt getuigenis af van haar diepgaande belangstelling voor zijn leven en werken, waarbij men allicht aan zijn evangelische geweldloosheid denkt. Reeds vroeger zagen we, dat in de plaats van de Russische revolutie, meer en meer de bevrijdingsstrijd der koloniale volken, een beroep doende zowel op haar gevoelens van mededogen als verering, haar geest in beslag gaat nemen. In dit verband moeten we nog stilstaan bij de voorrede die ze schreef voor het in 1931 verschenen boek *Praktijk der Geweldloosheid* (in Brits-Indië) van dr Raghu Vira. Dit boek brengt ons midden in een

strijdende en lijdende beweging en beschrijft de ellende der bevolking onder een koloniaal bestuur. Ook in deze inleiding komt ze evenals in de brochure van 1930 op voor een nieuwe tactiek, die opbouwend, geweldloos en toch offensief zal moeten zijn, aldus de beste elementen van sociaal-democraten (opbouwend), communisten (aanvallend) en syndicalisten (massastaking!) in zich verenigend. Het wezenlijke hierin zal zijn een nieuw besef van persoonlijke verantwoordelijkheid en van begane schuld. Want zonder dit besef geen waarachtige zelfherziening en daarzonder geen mogelijkheid tot herstel van de eenheid der socialisten, die zij een volstreekte voorwaarde acht voor de overwinning van het socialisme. Zonder schuldbesef ook geen nieuwe opvatting van het leven, die het socialisme eerst weer de oude kracht zal kunnen hergeven.

In 1933 publiceert ze in *Tijd en Taak* een serie van negen artikelen, waarin ze deze opvattingen nog eens uitdrukkelijk formuleert. Evolutie en revolutie zijn beide gelijkwaardige aspecten der ontwikkeling het gaat steeds om hun synthese. Daarvoor levert de syndicalistische traditie de bouwstenen; daar leeft de gedachte der strijdbare solidariteit. De geboorte van de „wil tot geweld” echter vond in Rusland plaats. In West-Europa heeft men van 1890-1914 niet werkelijk in het geweld geloofd en omtrent de toepassing er van had men slechts een schimmige voorstelling; men was er pacifistisch en democratisch, in wezen humanistisch. Alleen het Leninisme maakte werkelijk ernst met de gedachte der gewelddadige revolutie, opgevat als de omzetting van de wereldoorlog in de burgeroorlog. Door de Russische revolutie werd de wil tot fundamentele vernieuwing, die tijdens de wereldoorlog in vele kringen leefde, vroegtijdig gesmoord; de ideologie van het geweld kreeg een nieuwe impuls; in het latere bolsjewisme openbaart zich de verwoestende werking, die de wereldoorlog op de geesten heeft uitgeoefend.

Maar ook de sociaal-democraten aanvaardden het geweld, niet alleen voor de landsverdediging maar ook tegen de communistische groepen in Duitsland. Zo werd de kloof onoverbrugbaar, de broederstrijd niet meer te stuiten. Deze is de werkelijke oorzaak der nederlaag van het naoorlogse socialis-

me; geen positieve wil bezielt het meer, maar negatieve gevoelens: angst voor onzekerheid hier, ongebreidelde haat elders. „Niet wapens zijn noodig, niet zij kunnen de arbeidersbeweging over haar donkerste uren heen helpen, maar noodig zijn eenheidsdrang, eenheidswil, eenheid en een socialisme, dat leeft uit den geest”. Andere strijdmiddelen echter zijn de voorwaarde voor een andere inhoud. Het komt aan op een nieuwe vormgeving des levens. Ten aanzien van het geweld geldt voor de religieus-socialist in ieder geval een „wij mogen niet”. Geweld voert van het socialisme af, al erkennen wij dat uit kwaad ook wel goed geboren kan worden. Het is een middel uit een stadium dat de mensheid te boven moet komen. We schaden daardoor de universele liefde, de kiem van het meer-dan-menselijke, waarin en waardoor wij allen één zijn, allen kinderen van een volmaakte vader. Anderen kunnen menen dat het met geweld moet gaan, voor óns is er geen verontschuldiging⁵⁸.

Tenslotte zullen we nog één uitspraak aanhalen, die ons min of meer definitief voorkomt. In *Vrienden van India* 1935⁵⁹ had ze in een redactioneel artikel *Op bredere Grondslagen* geschreven dat er begrip gewekt zou worden voor verdrukten, ook al bedienen deze zich van middelen, die voor de hoogste moraal verwerpelijk geacht moeten worden. Wij zullen zien, zo staat er, dat geweld en geweldloosheid vaak in elkaar overgaan en samenhangen. Daartegenover stelt één der bestuursleden, ds F. v. d. Wissel, in een volgend nummer⁶⁰ zijn standpunt, dat geweldloosheid een vrucht van geloof is, nl. „van het onverwoestbaar geloof dat de waarheid zal winnen uit eigen kracht, zonder strijd, maar dat die kracht alleen bewezen wordt door ons persoonlijk lijden en offer”.

En daarop antwoordt de dichteres: „Ik meen dat overal waar mensen onbaatzuchtig, ter wille van een idee van recht, van menselijke waardigheid, het doornige pad kiezen van strijd tegen het in zijn materiele sterkte verschanste geweld, tegen lage brute verachting voor den mensch als lichamelijk, sociaal en geestelijk wezen, de kans zeer groot is, dat zij in hun strijd herhaaldelijk de overgave aan den geest zullen beleven, ook wanneer zij niet zoover zijn zich *principieel* te onthouden van geweld. Ja, ik meen dat deze overgave aan den geest, dit beleven

van de hoogste waarden, het essentiele in alle bewegingen van dien aard zal zijn, die niet principieel zélf een kultus van het geweld maken”.

„Maar toch zie ik wel degelijk twee groote hoofdlijnen, hoofdstroomingen. Daar, waar men klasse-, rassen-, nationale voorrechten handhaven wil, waar men de opstanding van de menselijke waardigheid in den mensch, en den groei van menschen, volken, rassen, over den aardbodem tot eenheid-inverscheidenheid terwille van die voorrechten tegenhouden wil, daar zie ik het geweld met al zijn afschuwelijke trawanten als de domineerende macht. Ook waar democratie heden nog de levensvorm is, loert het op den achtergrond. Dáár, waar men eerlijk wil werken en strijden om voorrechten af te schaffen, (en niet meteen door nieuwe te vervangen!) waar men oprecht verlangt voor anderen naar de dingen, die men voor zich zelf verlangt, daar is het vertrouwen in den geest onaanrandbaar. Het is het *eigenlijke* waarop men vertrouwt, al zal men vaak nog terugvallen in het geweld en in het geloof aan geweld vooral”.

Er zijn „twee groote stroomingen in de menschheid, eene haar omlaagvoerend naar liefdeloosheid, wreedheid, ruwheid, naar de hel, de andere omhoogstrevend naar de kameraadschap, naar gerechtigheid en liefde, koninkrijk Gods. Stroomingen, zeker, niet *absoluut* te vereenzelvigen met den strijd van heerschende tegenover overheerschte klassen, rassen, volken, maar ondanks allerlei voorbehoud toch in hun groote lijnen wél . . .”

„Zie, ik kan het nu eenmaal niet anders zien. Sedert bijna veertig jaar, probeerde ik telkens weer opnieuw in tal van vormen, op tal van wijzen, altijd weer verband te leggen tusschen de hoogste idee en de slechte werkelijkheid. Ik zal er wel mee doorgaan, zoolang ik hier leef: Het is de dynamiek in mijn wezen, die mij zoo maakt”.

*

- ¹ *Heldensage*, 1927.
- ² Marx, *Kommunistisch Manifest*.
- ³ *De Vrouw, de Arbeidswetgeving en de Sociaaldemokratie*, z.j. (1903), blz. 26.
- ⁴ *De Socialistische Opvoeding der Jeugd* (1907).
- ⁵ Max Beer, *Geschiede des Sozialismus in England*, 2de deel.
- ⁶ H. R. H. *Algemeene Staking en Sociaaldemokratie*, 1906. „Aanhangsel”.
- ⁷ *De Nieuwe Tijd*, 1905, blz. 701-710.
- ⁸ Nederlands: *Algemeene Werkstaking en Sociaaldemokratie* (1906), blz. 7.
- ⁹ T.a.p.
- ¹⁰ T.a.p. blz. 101.
- ¹¹ T.a.p. blz. 112.
- ¹² T.a.p. blz. 119.
- ¹³ T.a.p. blz. 164.
- ¹⁴ T.a.p. blz. 164/5.
- ¹⁵ *De Nieuwe Tijd*, 1907, blz. 41-52.
- ¹⁶ *Massenstreik, Partei und Gewerkschaften*, 1906, blz. 28.
- ¹⁷ *De Nieuwe tijd*, 1907, blz. 628-638.
- ¹⁸ Men zie ook het voorbericht bij de tweede Duitse druk, opgenomen in de Hollandse uitgave, blz. VII/VIII.
- ¹⁹ *De Nieuwe Tijd*, 1909, blz. 714-730.
- ²⁰ *De Nieuwe Tijd*, 1903, blz. 435 vlgg. Zie ook hfdst. I, blz. 19.
- ²¹ *De Internationale*, 1915, blz. 53/54.
- ²² *De Internationale*, 1915, blz. 98/104.
- ²³ *De Nieuwe Tijd*, 1915, blz. 91-108.
- ²⁴ *Het Offer*, 1921, blz. 69.
- ²⁵ *De Revolutionaire Massa-aktie*, blz. 1.
- ²⁶ T.a.p. blz. 2.
- ²⁷ T.a.p., blz. 5.
- ²⁸ T.a.p., blz. 393.
- ²⁹ T.a.p., blz. 403/404.
- ³⁰ T.a.p., blz. 412.
- ³¹ *De Strijdmiddelen der sociale Revolutie*, blz. 102.
- ³² T.a.p. blz. 90.
- ³³ T.a.p., blz. 94.
- ³⁴ T.a.p., blz. 98.
- ³⁵ *De Held en de Schare*, 1920 (2de druk), blz. 386/7.
- ³⁶ *De Nieuwe Tijd*, 1921, blz. 213-221.
- ³⁷ *Tusschen Twee Werelden*, 1923, blz. 36/7, 41, 45.
- ³⁸ T.a.p. 2de druk, blz. 24.
- ³⁹ T.a.p., hfdst. I, blz. 30, 37.
- ⁴⁰ T.a.p. blz. 117.
- ⁴¹ *Communisme en Moraal*, blz. 135.
- ⁴² T.a.p., blz. 160.
- ⁴³ *De Weg tot Eenheid*, (1928).
- ⁴⁴ T.a.p., blz. 27.
- ⁴⁵ T.a.p., blz. 88.

- ⁴⁶ Ook als brochure uitgegeven: *Geweld en Geweldloosheid in den Strijd voor het Socialisme*, 1930.
- ⁴⁷ T.a.p., blz. 25.
- ⁴⁸ T.a.p., blz. 27.
- ⁴⁹ T.a.p., blz. 32.
- ⁵⁰ T.a.p., blz. 44.
- ⁵¹ T.a.p., blz. 47.
- ⁵² *De Nieuwe Weg*, 1929, blz. 317.
- ⁵³ Vgl. J. Steinberg, *Als ich Volkskommissar war; Terrorismus und Revolution; Gewalt und Terror in der Revolution* (1931).
- ⁵⁴ A. Schweitzer, *Verfall und Wiederaufbau der Kultur en Kultur und Ethik* (1923).
- ⁵⁵ *Grondslagen en Problemen enz.*, blz. 13.
- ⁵⁶ T.a.p., blz. 53.
- ⁵⁷ T.a.p., blz. 159.
- ⁵⁸ *Tijd en Taak*, 1932/3, eerste artikel 20 Mei blz. 6, laatste artikel 16 September blz. 5.
- ⁵⁹ *Vrienden van India*, 1935, no 2, blz. 1.
- ⁶⁰ T.a.p., no 3, blz. 6.

V

PERSOONLIJKHEID

MENS EN DICHTERES

In de voorafgaande hoofdstukken zijn vele kanten van Roland Holsts leven en werken belicht; hoe haar mateloze productiviteit bestemd was om de kloof in eigen wezen te dempen, moge hieruit gebleken zijn. Maar dat wezen zelf werd nog niet van zijn bolster ontdaan en in zijn kern gevat. Dit hoofdstuk zal daartoe een poging zijn.

Het is stellig geen gebruikelijke, noch algemeen bruikbare, maar in dit geval toch een voor de hand liggende methode om de persoonlijkheid van de dichteres te benaderen door vergelijking met verwante figuren, die veelal ook in haar leven een grote rol gespeeld hebben.

Daar is om te beginnen een figuur, die men waarschijnlijk niet zo licht met Roland Holst in verband zou brengen als zijzelve dat niet het eerst gedaan had; bedoeld is Van Eeden. In een artikel van 1931¹ citeert S. M. Noach uit het *Liber Amicorum Van Eeden* ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag, van de hand van Roland Holst het volgende: „Van alle Nederlandsche letterkundigen van Uwe en mijne generatie — ik bedoel hen, die thans zestig jaar of ouder zijn, zijn Gij en ik wellicht degenen, wier innerlijk streven in vele opzichten het meest verwant is . . . Thans pas zien velen van ons datgene, waarop Gij ons ruim dertig jaar geleden opmerkzaam maaktet. Toen konden we het niet zien, omdat onze oogen verblind waren door dogmatisme. Uw blik was vrijer, doordat Uw denken ruimer, filosofischer was. Ge vielt minder dan wij ten offer aan de wanen van een tijdperk”.

Zonder twijfel doelt ze hier op een besef, dat we misschien nog het beste „meer-dan-19de-eeuws” kunnen noemen, omdat de term metafysisch zo misleidend is. Inderdaad bindt Roland

Holst en Van Eeden — evenals trouwens Verwey — dit besef, maar voor het overige is het toch de vraag of men veel diepere verwantschap tussen deze tijdgenoten zal kunnen ontdekken. Wel hebben Roland Holst en Van Eeden beiden de innerlijke verscheurdheid van de romanticus, en beiden hebben ze er hartstochtelijk naar gestreefd die verscheurdheid in denken en leven door de liefde te overwinnen², maar verder was hun aanleg even verschillend als hun ontwikkelingsgang. Van Eeden is actiever en rationeler, maar ook veel meer van zich zelf vervuld, een plichtenmens meer dan een geïnspireerde. Zijn naastenliefde was in zijn levensbeschouwing maar zwak verankerd³. In zekere zin is hij vitalist, die de zonde ontkent, al kon hij zich van het zondebesef nimmer losmaken⁴; heel anders dan bij Roland Holst, die het persoonlijke zonde-besef nauwelijks ervaren heeft, of het moest zijn in de vorm van schuldgevoel om een zekere intellectuele hoovaardigheid, dat echter het wanhopige van het typische zonde-besef volkomen mist. Van Eedens visie is in wezen statisch: „Opgaan in God als 's mensen bestemming is hier het passieloos naar de zon gekeerd rusten op de waterspiegel. Niet het opgaan wordt dus gebeeld, maar het opgegaan zijn: de groei leidt tot een toestand als doel, het dynamische bereikt zijn bestemming in het statische”⁵. Bij Roland Holst zien we in alle opzichten het tegendeel hiervan, een nooit eindigende dynamiek is zin en wezen van haar levensbeschouwing.

Wat Noach in zijn reeds genoemd artikel als bewijzen hunner verwantschap aanvoert — o.a. beider Nederlandse visie, zich bv. uitend in het gebruik van het zee-motief, hun gemeenschappelijke belangstelling voor Dante, hun pogingen op dramatisch gebied en hun verwachting van een nieuwe verlosser — dit speelt in hun beider ontwikkeling zo'n verschillende rol, dat het als argument zeker niet vermag te overtuigen. Bij Roland Holst is de natuur symbool, allegorie, bij Van Eeden openbaring van het Zijn in mystieke zin, voor Roland Holst is Dante de wijze, voor Van Eeden de lyricus⁶, bij Roland Holst is de verlosser de volmaakte mens in liefde tot de mensen, bij Van Eeden de bevrijder van de Waan en de min of meer geëxalteerde boodschapper van een buitenmenselijk

heil. Van Eedens individualisme is krampachtig — „Frei, nur durch sich selbst bestimmt sein, ist Göttlich sein”⁷ — Roland Holst voelt zich bij alle individualisme altijd ondergeschikt aan het grotere geheel. En zelfs op het punt van schijnbare overeenstemming, hun religieus besef, bij Van Eeden de dualiteit van heidens-realistisch vitalisme en persoonlijk Godsgehoof, bij Roland Holst een humanistische religieuziteit, die wellicht nog het best pantheïstisch te noemen is. Neen, deze verwantschap gaat veel minder diep dan men aanvankelijk geneigd zou zijn te veronderstellen.

Een vergelijking met Gorter bv. dringt zich in elk geval veel sterker op. In zijn al meermalen geciteerd artikel schrijft Stuiveling: „Het volslagen wonder van in een klein land en in één tijdvak twee zo begenadigde dichters te hebben, gelijkgestemd bovendien in hun overtuiging, maakt een studieuze vergelijking tussen Herman Gorter en Henriëtte Roland Holst tot een voor de hand liggende taak”⁸. Nu is dat wonder misschien toch ook zo uitzonderlijk niet: de cultuurgeschiedenis toont ons herhaaldelijk perioden, waarin blijkbaar het juiste klimaat heerst voor het doen rijpen van de artistieke aanleg bij velen, naast perioden van betrekkelijke onvruchtbaarheid. De tijd van '80 was, zoals we reeds vroeger zagen, evenals bv. de 17de eeuw een dergelijk tijdvak van culturele bloei, een gunstige conjunctuur van maatschappelijke opgang en geestelijk perspectief. En zelfs de gelijkgestemdheid van Gorter en Roland Holst hoeft ons niet bovenmatig te verbazen voor een tijdvak, waarin het Marxisme wijde kringen der intellectuelen beroerde. Toch kan een vergelijking van hun beider wezen, elks eigen aard duidelijker doen uitkomen.

De betrekking Gorter - Roland Holst is echter bij alle overeenkomst van overtuiging en begaafdheid evenzeer gekenmerkt door datgene waarin ze uiteenlopen als waarin ze verwant zijn. Allereerst onderscheidt hen de activiteit, die — ondanks de schijn van het tegendeel — niet tot de kern van Roland Holsts karakter behoort. Het is altijd haar zedelijke besef geweest, element van het gevoelsleven dus, dat haar tot een sociale activiteit geforceerd heeft, die niet bij haar diepste natuur paste, en waarin zich dan ook steeds de gespletenheid van haar

wezen openbaarde. Maar Gorter „behoorde niet tot de gespleten figuren”⁹, zijn sterk zinnelijke aanleg harmonieerde uitstekend met zijn onuitputtelijke activiteit, zodat in hem het Griekse ideaal van een gezonde geest in een gezond lichaam een uitzonderlijke verwerkelijking vond. Geestelijk beantwoordde hieraan bij deze „heiden” een rationalistisch naturalisme, dat vóór alles naar klaarheid streefde. Niets daarvan bij Roland Holst: De grondtrek van haar wezen is ethisch, en dat betekent bij haar niet-zinnelijk; haar intelligentie is intuïtief, schouwend en invoelend, daardoor rijk en diep, maar ook ondoorzichtig als water dat in beroering is.

Het is in dit verband wel interessant nog eens te herinneren aan de grote rol die het kleursymbool blauw in het werk van Gorter speelt, terwijl in Roland Holsts gedichten allerlei kleuren, van bruingeel tot laaiend rood een op zijn minst even grote plaats innemen. Interessant, omdat naar de ervaringen van de psycholoog Rorschach het blauw correspondeert met de ordenende functies van de geest, het rood met de emotionele sfeer¹⁰. Hoe dan ook, een feit is het dat Gorter streefde naar beheersing van zijn actief-zinnelijke aanleg door de geest, Roland Holst naar zuivering der innerlijke wereld van het activisme. Daarom was voor Gorter Aristoteles' opvatting van de deugd als midden tussen twee uitersten zeer aanvaardbaar, maar zij met haar ethische aanleg voelde daar niets voor¹¹. Voor haar is goedheid de levenswet, voor hem schoonheid, voor haar liefde, voor hem poëzie¹². Om wetenschappelijke waarheid echter ging het hun geen van beiden in laatste instantie, al hebben ze er beiden oprecht en volhardend naar gezocht.

Tenslotte is er een groot verschil in hun beider persoonlijkheid, dat al evenzeer op hun verschillende psychische structuur terug te voeren is. Gorters zinnelijke, ook erotische natuur, trekt aan of stoot af, hij is heerszuchtig en prikkelbaar, maar charmant; zijn honger naar geluk en klaarheid straalt uit zijn gehele wezen. Roland Holst behoort tot die zeldzame naturen, wier innerlijk licht als een blanke klaarte de ogen uitstraalt, of andermaal als een rode gloed. Niet charme kenmerkt ze, evenmin zullen ze iemand licht afstoten, maar hun diepe menselijk-

heid heeft allen en alles op in een sfeer van gemeenschap. Dat is het geheim van haar inspirerende persoonlijkheid.

In haar boekje over Gorter spreekt Roland Holst de mening uit — slechts weinigen zullen dat naar zij vermoedt met haar eens zijn — „dat zijn karakter in groote lijnen sterke overeenkomst vertoonde met dat van Tolstoi”¹³. Een feit is het in ieder geval, dat Tolstoi's invloed in haar latere leven niet kleiner is geweest dan die van Gorter in het begin. Zelf geeft ze in haar Tolstoi-biografie een treffend beeld van diens wezen, waarin evenals bij Gorter overeenkomst en verschil op merkwaaardige wijze vermengd zijn. Er waren in zijn geest hevige spanningen tussen zinnelijkheid en zedelijkheid, erotiek en ascetisme, zelfhandhavingsdrift en liefde, spanningen tussen daad en beschouwing. Bij Roland Holst vinden we die zinnelijkheid noch die zelfhandhavingsdrift, maar bij haar vloeit de spanning tussen droom en daad voort uit de ontplooiing der zedelijke krachten zelf: haar levensgevoel botst op de wil tot verwerkelijking van dat gevoel, waardoor het reeds wordt aangetast.

De overeenkomst tussen Tolstoi en Roland Holst ligt echter in de betekenis, die deze op verschillende wijze veroorzaakte gespletenheid had voor hun ontplooiing als mens en als kunstenaar, d.i. voor de eenheid van hun leven. We kunnen zelfs zeggen, dat juist uit het onvermoeibare vervolmakingsstreven dat voor beiden zo karakteristiek is, d.i. uit het streven om die tegenstellingen in hun wezen te verzoenen, die eenheid voortvloeide. Die tegenstellingen bleken, zegt ze, „van zoo fundamenteele beteekenis voor zijn genie, dat men zich dat genie niet zonder hen vermag voor te stellen”¹⁴. Elders schrijft ze: „Tolstoi's aanleg houdt het midden tusschen dien van den rationalist en dien van den mystikus. Van den rationalist heeft hij de kritische inzet, den twijfel, het scepticisme, den onwil om iets, wat dan ook, aan te nemen, wat hij voor zijn verstand niet verantwoord kan, den afkeer van alles wat ingaat tegen de rede. Van den mystikus heeft hij het vermogen, zich door intuïtie, verbeelding en concentratie met de essentie der afzonderlijke wezens en met die van het Absolute Zijn te vereenigen”¹⁵. Ook hierbij denkt men voortdurend aan de polariteit van haar eigen wezen. Uit deze geestesverwantschap moet

men dan ook de voorname plaats verklaren, die Tolstoi als kunstenaar en mens vooral in de latere jaren in haar bewustzijn heeft ingenomen.

Trouwens zuiver als kunstenaar heeft voor onze dichteres misschien een figuur als Dante nog meer betekend, vooral in de eerste helft van haar leven, en de vergelijking van Roland Holst met Dante sluit zich als het ware vanzelf bij die met Tolstoi aan. Men kan de dichter van *Oorlog en Vrede* zegt ze zelf, wellicht het beste vergelijken met Dante: „Ook deze maakte omstreeks het midden van zijn leven een zware geestelijke crisis door, ook hij werd geestelijk opnieuw geboren en zag van dien tijd af met afschuw op zijn vroeger leven terug. Ook hij beschouwde, sedert de ware zin van het aardsche leven hem openbaar werd, dat bestaan enkel als een oefenschool, om het geestelijk element in den mensch tot rijpheid te brengen. Ook hij stelde sedert het oogenblik dier openbaring zijn genie in dienst van zijn religieuze idealen en de daaruit afgeleide politieke denkbeelden”¹⁶. Zijn kunstenaarschap heeft haar zeker niet minder dan dat van Tolstoi beïnvloed, maar diens innerlijke gespletenheid was Dante vreemd; daarin stemt hij meer met Gorter overeen. De tegenstelling tussen „geest en hart”, „de kern van het innerlijk leven onzer dichteres”, onderscheidt haar van Dante, bij wien een „rustige voorkeur” voor het schouwende leven overheerst¹⁷. Er is trouwens meer dat dichter en dichteres onderscheidt: Zijn sensitieve natuur, die hij met Tolstoi en Gorter gemeen had, zijn hoogmoed, hebzucht en „wulpschheid”, daarnaast ook zijn agressiviteit, die hem wel vrienden naar de hel doet verwijzen, maar geen vijanden ten hemel laat varen¹⁸.

Maar er zijn ook vele trekken van overeenkomst: Matig was Dante bij spijs en drank, hij beminde de stilte, de natuur en de muziek. Elke werking van de menselijke geest had zijn aandacht, al was de diepte van zijn kennis niet steeds evenredig aan de breedte. Maar voor alles kenmerkt Roland Holst als Dante de hartstochtelijke wil om nuttig te zijn voor de medemens; de religieuze tendens heeft zijn werk gezuiverd en verdiept: „Het doel, dat hij zich voorstelde met de *Divina Commedia* te bereiken, was, de levenden op te heffen uit hun staat van ellende

en hen te verplaatsen in een staat van geluk. Zijn landgenooten van hun grove zelfzucht, zinnelijkheid en gewelddadigheid verlossen, ze tot vroomheid, oprechtheid, gemeenschapsgevoel, zuivere zeden bekeeren wilde hij, zoodat ze zouden wandelen in het goddelijk licht''¹⁹. Merkwaardig is ook wat men zou kunnen noemen de pathetische trek in zijn werk: Schreien zien we hem dikwijls, lachen nooit, afgezien van het gegriinnik der duivels en de hemelse glimlach van Beatrice. Ook dit is een zeer typische trek van het werk van Roland Holst, waarop Stuiveling nog in zijn recensie van een van haar laatste werkjes gewezen heeft: „Het heeft mij steeds verwonderd, zo vaak ik haar ontmoette, dat er in de lange reeks boeken één trek volkomen afwezig was gebleven, die toch de opmerkelijkste van haar wezen behoort in een vriendschappelijk gesprek. Want de lichte spot, de kalme superieure ironie, die haar woorden kan begeleiden, vond eigenlijk nooit uiting, en hoe zou ze ook kunnen bestaan naast het profetische pathos van haar lyriek of de zelfbeschouwelijke ernst van haar biografieën? De wijsheid van zulk een humor heeft geen overeenkomst met de wijsheid, die Henriëtte Roland Holst bezat en beleet; want een glimlach ontstaat uit belangeloze bekoring en evenwichtige berusting, terwijl voor de dichteres alleen het grote belang en het rusteloze streven naar gerechtigheid hebben gegolden''²⁰.

Inderdaad, de erkenning van dit: „grote belang'' is het, die haar verbond met Dante en . . . met Vondel! al heeft deze vergelijking iets sterk willekeurigs. Evenals Dantes kunst draagt die van Vondel een sterk symbolisch karakter en Dantes vermenging van mythologie en orthodoxe theologie vinden we in Vondels heidens-christelijke voorstelling terug. Ook voor Roland Holst geldt die vermenging van Christendom en heidendom tot op zekere hoogte en evenmin is haar een zeker symbolisme geheel vreemd. Een karakteristieker punt van overeenkomst is wel het feit dat Dante zowel als Vondel opgingen in het politieke leven van hun tijd, waarvan in hun poëzie de weerklank te horen is, die zelfs daarzonder één van zijn belangrijkste elementen zou missen²¹. Maar nog verder gaat Huizinga, die in zijn bespreking van een Vondel-uitgave omstreeks Roland Holsts zestigste verjaardag, het eerst

voor de verwantschap tussen haar en Vondel de aandacht heeft gevraagd²². „Waaom rees”, zo schrijft hij, „bij het lezen van Stercks rustig en zakelijk door diepen eerbied gedragen levensverhaal en het herlezen van dit en dat gedicht, aanstonds naast dat van Vondel uw beeld bij mij op, alsof iedere eigenschap, die hij me van gene roemde, mij in een wonderlijk akkoord op den rand bracht van het grijpen van een innige verwantschap, een zijnseenheid, tusschen Vondel en u?” En hij wijst dan op talloze gemeenschappelijke trekken als drang naar rechtvaardigheid, drift tot het heroïsche, bloeiende lust tot natuurlijk geluk en genot, pijnlijk gewond mededogen en diepe barmhartigheid, zuiverheid, eerbied voor vrouwenleven, indringen in het kinderleven(?), eerbied voor de verhoudingen des gewonen levens, diepe eenvoud, argeloosheid en wijsheid. De verheffing van de verwardheden der wereld tot stijl van figuren en het accent der Eeuwigheid . . .

Genoeg om, ook al zou men aan enkele punten twijfelen, inderdaad van een zekere overeenkomst te spreken, die men wellicht zou kunnen verklaren door de consequente sublimering van het erotische driftleven bij beiden. Bij Vondel is het de rede, het gevoel voor maat en vorm waardoor die sublimering tot stand komt, bij Roland Holst is het de geniale kracht van het gemeenschapsgevoel dat alle andere gevoelens en emoties aan zich ondergeschikt weet te maken. Die innerlijke dialectiek der gevoelens onderscheidt haar van Vondel, maar het resultaat — de volstreekte sublimering van alle erotische functies der ziel — is bij beiden hetzelfde.

Die volstrektetheit op dit punt kenmerkt hun wezen; daarop berust hun universeel levensgevoel; daarin wortelt bij beiden wellicht hun „beking” omstreeks het einde der middelbare leeftijd, die voor beiden meer „voorzetting op wijder plan”, dan verloochening van het verleden betekent. Maar daarop berusten ook bepaalde begrenzingen van hun wezen. We zagen reeds dat Roland Holsts werk de humor niet kent, en wat veel gewichtiger is, ook het erotische element ontbreekt daarin vrijwel geheel, daar immers de persoonlijke gevoelens gesublimeerd zijn in een universeel gemeenschapsgevoel. Hetzelfde doet zich bij Vondel voor en misschien heeft Rome in

die er ook het eerst op gewezen heeft, wel de juiste psychologische samenhang aangegeven, waar hij schrijft: „Vondel kende de zonde niet en omdat hij de zonde niet kende, kende hij ook de diepste smart niet, die van de zelfvertwijfeling . . . En daarom miste hij tenslotte ook de humor, die de onafscheidelijke keerzijde van 's levens nachtkant is . . .”²³

Natuurlijk doet dit alles niets af aan het diepgaande onderscheid tussen beiden als kunstenaars: niet alleen verschilt Vondels natuurlijke taalrijkdom hemelsbreed van Roland Holsts moeizame vormgeving, maar ook het karakter van hun kunst loopt sterk uiteen: Vondel mist „het grote meelij met de vernederden en gehoonden”; bij Roland Holst vloeit dit gevoel voort uit haar tot de hoogste kracht opgevoerde en door haar sociale inzichten sterk op de mensen gerichte liefdesbesef. De intensiteit juist van dit gevoel maakt haar, ondanks veel overeenkomst, toch ook tot een heel ander wezen dan Vondel: „Vondels diepste wezen is „maat”. Maat is geen matigheid, nog minder middelmatigheid. Maat is het op de Chaos veroverde, is de zege van de vorm. Maat is Rede. Vondels diepste geloof, Vondels hoogste waarde is, menen wij, het geloof in de waarden: rede en redelijkheid, of in één woord: humanisme”, aldus nogmaals Jan Romein²⁴. Roland Holsts diepste wezen is uitstorting des gevoels, eenwording met al het zijnde. Deze eenwording is de bevrijding van het vitale, de zege van het bovenpersoonlijke. Eenwording is Liefde. Haar diepste geloof, haar grootste kracht is het geloof in de zachte krachten: liefde en extase of in één woord: mystiek.

Maar deze vrouwelijke extase wordt gecorrigeerd door mannelijke redelijkheid, een behoefte tot redelijke zuivering en ordening der gevoelens: Vrouwelijk is echter de tendens tot volstrekte consequentie en het daaruit voortvloeiende dynamische levensbesef; vrouwelijk de behoefte aan heldenverering van „wie geknield gelukkigst leeft”, waardoor de krachten worden vrijgemaakt „die sterker dan de eigen zwakheid zijn . . .”²⁵, dat wil zeggen waardoor de gecompliceerdheid van elkaar tegenwerkende gevoelens vereenvoudigd en geordend wordt; maar vrouwelijk is ook haar allen en alles omvattend mededogen, haar onbeperkt gevoel van verant-

woordelijkheid voor al het zijnde, haar onuitputtelijke moederlijkheid.

In deze dichteres heeft het vrouwelijk element zijn hoogste wezen geopenbaard; en misschien kunnen we dit deel van vergelijkende beschouwingen niet beter afsluiten dan door de woorden te citeren die zij zelf over het vrouwelijke in Clara Meyer-Wichmann schreef en die, als zovele van haar uitingen op haar zelf van toepassing zijn: „Zij heeft geloofd aan een komende phase, waarin de kracht van het vrouwelijk-moederlijke levensbeginsel tot vollediger ontplooiing zou komen op alle gebieden van menselijk maatschappelijk leven. Haar eigen wezen en werken versterken in ons het vertrouwen, dat het tot zulk een phase ééns komen zal, al lijkt deze nu nog zeer ver verwijderd. Het fijnste en teerste, maar niet minder de hoogste krachten van de vrouwelijke psyche, zijn in dat wezen en werken tot uiting gekomen, de krachten die vele volken aanduiden als „profetisch”, „scheppend” of „goddelijk”, en hoog vereerden”²⁶.

POGING TOT PSYCHOLOGISCH BEGRIP

Uit het voorafgaande moge de lezer zich reeds een min of meer duidelijk beeld van de figuur van Henriëtte Roland Holst gevormd hebben, toch zouden we tekort schieten, indien niet ook een poging gewaagd werd om haar persoonlijkheid nog van een andere zijde te benaderen. Al willen we ons verre houden van alle dorre schematiek, een meer systematische uiteenzetting is toch mogelijk, ook zonder de eerbied uit het oog te verliezen, die men een groot tijdgenoot verschuldigd is. Achtereenvolgens zullen we vier aspecten van haar psyche in beschouwing nemen, te weten aanleg, temperament, aard en geestelijke structuur, om ook langs deze weg zo mogelijk ons begrip te verrijken²⁷.

Wanneer men over iemands aanleg in psychologische zin spreekt, dan zijn het vooral twee gebieden waaraan men denken kan, de gevoeligheid en het intellect, twee aspecten van de belevings sfeer. Hoe kan men nu deze persoonlijke aanleg

karakteriseren? Allereerst hoort er toe de mate van gevoeligheid voor indrukken. Henriëtte Roland Holst schijnt bij iedere uiting inderdaad uit die volheid te putten, die Klages kenmerkend acht voor een grote persoonlijke gevoeligheid. Haar geest bergt onuitputtelijke rijkdommen, die zich openbaren in een weelderige intuïtieve beeld- en voorstellingswereld, en een schier onbeperkte mogelijkheid tot combinatie die haar soms zelfs tot onwetenschappelijke samenhangen verleiden kan, maar zich in sommige harer gedichten — zoals bv. in het *Mijmerlied* uit *Verzonken Grenzen* — in een warme stroom van associaties ontladst.

Want al is haar oorspronkelijke aanleg misschien te weinig sensueel om warmte naast rijkdom als een kenmerk van die aanleg te noemen, haar emotionaliteit werkt toch wel als een afdoende correctief. Bij niet-emotionele indrukken kan men een koel, abstract herinneringsbeeld verwachten — zulke herinneringen hebben echter bij een zeer emotionele natuur de neiging geheel verdrongen te worden — doch de emotionele gekleurde indrukken laten een herinneringsbeeld achter, dat nog na tientallen jaren — *Herinneringen aan Zimmerwald* — opduikt in bijna zintuigelijke frisheid, bij Roland Holst vooral in zijn motorisch-dramatische bijzonderheid. Ze herinnert zich een bergafdaling, de verschijning van een figuur in een grote ruimte, het doen en laten der mensen, meer dan hun woorden en hun uiterlijk. In de bewogenheid van haar rythme uit zich deze motoriek; hierin openbaart zich de concreet-zintuigelijke kant van haar aanleg, meer dan in de plastiek van haar beeld, en zeker meer dan in de klank van haar woord. Het motorische element heeft het visuele en auditieve als het ware tot zich getrokken en grotendeels opgeslorpt.

Vervolgens zou men diepte als kenmerk noemen, want aan iedere nieuwe indruk neemt het gehele dieper liggende psychische gebied deel, waardoor een onvermoeibaar streven naar synthese en consequentie psychologisch eerst mogelijk wordt. De persoonlijkheid is naar binnen gekeerd, „introvert” zoals Jung het noemt, en de „extraverte” kanten van haar wezen voelt zij als vreemd, soms zelfs als vijandig en dan smeekt zij

*Niet meer te worden gedronge'en gedreven,
niet door andre' als een kraan opengezet,
opdat uitstroom tot hen kracht van dit leven,
maar weer besloten in mijn eigen wet,
over het zelf te mogen overbuigen,
luist'ren naar wat te murmelen begint;—
niet steeds te moeten opstaan en getuigen,
als men van binnen is een schuchter kind . . .*²⁸

Hier moet ook de secundaire functie genoemd worden, om deze term van Heymans over te nemen²⁹. Hij verstaat hieronder de nawerking van indrukken nadat de prikkel heeft opgehouden te werken en ook zonder dat deze bijzonder emotioneel gekleurd is. Nu moet men voor iemand als Henriëtte Roland Holst al terstond opmerken, dat alle indrukken of althans de overgrote meerderheid, min of meer emotioneel gekleurd zijn — haar dichterschap en haar vrouw-zijn bestemmen haar daartoe voor — maar in ieder geval brengt de nawerking van die indrukken de eenheid en samenhang in haar leven, die Heymans karakteristiek acht voor secundair functionerende. Doch de indruk van bedachtzaamheid en zake-lijkheid, die men in het dagelijkse doen van haar krijgt kan, waar het de grote dingen des levens betreft, geheel te niet gedaan worden door de hevigheid van haar aandoeningen, die maakt dat zij zich bv. zonder vrees aan het hoofd van een betoging plaatst. Dat is de invloed van haar alles overheersende emotionaliteit, die haar gehele geestelijke structuur bepaalt.

Als laatste factor van de aanleg noemen we de apperceptieve werkzaamheid van de geest: het intellect. Dit is bij haar van een passieve natuur: meer opnemend dan scheppend en dikwijls vaag in de begripsvorming. Maar deze tendens wordt doorkruist door het vitale, belevende opnemen, waarbij zich een subjectief element, beïnvloeding door de wens-richting, gemakkelijk aansluit. Haar intellect is belevend van natuur. In een niet gepubliceerd jeugdvers van 1890 lezen we reeds:

*Arm Hart! dat het verstand niet wil verstaan,
En stil geduldig op en een Wonder wacht,
Nog voel ik het met luide slagen gaan.*

*En wat haar jong verlangen wakker riep
De Liefde die 'k soms dood voor immer waan,
Zij leeft nog in mijn Hart begraven diep!*

De liefde is haar meer dan de waarheid, of beter, voor haar is de liefde de hoogste waarheid; het concrete gaat haar boven het abstracte. De liefde is de levenswet, ook van haar eigen geestesarbeid.

Het is echter niet alleen de aanleg, die de psychische grondslag van een persoonlijkheid vormt, maar evenzeer zijn temperament en zijn aard. Het temperament — de verloopsvorm der psychische processen — omvat de sterkte en de prikkelbaarheid van aandoeningen en wil, van emotionaliteit en activiteit. Naar aanleiding van deze twee factoren van het temperament onderscheidt men dan ook een wilstype en een gevoelstype. Het streven is in het gevoel niet meer dan wensen, dus vrij, in het willen gebonden. Bij de overgang in de wilshouding wordt het streven van pathetisch: nuchter. Bij het wilstype vinden we realisme, activiteit, bij het gevoelstype fantasie, suggestibiliteit. Het gevoelstype zelf is nog weer te onderscheiden in een stemmings- en een affecttype; affect sluit meer bewegelijkheid in, zoals toorn en vreugde, stemming meer kleur zoals blijheid of weemoed.

Henriëtte Roland Holst verschijnt ons als een gevoelstype en wel een stemmingstype: Verwey heeft er reeds in 1903 op gewezen dat ze een dichteres is meer van stemming dan van gevoel (= affect) of verbeelding³⁰. Toch valt ook het wilselement allerm minst te verwaarlozen: de grote spanning in haar wezen is immers juist die tussen wil en gevoel, realisme en fantasie, nuchterheid en pathos. „Ook hier liggen weer „donkere diepten van tweestrijd”, schrijft Jansen-Baelde, „de dichteres *wilde* het dadenleven, *wilde* samen met de makkers werken, maar het vrouwelijk *gevoel* verlangde telkens naar het zachte leven van de vrouwen-van-vroeger, in hun eigen rustige sfeer, ver van de velden waar de mannen hun strijd streden. En de tweestrijd ligt niet buiten, maar binnen haar . . .”³¹ Ze is immers „tot op den grond gespleten”!

Hier zien we nogmaals, hoe zeer zij zich vergissen, die de

tegenstelling van haar geest gelijkstellen aan de spanning tussen ideaal en uitwendige werkelijkheid. Deze breuk reikt veel dieper en is veel fundamenteler. Nogmaals wordt het ons duidelijk hoe hier de primaire zielsfuncties zelf tegen elkaar verdeeld zijn. De emotionaliteit heeft door de aard van de wensvoorstellingen die hij opriep de wil steeds opnieuw gemobiliseerd en tegen zichzelf in het veld gebracht. Hier is een innerlijke dialectiek aanwezig, die pas met de geleidelijke wijziging van de inhoud der wensvoorstellingen tot een min of meer blijvende synthese tussen gevoel en wil leiden kon en ook geleid heeft¹².

In de gevoels sfeer vinden we bij Roland Holst een overwegende passiviteit, eerbied en overgave, en met een reactieve wending medelijden en ontvankelijkheid, een enkele maal ook geïrriteerdheid; in de wilssfeer overheersen de passieve en reactieve krachten bij een type als het hare uiteraard nog in sterkere mate: niet daadkracht, maar volharding kenmerkt haar wilsuitingen, en als reactie kan men ook eigenzinnigheid verwachten. De gevoelsprikkelbaarheid, de emotionaliteit in engere zin, hangt zoals men licht zal inzien, af van de verhouding tussen de diepte van het gevoel en de mate, waarin men voor indrukken openstaat. En zo kan bij de gevoelsdiepte, waarop we reeds bij de bespreking van haar aanleg wezen, en die ook zonder dat voor een figuur als Henriëtte Roland Holst vanzelf spreekt, de blijkbare en allesoverheersende emotionaliteit slechts opgevat worden als een zeer intens en typisch vrouwelijk openstaan voor gevoelsindrukken. Daarentegen is haar activiteit relatief klein, wat nog niet behoeft te wijzen op geringe wilskracht, maar op de grote weerstanden, die door het gevoelsleven worden opgewekt.

Deze sterke emotionaliteit correspondeert met een dyskolisch temperament, een in de grond sombere levensvisie. In een jeugdgedicht van 1889 zegt de dichteres:

*Nog ben ik jong en heb nog veel te leeren.
Maar eene les hebt ge mij reeds gegeven.
Een harde les o weed en machtig leven,
„Geluk” zoo heet gij niet — Gij heet „ontberren”.*

En is niet de gehele *Nieuwe Geboort* een uiting van het besef dat ieder geluk betaald moet worden?

*Moet iedere ziel, dacht ik dan, laten
de helft van haar bezit
en uitgroeien naar een zijde?
Zoo scheen het en klaar werd mij:
de hand van een machtigen potter
formeert het hart als klei;*

*maar zoo, als geen vorm kan wezen
beker en kruik tegelijk,
is iedere ziel toegewezen
de sfeer van een eigen rijk.*

En wat is de droom-en-daad -tragiek anders dan juist dit besef, dat het volle geluk van beide niet te verenigen valt? Haar emotionaliteit ook bepaalt haar verhouding tot de mensen. Persoonlijk in alle menselijke verhoudingen, levend met het hart en vertrouwend op haar intuïtie, bezit ze ongetwijfeld een zekere gave om harten te peilen. Toch is ze geen groot kenner van de mens, en ook in haar werk, zelfs in het dramatische, toont ze zich geen scheppend psychologe; in haar biografieën openbaart ze steeds weer haar eigen wezen, en is niet enigszins op haar zelf van toepassing wat ze in *Het Offer* Pawlow in de mond legt:

*O Vera, uw eigen hart is een ster
die zijn licht in andere harten kaatsend,
de wereld ziet, overtoegen van gloed . . .*

Daardoor heeft ze zich dikwijls in de mensen vergist en heeft hun kleinheid haar vermoeid en verdrotten.

Veel moeilijker is het om zich een oordeel te vormen over haar activiteit. Inderdaad vinden we bij Roland Holst dikwijls de bereidheid tot handelen die de actieve kenmerkt, maar toch zijn het andere psychische functies dan de wilsprikkelbaarheid, die daartoe aanleiding geven: een zekere mate van volharding dankt zij aan haar secundaire functie en een buitengewoon sterke ethische inspiratie brengt haar veelal tot handelen, die

toch naar haar eigen woord meer bestemd is om lief te hebben dan te haten, meer om te dromen dan te doen. Zo is haar activiteit blijkbaar sterk door haar gehele psychische structuur bepaald: waar alle krachten in één richting werken schijnt ze actief, en is dat dan ook in zekere zin, maar *waar de emotionaliteit tegenover de activiteit komt te staan, en dat is steeds wanneer het innerlijk beleven geen weerklank vindt in de uiterlijke werkelijkheid, daar blijkt de activiteit zich niet zelfstandig als psychische functie te kunnen handhaven: dan lost de daad zich op in de droom.*

Maar ons beeld vraagt voltooiing in de weergave van wat Klages noemt de kwaliteit of de aard van de psyche, datgene dus wat men in engere zin karakter kan noemen. Een beschrijving hiervan bevat noodzakelijk een meer synthetisch element, want de aard is het systeem der drijfveren, dat bepaalt wat voor een mens iemand, gegeven zijn aanleg en zijn temperament, moet wezen, wat voor een karakter hij heeft of is. Klages noemt de drijfveren de min of meer constant blijvende voorwaarden van het streven; ze zijn het psychische correlaat van de biologische driften. Het dichtst bij de vitale functies sluit zich de zinnelijke sfeer aan, op een hoger niveau onderscheidt hij de persoonlijke sfeer, en ten slotte de sfeer van het geestelijke. In ieder der drie sferen kunnen de drijfveren berusten op het vrijmaken, het doen uitstromen van psychische kracht, of het binden daarvan; Freud³³ spreekt in een dergelijk verband, maar met een ander accent, van Eros en Agressie, Adler³⁴ van gemeenschapsgevoel en ikgevoel. De betekenis hiervan kan nog weer een positieve en een negatieve zijn, want het vrijmaken van psychische kracht kan betekenen overgave of gemis aan behoud, en binding kan betekenen behoud of gemis aan overgave.

Voor Roland Holst is het duidelijk dat haar drijfveren meer geestelijk dan zinnelijk zijn en meer op het gebied der overgave dan op dat van het behoud liggen. Zij leeft in de sfeer van het uitstromen der psychische kracht, de sfeer van vreugde en droefenis, van fierheid en deemoed, niet in die van macht en onmacht, van zelfvertrouwen en vertwijfeling, die voor de binding van psychische kracht kenmerkend is. Lezen wij niet in een gedichtje van 1892:

*Mijn Trotschheid is wel lang bij mij gebleven,
Nu heeft die trots mij ganschelijk begeben,
Wit kleed van Deemoed heb ik aangedaan.*

Daar heeft zij reeds haar diepste zelf getroffen. Waar bij een introvert type als zij is, psychische kracht vrijkomt, hoeven we niet te denken aan een gemis aan beslotenheid, maar aan een positieve drang tot overgave; en overgave inderdaad is het kenmerk van haar aard. Dat heeft ze nog eenmaal tot uitdrukking gebracht in de roerende verzen in de onuitgegeven bundel *Wordingen* (1934-1940), waarin ze haar eigen taak onder woorden brengt:

*Dat, wat stemloos in miljoenen leeft,
geef het stem, zing wat nog niet werd gezongen,
denk hoe het zijn zal, wanneer al die tongen
losraken door u. Of de toon ook beeft,
zing voort: hij zal vaster worden en sterker.
Zingende zet ge vrij uit haren kerker
iets wat daar huist aan lichte kracht.
Zing in oprechtheid, hoe ge hebt gesmacht
en getwijfeld en zijt teruggeweken,
toen 't oogenblik kwam voor een vlammenteeken.
Beeld uit in klank den trap-der-weifeling
waarop uw ziel vaak op en neder ging,
als zoovele andre zielen, die óók zijn
groot in verlangen, in 't volbrengen klein.
Hef hoog de halmen, met glorie bekleed,
verberg de misoogst, die hagel beet.
Een voorspel mocht ge spele', een kleine vlam
ontsteken — o, dat van haar aanvang nam
een groote gloed
van Liefde, Schoonheid, Geestesmoed.*

Op geestelijk gebied is zij naar haar aard het type van de geestdriftige, meer dan dat van de redelijke denker. Er is een enigszins rhetorisch gedichtje van 1886, dat op dit punt uiterst kenmerkend is:

*In 's menschen harte brandt een heilig vuur.
Dat moet hij voeden tot zijn laatste uur.
„Geestdrift” voor al wat edel is en goed
Zoo heet het, door „Bewondering” gevoed.
En als de geestdrift van zijn zyde wijkt
Hij, arme mensch, in 's levens strijd bezwijkt.*

En met die sublieme ironie, die slechts haar particuliere uitingen kenmerkt, noteert ze hierbij anno 1942: „Vind je dat eerste vers niet echt H.R.H. en ook een beetje profetisch?” Ja, wel profetisch waren deze verzen, dat een heel leven niet te lang was voor deze geestdrift, gericht op goedheid, schoonheid en waarheid, die ook in deze orde hun betekenis in haar geestelijk leven hebben gehad en gehouden: „Ik dank u voor de Liefde. Ik dank u voor de Schoonheid. Ik dank u voor de Waarheid . . .

*die g'alle Liefde, Schoonheid, Waarheid zijt
in eeuwigheid³⁵.*

Roland Holsts persoonlijkheid is gekenmerkt door de hartstocht, het duurzame gericht zijn op iets anders; en wel reactief als medegevoel en passief als liefde en bewondering, als bereidheid tot het offer. Zelden openbaart zich haar hartstocht actief, gericht op eer, genot of bezit; dat zijn de verfoeide „begeerten”, waarvan de vermeestering als een rode draad door haar werk heen loopt. En juist omdat de dichteres overigens aan het gezond-zinnelijke dikwijls een ruime plaats inruimde, kunnen we ons aan de indruk, dat hier sterke verdringen aanwezig waren, moeilijk onttrekken.³⁶ Maar ook deze verdringing heeft ze dienstbaar weten te maken aan de vergeestelijking van haar wezen en de harmonie van haar ouderdom.

In de zinnelijke sfeer openbaart zich de uitstroming der psychische kracht als lyrische roes, die zich uit in een zelden stokkende stroom van associaties, in het volstrekt vrije ritme, in het meegesleept worden door het pathos der ideeën, in het tekort aan vormbeheersing, aan vastheid en „maat”, maar die tegelijk het fascinerende, en in zijn onweerstaanbaarheid

het grootse van deze persoonlijkheid uitmaakt. Opmerkelijk is het dat in geen der drie sferen van haar karakter, noch in de geestelijke, noch in de persoonlijke, noch in de zinnelijke, ooit een gemis aan overgave, een stokken van de uitstromende psychische kracht een rol speelt: geestelijke koelheid en persoonlijke gevoelloosheid zijn nooit karakteristiek voor haar drijfveren; het conflict tussen plicht en zinnelijke drift is nimmer in de tegenstelling van „droom en daad” opgenomen!

Komen we nu tot een samenvatting: Haar hele lange leven heeft de dichteres nodig gehad om in dit rijke karakter harmonie te brengen. Ze is een van die langzaam rijpenden, die het toppunt van hun productiviteit pas na hun veertigste levensjaar bereiken; het voorbeeld van een schizothyme natuur, een in zichzelf verdeelde, behorend tot wat Heymans de geremden noemt. *De daad is geweest het remmende, maar tegelijk ook het bevruchtende element*, dat in wisselwerking met haar gevoelsleven een rijping mogelijk gemaakt heeft, die voor een type als het hare niet vanzelfsprekend is weggelegd. Heymans noemt dit type het sentimentele, zonder de bijgedachte die de dagelijkse betekenis van dit woord oproept en die een grensgeval van het type aanduidt⁷. „De grondtrekken ervan laten zich, juist omdat zij zoo ver van het gewone kindertype afwijken, dikwijls reeds op jeugdigen leeftijd vaststellen, men denke aan sommige knapen die niet houden van wilde spelen, maar graag luisteren en lezen, en bij wie daaruit allerlei vragen achterblijven, die zij niet kunnen oplossen en nauwelijks formuleren, maar waardoor zij zich blijvend bezwaard voelen”.

En bij een andere schrijver⁸ lezen we: „Het isolement gaat meestal samen met verfijning van gemoedsleven, en beide versterken elkaar op den duur. De verhouding tot de buitenwereld wordt als pijnlijk beleefd. Zij hebben sterk het gevoel alleen te staan en niet te worden begrepen. Dit alles gaat dikwijls samen met een grooten innerlijken trots op hun rijker gemoedsleven. Zij voelen meer dan anderen te zijn, maar minder te kunnen”. En: „Het lijden is opgenomen in hun levensprogram. Zij kunnen zich zelfs hierin min of meer verlustigen (die Wonne des Leidens). Geluk wordt wel met een zekeren argwaan ontvangen. Soms groeit uit dezen zwaarmoede-

digen ondergrond een godsdienstig geloof, waardoor de conflicten intentioneel een oplossing vinden. Dan kan de stemming ook overwegend blijmoedig zijn”.

*Ik die eens zong, 't is geen geluk te zijn
op de kentering der tijden geboren,
doe smartgerijpt nu blijder tonen hooren:
ja, er ligt ook geluk in deze pijn”³⁹.*

Uit deze beschrijving leren we wat in de dichteres van haar type verwerkelijkt is en vooral wat in een hogere harmonie werd opgenomen. Want een mens is meer dan de som zijner eigenschappen, en niet het totaal van zijn verdiensten of gebreken bepaalt wat hij betekent in het leven, maar wat hij daar binnen zekere grenzen van gemaakt heeft, hoe hij gewoekerd heeft met de talenten die hem geschonken zijn. Niet wat hij is, bepaalt de waarde van de mens, maar wat hij wordt; niet wat hem gegeven is, maar wat hij verworven heeft. Hier willen we besluiten met nog één citaat van Heymans, waarin wetenschappelijke zin en intuïtieve wijsheid samenvallen: „Alleen in exceptioneel gunstige omstandigheden, wanneer zij er in slagen een wereldbeschouwing te vinden of op te bouwen, die voor elk conflict een hen bevredigde oplossing aanbiedt, is voor sentimenteelen duurzaam geluk bereikbaar, waarvoor . . . sommige heiligengeschiedenissen misschien de beste voorbeelden leveren”.

Inderdaad!

„PRINT VAN DE GEEST”

Wanneer Geraerd Brandt aan het slot van zijn biografie van Vondel een aantal geschilderde portretten van de dichter heeft vermeld, laat hij er de woorden op volgen: „Maar de print van zijn’ geest, verstandt en vlijt, met geen verwen te verbeelden, heeft hij zelf in onnavolgbare werken klaer en kunstig uitgedrukt. Daar kan men hem in zijn waare weezen best aenschouwen”⁴⁰. En inderdaad, wie een dichter waarlijk wil leren kennen, kan hem het best in zijn werken „aenschouwen”. Daarom willen we dit boek niet besluiten zonder getracht te

hebben aan de hand van Roland Holsts dichtwerk zelf te verduidelijken welke dynamiek haar leven beheerst heeft. Reeds in het derde gedeelte van hoofdstuk II hebben we gelegenheid gevonden de ervaringen van haar ziel door haar werken heen te volgen; toen ging het echter om een literair-thematologische bespreking, nu zal het ons om een persoonlijk-psychologisch inzicht te doen zijn; daar ging het om waarnemend volgen van de ontwikkeling der ideeën, hier om invoelend verstaan van het wezen, waarheen de woorden wenken.

Zelf zegt ze, dat ze altijd weer beproefd heeft verband te leggen tussen de hoogste idee en de slechte werkelijkheid: „het is de dynamiek in mijn wezen die mij zoo maakt”⁴¹. Maar er is meer dan dit streven om binnen en buiten in elkaar op te doen gaan, er is ook *het pogen om beide tot een toestand van volmaakte harmonie en daardoor van volmaakte rust te brengen; en in deze volmaakte rust zijn binnen en buiten één*. Het kost geen moeite in dit proces de oude tegenspelers droom en daad te herkennen. Maar de daad gaat op den duur op in de droom. Is dit de tendens, die Freud in zijn latere werken met doodsdrijf aanduidt? De zielskracht die liefde heet, uit de *Sonnetten en Verzen in Terzinen* verbreedt zich machtig tot de broederschap van het socialisme om allengs meer tot een diepe kosmische harmonie te verstillen. Alle activiteit wordt op den duur tot een scheppen van psychische sfeer, een mikrokosmos, waarin ieder levensverschijnsel is op genomen in liefdevolle aandacht.

Het is merkwaardig en we wezen er reeds op⁴², hoeveel van deze wijsheid reeds in haar eerste bundel, maar dan nog amper zelf-doorleefd, is neergelegd. Ook hier gaat het om „rustigende vastheid”, om een rust der volkomenheid, die bereikt wordt door dat we ons wenden van de zinnen naar de geest:

*Dus kunnen we alle levensangst verleeren
en omringd van begrepen oogen wonen
zoo we de dingen uit de onzek're zonen
der zinnen heffen naar de ziele-sfeeren . . .*

*Dat is de mystiek, waar veel hoog-gezinden
van alle tijden hun droeve en bewogen
harten heenbrachten om ze rust te geven . . .*⁴³

Het is of de zinnelijkheid — ondanks, of wellicht juist dank zij de bekoring die hij stellig ook voor haar heeft bezeten — haar een zekere angst inboezemt, alsof ze vreest meegesleept te worden naar een afgrond. Deze houding heeft de tendens van haar bestaan bepaald. Als jong meisje, en eigenlijk alle jaren door, heeft ze geleefd in een groot verwachten, in een verlangen naar de vervulling van haar leven. Wanneer ze in *De Nieuwe Geboort* haar roeping verstaan heeft, heet het: „O nieuwe stem en toch niet vreemd geluid, — wist ik niet reeds als kind dat gij zoudt komen . . .” En nog omstreeks haar vijftigste jaar schrijft ze in *Verzonken Grenzen*: „. . . maar ik weet dat mijn ziel blonk sinds jaar en dag niet in zoo hoog verwachten als in dit donkre tranenrijke uur”. Deze roeping en dit verlangen hebben zich al meer gericht naar een boven-zinnelijke liefde, die bestaat „in volkomen los-zijn van denke’aan zelf en zijn begeerten”, zoals ze het reeds in *Sonnetten en Verzen in Terzinen* uitdrukt. En elders in dezelfde bundel:

*O menschen wij zijn tot geluk geboren
zoo wij maar kloek de hellingen ontvluchten
van de begeerten die naar de geduchte
afgronden voeren waar met woeste koren
de driften schaterend het roepen smoren
der vroomheid, . .*

Het leven dier driften vervult haar met onrust en onzekerheid, met angst voor het bestaan, die ze in het geestelijke leven poogt te overwinnen. De schouwende levenshouding der *Sonnetten en Verzen in Terzinen* betekent voor haar innerlijke zekerheid en bevrijding.

Zo wordt „alle zinnelijkheid omgezet in geestelijke kracht en alle erotiek gesublimeerd in een onlesbare dorst naar broederschap, die in haar socialisme vorm heeft gekregen. Dit drijft haar het dadenleven in, waarvoor ze eigenlijk niet geboren is, en dat daardoor juist haar ziel heeft omgeploegd tot een zo vruchtbaar land. Voor de kennis van haar wezen is in dit verband misschien geen uiting zo karakteristiek als een sonnet uit *Sonnetten en Verzen in Terzinen*, dat daarom hier ook in zijn geheel wordt afgedrukt:

OVER DE TOENAME VAN ONZE KRACHT
BIJ ZELFBEPERKING

Zoo ons hart zich bij het denkbeeld neerlegde
van zijn beperking rustig te verdragen
*en wij voor goed verlieten het najagen
van 't vergelegene en aan ons ontzegde,*

*-hoe zou al onze kracht 't wel onderlegde
deel van ons zelf, 't wezenlijke in ons schragen,
zich buigend, om nauwlettend raad te vragen,
zich oprichtend, te doen naar 't haar gezegde.*

*Leven zou worden meegaande beweging;
inwendige tweedracht, die 't verder komen
belet, en ons verzwakt, niet meer bestaan;
na ied're korte en besliste overweging
zou er een volheid van kracht uit ons stroomen
die onze daden van zelf deed ontstaan.*

En zo lezen we ook weer in *De Vrouw in het Woud*:

*O maatvolheid! 't Hart dat u kan aanvaarden
vindt voor zijn smart de beste medicijn.
Niet te willen drinken van elken wijn,
niet te grijpen naar ied're vrucht der aarde,
dit's wijsheid, die den mensch altijd bewaarde
van overweldigd te worde' door het Zijn.*

Maar eer zij geleerd had zich aan dit woord te houden moest
een mensenleven verlopen! En daarvoor mogen wij dankbaar
zijn, want wat zij ons thans als rijpe ervaring openbaart, zou
zonder dit leven dorre kwezelarij zijn.

In *De Nieuwe Geboort* heeft de dadenrijke beleving der broe-
derschap haar rechten ingenomen, maar niet onverminderd,
want ook dan weet ze: „eens vallen alle winden, alle vlagen”,
en al hunkert ze naar de wind van begeerten, zo vreest ze toch
tegelijk het geweld van de stroom:

*Hunkert ge naar d'oppersten windstoot, hart,
die u ontwortelt en tilt als een splinter?
één zwaai van vrijheid en ge valt verward
neer tot den eeuwigen winter . . .⁴⁴*

Hoe verdiept klinkt de toon dan in *De Vrouw in het Woud*. De grote crisis van 1909 heeft voor het eerst het droom-en-daad-probleem in alle scherpheid aan de orde gesteld. Had zij goed gedaan zich te storten in de strijd van alle dag? Zij denkt van niet:

*. . . dit was de dwaling die ons omsnoerde . . .
dat wij ons schaarden in hun strijdgelid . . .
terwijl de schoone droom die ons vervoerde
toch bleef ons laatste en liefste wit.*

En uit het onbewuste komt de wens opgerezen: „Ik wil weer wonen in de groote vree”. Want de volmaakte rust, de harmonie tussen binnen en buiten is alleen in volmaakte liefde bereikbaar; en de grootste pijn die in haar woelt is niet dat ze verslagen werd, maar dat in de strijd ook haar schoonste zelf werd aangetast. Maar dan beseft ze ook terstond weer, dat ze in zichzelf de mogelijkheid van heling draagt, en in haar innerlijk leven genezing kan vinden:

*Wie in zich kan bewaren zoete vrucht
van een rein uur, dat het hart open stond,
en door zijn velden ging geluksgerucht
op vleugels van lied of van avondstond*

*die mengt door al zijn doen een fijne geur
van eigenste eigenheid, en een aroom
van 't allerdiepste en allerschoonste gebeur
dat menschheid kent: den zoeten liefdedroom.*

*Die blijft zelf door de jaren onverlet,
hun heete adem schroeit zijn borst niet dicht:
hij heeft een kelk vol morgendauw gered
in 't felle blak'ren van het middaglicht.*

Haar innerlijk wezen heeft ze altijd weten te redden uit de dadenwereld, en dit heeft haar bewaard in de woestijnjaren die nu volgden. Want de tijd voor 1914 is zoals gezegd, eigenlijk een gelukkige tijd geweest, en zo heeft ze die periode later ook gezien; maar de jaren die nu komen, brengen al minder de oases van zegevierende daad of groeiende mensengemeenschap. Wie door die jaren reist, is al meer aangewezen op lavenis uit eigen reserves.

Verzonken Grenzen bevat de lyriek van liefde en dood, die in wezen één zijn, want beide bevrijden ze van de begeerten en openen daardoor het uitzicht op de kosmische eenheid van alle zijn. Zo weet de dichteres van de Liefde:

*. . . dat zij des levens eerste
beginsel is, diepste wet van het worden,
harteklop van het eeuwige bewegen.
Wanneer zij in ons leeft het volste en teerste
zijn wij tot harmonie daarmee gestegen:
hoe zouden rust en kracht ons niet omgorden?*

Van uit deze gezichtshoek zijn leven en dood slechts secundaire aspecten van het kosmische zijn, en de dood zelf schijnt een functie van deze „diepste wet van het worden”.

*. . . gij zijt de wonderspeer
wier aanraking de wond heelt, die zij slaat
gelijk ook Liefde doet, dat and're wonder:
gij maakt als zij het rusteloos-begeerend
hart, het verteerde-van-verlangen, stil.*

En het innige verlangen naar bevrijding van de begeerten en de onrust van het actieve leven, verzoent haar met de dood, die de poort is tot het rijk van eindeloze rust en harmonie; en zo smeekt ze:

*dat vol van aandacht en leeg van begeeren
mijn effen wezen zonder rimpeling
in 't wereldzog der kosmische wording,
tot uw mysterie-grot, o Dood, inkeere!*

Wie zo de dood in de ogen gezien heeft, moet ook de zin van het leven anders verstaan hebben, dan wie naïef opgaat in 's levens volheid. Zij ziet het „met nieuwe oogen”: „het diepste leven is een schuwe hinde”, en wie dit leven leven wil, mag voor de lokkingen der wereld niet zwichten. Wel zal hij, verzadigd van innerlijk schouwen, weer tot de mensen gaan, „maar 't pad der stilte blijf' hem altijd open/ en hij zwerfde daar nimmer ver vandaan”.

Toch is het haar nog niet vergund zich in deze stilte terug te trekken, de maning stijgt uit diepste wezensgronden om te getuigen: „Ja, zeg wat gij in uw hart hebt gevonden aan zoete, lang-gepuurde zekerheid.” Het verlangen naar broederschap, waarin zich alle vitale krachten in haar leven openbaren, drijft haar opnieuw het strijdbare leven in: de oogst rijpt en moet thuisgebracht worden, en na de oogst komt weer 't ploegen van de voren en het uitstrooien van het nieuwe zaad — we schrijven 1918! — en ze vermant zich:

*. . . . ge moogt u niet eigenmachtig laven
o hart aan den glans van dat vergezicht,
niet droomen hoe ge eens de stille haven
zult binnenvallen in het late licht.*

Zo zoekt ze hartstochtelijker dan ooit naar de volmaakte synthese tussen de verdiepte droom en de broederlijke daad, die in de liefde gevonden moet worden, want zij is de „eenheid volstreden” van droom en daad: „was liefde algroot in ons, om ons zou zijn droom-schoone daad, als zon-doorvloten loover”. Maar wanneer deze synthese vaak niet bij benadering bereikt wordt dan beseft ze toch, dat in dit streven zelf de enige weg naar het tijdeloze ligt:

*Ruisch voort, mijn leven ruisch voort:
zoek van akkoord tot akkoord
naar de eindlijke harmonie
die moet liggen gedoken, die
moet hange' in den levensboom
verschole' als een wensch in droom.*

*En schrik niet als een snerpen krijt:
iedere wanklank verglijdt
ten leste in uw ruischen, Oneindigheid.*

Wanneer ze na meer dan tien jaren — en wat voor jaren! voortdurend leed en teleurstelling brachten ze — in *Verworvenheden* de balans opmaakt, dan blijkt, eindelijk, de tomeloze dadendrift verstild te zijn, en met klaar zelfbesef verzucht ze:

*Wat heb ik veel geofferd aan de daden!
Hoe ontzwerf ik mij zelve' op verre tochten,
hoe bitter en hoe lang heb ik gevochten
tegen mijn diepste zijn, hoe vaak 't verraden.*

En al is haar taal versoberd, haar weten is verdiept. Het schijnt een haast stoische wijsheid, die ze in deze verzen uit:

*Was nodig dan al dit doorleven
van verrukking — vertwijfeling,
om de ziel te leere' in géén ding
ál te diep zich begeven,—
haar te leeren niet vast te kleve' aan
eigen bevrediging . . .?*

„Schijnt” stoische wijsheid, want het is het niet: de stroom van psychische kracht is wel minder onstuimig, maar wezenlijk niet anders gericht dan hij altijd was. Dan nog weet zij, sprekend over de zielskracht die zich ging laven in het „ondere gebied”, de diepste lagen der ziel:

*Eens zal opnieuw hij stroomen
naar buiten in 't klare licht,
verzadigd van schaduw-droomen
op heldere daad gericht.*

En die heldere daad is de daad der liefde, de daad der makker-schap, de glans van haar leven. Daarvan spreekt nog het droomvisioen:

*Ik was weer samen in de open sfeer
van Liefde en Moed met haar profeten,
de kracht van het glanzende weten
bezat mij weer.*

Maar het is niet meer dezelfde daad van vroegere tweestrijd: meer dan een doen is het een zijn, waaraan alle uiterlijkheid en luidruchtigheid vreemd is, want de afgezant van de dood heeft tot haar gesproken, het levensmysterie heeft zich haar als een nieuwe zekerheid geopenbaard. De begeerten zijn verstild, de levensdrift is met de dood verzoend, en de lichtende gelatenheid van het geschonden en gehavende hart is de blijvende verworvenheid; de schouwende geest overwon:

*Niet de stuwing der blinde levenskrachten
maakt zijn laten vrede schoon en sterk:
in strijd en pijn volbracht de geest zijn werk,
herschiep 't wilde-duistre tot 't pure zachte.*

In *Tusschen Tijd en Eeuwigheid* spreekt een vermoeide stem, die in God een late vrede zoekt:

*Maar één werd te vaak en te wreed bedrogen
en vindt geen kracht voor een nieuw begin.*

Maar wanneer zij vraagt:

*Wilt ge mij laten gaan? Mag ik het wagen
uit uwe greep te bevrijden mijn hand?*

dan klinkt wéér het oude veto, hier de stem van God:

*De stem zegt zacht: waarom dit ijdel vragen?
Komt de ziel ooit los van haar vaderland?*

Want nog heeft broederschaps rijk zijn rechten, nog is de taak hier niet volbracht. Maar voor haar is het, ondanks haar onverminderde levendige belangstelling, een taak die voorbereidt op de dood:

*Ik wil u al dieper indenken, dood,
zóó dat ge in mij groeit gelijk een kind.
Zijt ge ons kind niet, als het avondrood
vervalwt en de schemering begint?*

Lezing te Bentveld. — 1933

„De moeder van de Buissche Hei”. — 1941.

*Als ge dan komt, de langverwachte gast
van onze waakgedachte'en onze droomen,
zal ik niet angstig zijn, zelfs niet verrast,
maar, u begroetend met een „welgekomen”,*

*u volgen naar de poort, die uwe hand
ontgrendelt,— de donkere poort waarachter
gespreid ligt het oneindig land,
nevelbedekt, waarvan ge zijt de wachter.*

Droom en daad! Hier is geen toereikende keuze mogelijk geweest: de kortzichtigen die meenden, dat zij voor de daad de droom had moeten offeren, hebben niet meer ongelijk gehad, dan zij die lichtvaardig vroegen de droom boven de daad te stellen. Want in een mensenleven bezitten beide onvervreembare rechten; dit te hebben begrepen en er haar ganse leven voor te hebben ingezet, is de grootheid van Henriëtte Roland Holst. De geestelijke spanning, hierdoor veroorzaakt, straalt uit in al haar woorden en werken en dit is het wat aan haar hele doen en laten een gloed van onmiskenbare ernst verleent, waardoor ieder die met haar in aanraking komt, zich opgeheven voelt in een glanzender wereld. Want, zo iemand, dan hoort zij tot degenen

*. . . . voor wie alle dage'en alle uren
de eeuwigheid breekt door den tijd.*

*

¹ *De Nieuwe Taalgids* 1931, blz. 244-255. *F. van Eeden en H. Roland Holst*

² H. W. van Tricht, *Frederik van Eeden, Denker en Strijder*, 1934, blz. 157

³ T.a.p., blz. 11.

⁴ T.a.p., blz. 134.

⁵ T.a.p., blz. 92.

⁶ Cohen, blz. 295.

⁷ Van Tricht, t.a.p., blz. 134.

⁸ *De Nieuwe Taalgids*, 1938, blz. 289 vlgg.: *H. Roland Holst, Poëzie en Politiek*.

⁹ *Herman Gorter*, 1933, blz. 49.

¹⁰ Zie blz. 64, 65.

¹¹ *Herman Gorter*, blz. 15.

¹² T.a.p., blz. 13.

- ¹³ T.a.p., blz. 11.
- ¹⁴ Tolstoi, 1930, blz. 16.
- ¹⁵ T.a.p., blz. 99.
- ¹⁶ T.a.p., blz. 12/13.
- ¹⁷ J. L. Cohen, *Dante in de Nederlandsche Letterkunde*, 1929, blz. 256-259.
- ¹⁸ Dit en het volgende uit B. H. Molkenboer O. P. *Dante*, 1921, blz. 87 vlgg.
- ¹⁹ *Poëzie en Maatschappelijke Vernieuwing*, 1935, blz. 50/51.
- ²⁰ G. Stuiveling over *De Kinderjaren en Jeugd van R. N. Roland Holst* in *Critisch Bulletin* van Mei 1941.
- ²¹ *Dante Allighieri 1321-1921, Omaggio dell' Olanda*, 1921, blz. 19-28: B. H. Molkenboer O. P., *Dante en Vondel*.
- ²² *De Gids* 1930, I, blz. 1-3: J. Huizinga, *Bij het derde Deel der Werken van Vondel. Aan Henriëtte Roland Holst voor Kerstavond*, 1929.
- ²³ J. en A. Romein, *Erflaters van Onze Beschaving II*, 1938, blz. 162-163.
- ²⁴ T.a.p., blz. 164.
- ²⁵ *Heldensage*, 1927, blz. 114.
- ²⁶ Inleiding bij: *Uit het Werk van Clara Meyer-Wichmann*, 1936.
- ²⁷ Voor het volgende vgl. dr H. C. Rümke, *Inleiding in de Karakterkunde*, 1929. Voornamelijk naar Klages.
- ²⁸ *Tusschen Tijd en Eeuwigheid*, 1934.
- ²⁹ G. Heymans, *Inleiding tot de speciale Psychologie*, 1929, blz. 31 vlgg.
- ³⁰ A. Verwey, *Dichteres en Partijleidster* in *De Twintigste Eeuw*, 1903, opgenomen in *Proza III*, 1921.
- ³¹ S. A. Jansen-Baelde, *Keur uit de Gedichten van Henriëtte Roland Holst van der Schalk*, 1938, 2de druk. Inleiding blz. 18.
- ³² Vgl. voor emotionaliteit en activiteit ook Heymans, t.a.p., blz. 110 vlgg. en 126 vlgg.
- ³³ S. Freud, *Vorlesungen zur Einführung in die Psycho-Analyse*, 1ste druk, 1917.
- ³⁴ A. Adler, *Einführung in die Individual-Psychologie*.
- ³⁵ *Tusschen Tijd en Eeuwigheid*, 1934.
- ³⁶ In dit verband valt op te merken, dat er een aantal erotische gedichten bestaan, die bestemd zijn om na haar dood uitgegeven te worden.
- ³⁷ *Speciale Psychologie*, blz. 231 vlgg.
- ³⁸ H. J. F. W. Brugmans, *Psychologische Methoden en Begrippen*, 1922, blz. 289/90.
- ³⁹ *De Vrouw in het Woud*, 1912.
- ⁴⁰ G. Brandt, *J. van Vondels Leven*. Uitg. Verwijs/Hoeksma, 1905, blz. 138/9.
- ⁴¹ Zie hiervoor blz. 149.
- ⁴² Zie hoofdstuk II.
- ⁴³ *Sonnetten en Verzen in Terzinen*.
- ⁴⁴ *De Nieuwe Geboort*. Wellicht een herinnering aan *Inferno XII*: 95/96.

BIJLAGEN

I. LECTUURLIJST

Merkwaardigerwijze heeft Henriëtte Roland Holst, die nimmer de aantekeningen van haar redevoeringen bewaarde, die zelfs haar eigen brochures niet meer bezit, en het manuscript van haar eerste jeugdverzen is kwijt geraakt, gedurende een groot deel van haar leven min of meer nauwkeurig aantekening gehouden van haar lectuur. In twee klein-octavo aantekenboekjes met zeildoek omslag noteerde ze van 1908 tot en met 1940 het door haar gelezene. Het valt buiten het bestek van dit boek om de gehele lijst in extenso te publiceren, maar enkele grepen er uit, die een indruk van het geheel kunnen geven, mogen hier volgen.

Het aantal titels dat jaarlijks genoteerd is, varieert sterk, maar men mag het schatten op gemiddeld zestig. Bij wijze van voorbeeld neme men de volgende getallen, waarbij zoveel mogelijk voortzetting van de lectuur van hetzelfde werk voor één titel gerekend is:

1908 — 27	1918 — 72	1936 — 66
1909 — 33	1919 — 43	1937 — 28
1910 — 109	1920 — 67	1938 — 10
1911 — 106	1921 — 54	1939 — 57
1912 — 55	1922 — 110	1940 — 34

Hiervan is omstreeks een kwart romans; in de dertig jaar die de lijst omvat, vindt men ongeveer vijfhonderd romans vermeld. Zoals te verwachten is, ziet men het aantal titels afnemen in tijden van grote politieke activiteit en toenemen in tijden van scheppende arbeid.

Bij wijze van voorbeeld wordt hier de lijst voor 1914, zoveel mogelijk in de oorspronkelijke vorm, afgedrukt:

Januari—Maart

Chaucer, *Canterbury Tales*
Marx u. Engels, *Briefwechsel*
Cunow, *Ursprung der Religion*
Quack, *Herinneringen*.
Masfield, *Dauber*
— *Widow in Byestreet*
V. de l'isle Adam, *Contes Cruels*.
Verhaeren, *Les Blés mouvants*
Galsworthy *The dark Flower*
Lyer-Müller, *Die Familie*

Hartmann v. Aue, *Der arme Heinrich*.
C. L. Philippe, *La petite Ville*
— Charles Blanchard
Freud, *Psychopathologie des Alltagslebens*.
— *Der Witz*.
Delacroix, *Journal*.

April Mei Juni—Juli

Byron: *Childe Harold*
Bebel, *Aus meinem Leben III*
Marx-Engels *Briefwechsel II, III*
Bebel, *Aus meinem Leben III*
Shakespeare, *Antony and Cleopatra*
Pascal, *Montaigne* (fragmenten)
O. Lodge, *The Survival of man*.
Hill, *New Evidence in psychical research*.
Tolstoi, *Résurrection*
Maeterlinck, *La Mort*
Turgenieff, *Dunst*.
Correspondance L. Tolstoi mit A. A. Tolstoi.
Wallmy, *Larger aspects of Socialism*.
Lecher, *Physikalische Weltbilder*.
H. Hesse, *Reisebriefe aus Indien*.

Juli—Augustus

W James — *Pragmatism*. —
Essays in radical Empiricism.
— *The Meaning of Truth*.
Stevenson, *The Master of Ballantrae*
Dr Maeder, *Ueber das Frauenproblem*.
Dr K Abraham, *De droom en de Mythologie*.
G. Wells, *First and last things*.

Aug—Sept.

1 Bergson, *Le rire*
2 — *L'évolution créatrice*
3 — *Matière et mémoire*
4 — *Essai sur les Données d. l. Conscience*
Zola, *La débâcle*.
Dr Jung, *Darstellung der psychoanalytischen Theorie*
Gaskell, *Cranford*
Hans Driesch, *Philosophie des Organischen*. (2 Bände)
Borrow, *Lavengro*.
Aeschylus, *die Persen*.
— *die Schutz flehenden*
— *die Sieben gegen Theben*.

Borrow, *Romany Rye*
 G. Harrison, *Ancient Art and Ritual*
 Dewey, *Ethics*
 Borrow *The Romany Rye*
Engelsch Witboek.
La Révolte des Anges.
 (A France)
La guerre et la paix (alle deelen)

Oktober—November—Dec.

Measure for Measure
Cymbeline.
 A. France, *le Lys rouge*
 Maupassant, 3 deelen novellen
 Daniels, *Geschichte der Kriegskunst.*
 Bernhard: *Deutschland u. der kommende Krieg.*
 Shaw, *Major Barbara.*
 Samter, *Die Religion der Griechen*
Much ado about Nothing
Loves Labour lost.
Ancient Babylonia } John V.
Ancient Assyria }
 U. Seubat *Faites un roi ou faites la paix.*
The Civilisation of Ancient Mexico.
Life in the sea by Johnstone
The migration of birds
 Sophocles, *Antigone*
 — — *Electra*
 Shaw, *You never can tell*
 — — *Candida*
 Henry James, *The Outcry*
 Williams *Russia of the Russians.*

Men ziet in de lectuurlijst het wereldgebeuren als het ware weerspiegeld — *Engelsch Witboek!* —, studiewerken over de oorlog worden gelezen — Daniels, Bernhard —, werken als *La Guerre et la Paix* kunnen een steun zijn om het gebeuren geestelijk te verwerken, en in studies als die over vogel-trek en Mexicaanse beschaving (een lievelingsonderwerp van Roland Holst) wordt het tijdelijk vergeten. Het is wel interessant om op deze wijze nog enkele grepen uit de verschillende jaren te doen. Zo vindt men bv. in 1908 — tijdens een verblijf bij Bircher — diens *Ernährungstherapie* vermeld, en daarnaast Nansens *Op Sneeuwschoenen door Groenland*; in 1909 een werk van Hutschenruyter over Mozart.

De jaren 1910 en '11, die na de partijcrisis dus, zijn jaren van intensieve lectuur: resp. drie en dertig en negen en twintig romans, waaronder in 1910 zeven van Balzac, vormen al een respectabele grondslag. Hierbij

sluiten zich in 1910 niet minder dan twee en twintig drama's, waaronder tien van Shakespeare en zeven van Vondel, en in 1911 zeven van Aeschylus aan. Dan leest ze nog resp. dertien en tien dichtwerken of bundels, waaronder ook weer Dante. Dit is de literaire kant. Daarbij komen allereerst resp. elf en twintig werken en werkjes over psychologie en erfelijkheid. Ook op het gebied van sociologie en sociale en economische geschiedenis is 1910 met resp. zes en vier werken een topjaar, maar het is wel merkwaardig hoe weinig Roland Holst zich eigenlijk met deze kwesties heeft beziggehouden. Vaker leest ze nog algemene historische werken, bv. negen in 1911. En dan vindt men nog de meest uiteenlopende titels als *The Prado and its Masterpieces*, *The Relation of Medicine to Philosophy*, *De Geest van Japan*, *Die Barbare von Marokko*, *Life amongst the Indians*, *Der Mensch und die Eiszeit*, enz.; alles in 1910. In 1911 leest ze bovendien, blijkbaar ter voorbereiding van haar Thomas More, twee werkjes over Erasmus en drie over More zelf.

Het jaar 1912 staat in het teken van Rousseau: drie en twintig werken van en over hem worden gelezen; verder in totaal maar zeven prozawerken, evenwel nog tien drama's. In 1913 weer zestien drama's, waaronder zes van Shakespeare. In 1914 een tiental werken op het gebied van filosofie en moraal en een zestal op dat van psychologie en erfelijkheid. In 1915 vinden we op elk dezer gebieden zelfs veertien titels genoteerd. Ook nu weer achttien drama's, waaronder acht klassieke, vorig jaar resp. veertien en vijf. 1916 levert op het gebied van sociologie, sociaal-economische en algemene geschiedenis, en politiek één en twintig titels op, 1917 voor dezelfde rubrieken zeventien. In 1918 treft het aantal werken over algemene geschiedenis, zestien waaronder de meeste over Garibaldi, aan wie in dit jaar in totaal negentien titels gewijd zijn.

Een jaar van weinig lectuur is 1919, een verhuizing in Maart en April is daar wellicht één der oorzaken van. Een drietal titels over Garibaldi voltooien de voorbereiding voor *De Held en de Schare*. In 1920 vindt men twaalf titels over politiek en zes over literaire onderwerpen, meestal over het drama. De studie daarvan wordt in 1921 voortgezet — tien titels — en bereikt in 1922 zijn hoogtepunt met elf literaire studies en niet minder dan vier en vijftig drama's, waaronder vijftien van Molière en negen van Hauptmann. Deze studie wordt het volgend jaar voortgezet en afgerond; dan staat ook de rubriek filosofie, wereldbeschouwing, religie en moraal in het middelpunt der belangstelling met zestien titels. Dit onderwerp blijft nu lange tijd een der voornaamste: 1924, '25 en '26 leveren op dit gebied resp. acht, vijf en vijf titels op; maar dan ziet men in de volgende jaren een geleidelijke toeneming, negen in 1927, vijftien in 1928, weer negen in 1929, en zelfs negentien in het topjaar 1930; dan zestien in '31, zes in '32, weer zestien in '33 en '34, negen in '35 en vijf in '36. Het zijn de jaren van de nieuwe fundering der wereldbeschouwing en de definitieve aanvaarding der religie, die hierin hun weerspiegeling vinden.

Intussen vindt ook de overige lectuur normaal voortgang. Werken over

primitieve en Oosterse cultuur en kunst worden veelvuldig gelezen, naast allerlei andere interessante onderwerpen. We doen weer bij wijze van voorbeeld een greep uit de overvloed: in 1921 vinden we studies over Primitieve muziek, *La Musique et la Magie*, *Die Mystik der Griechen*, en Büchers *Arbeit und Rhythmus*, naast een *Histoire des Marionettes*; in '22 over *Hamlet und der Oedipuskomplex*, *Der Mythos von der Geburt des Helden* — beide wel in het kader van de studie over het drama — en een studie van Meresjkowski over Tolstoi en Dostojewski; in 1923 over *De Droom en de Mythologie*, over Marco Polo's reizen, en over *Lebensdauer, Alter und Tod*; in '24 over het *Leven der Insecten*, *Tollers Schwalbenbuch*, enz. enz.

Er gaat geen jaar voorbij of Roland Holst leest ook wel enige biografieën, meestal een stuk of vijf; dit is blijkbaar een vorm van psychologische bezinning die een buitengewone aantrekkingskracht op haar uitoefent. In 1925 vinden we er dertien vermeld, in 1926 zeven, en in 1927 elf. In dit jaar vinden we ook dertien titels over psychologie en erfelijkheid, twaalf bundels poëzie, en verder een paar merkwaardige werken als *The Human Factor in Business*, *Die Jazz*, en *Das Problem der Menschwerdung*. In 1928 vermeldden we reeds vijftien werken over wereldbeschouwing en dergelijke, waaronder Mukerji, Buber en Ragaz; daarnaast zijn er zeventien titels op het gebied van de politiek en zeventien biografieën, memoires en correspondenties, waarvan elf van Tolstoi, aan wie in het kader van haar studie, die in 1930 zal verschijnen, in totaal dit jaar twee en twintig werken gewijd zijn; daarbij komen dan nog veertien titels poëzie. Al met al een welbestede jaar.

In 1929 verdienen twaalf historische werken vermelding, en in de rubriek wereldbeschouwing een studie over de Islam. In dit en het volgend jaar zijn samen negen titels aan Landauer gewijd; 1930 heeft in totaal dertien werken over politiek, en vijftien biografieën; verder iets over Gandhi en vijf drama's van Vondel. 1931 levert één en twintig titels over politieke onderwerpen op, en 1932 en 1933 zeventien, waarbij vier over het geweld. Ook in 1933 neemt de politiek een grote plaats in onder de lectuur met zeventien titels, waaronder dan drie over economische onderwerpen en vier over het fascisme. In dit jaar leest ze ook het Johannesevangelie. In '34 verdienen naast de werken over wereldbeschouwing zeven drama's van Vondel vermelding; in 1935 het boek *Job en Koningen*, weer drie drama's van Vondel, en tien titels poëzie, wat evenals in de jaren 1910 en '11 en '27, '28 een hoogtepunt op dit gebied betekent, want merkwaardigerwijze leest de dichteres per jaar gemiddeld zeker niet meer dan een bundel of vijf poëzie.

In 1936 leest Roland Holst veel over Rusland, in totaal elf werken over politiek; verder twaalf biografieën, waarvan negen over Erasmus. In 1937, een jaar van veel ziekte en weinig lectuur, vinden we naast de Psalmen, Jack Londons *Wenn die Natur ruft*, en *Mit den Kranichen nach dem Süden* vermeld; in 1938 noteert ze in totaal slechts tien titels, waaronder Jeremia. In 1939 wordt de lectuur echter weer met grote belangstelling hervat,

o.a. met elf dichtbundels — het is weer een jaar van politieke spanning! — en één en twintig prozawerken; en verder Ezechiël, de Psalmen, Mattheus, Johannes, Lukas en de *Imitatio*. De lijst van 1940 is reeds niet meer volledig; hij bevat o.a. *The Quakers at Work*, iets over Russische ikonen en het Oude Testament.

Hiermee is ons overzicht van dit document humain voltooid, en rest nog slechts de vermelding van een aantal biografische data, die tussen deze notities te vinden zijn, en die er nog een zekere documentaire waarde aan verlenen. Ze volgen hieronder in chronologische volgorde:

1908: Juni-Juli (bij Bircher)	1931: Juni (Gravesand)
1911: Juni (in de vacantie)	Augustus-September (B.H.)
1917: September (Buissche Hei)	1932: Mei B.H.
1918: Maart (bij Griet)	Augustus-September (B.H.)
1919: Maart-April (Verhuizing)	1933: April (vacantie)
1921: Juni-Juli (Reis naar Rusland)	Juli (B. H.)
1922: Mei (vacantie 7-28 Huis ter Heide)	1934: Mei (B. H.)
Juni (B.H.)	1935: Januari (rust bevolen)
Sept. (2 weken naar Fr.)	1935: Februari (Grasse en Juan les Pins)
1923: Juli '23 (Diakonessenhuis)	1937: Februari-Maart (ziek)
Augustus-October (Zwitserland)	April-Mei (Lugano)
November (B. H.)	Juli (3 weken Oegstgeest)
1924: Mei (Buissche Heide)	B. Hei
Juli (1-9 op reis)	Augustus-Oktober (ziek, B. Hei)
1927: Mei (Lugano)	Oktober-December (voorgelezen door R.)
Juni (Bloemendaal)	1938: September (Driebergen)
Juli (Buissche Hei)	Oktober (ziek) voorgelezen door Rik / later: zelf gelezen / later: voorgelezen
1928: April (2-14 vacantie Badenweiler)	1939: Augustus-September (B. Hei)
Augustus (B. Hei)	
December (Juan les Pins)	

II. LITERATUUROPGAVE

Een volledige opsomming van alle publicaties van en over Henriëtte Roland Holst zou vellen druks vergen, daarom wordt hier volstaan met het belangrijkste; te weten, de voornaamste studies en artikelen óver onze schrijfster en van haar éigen hand alle in boekvorm verschenen werken en enkele brochures, alsmede een lijst van artikelen uit die tijdschriften waarvan ze redactrice was, en waarin ze dan gewoonlijk ook haar belangrijkste bijdragen publiceerde. De belangstellende lezer wordt verder verwezen naar de noten aan de voet der bladzijden.

Publicaties over Henriëtte Roland Holst

Een keuze uit het overweldigende aantal publicaties, dat over haar verschenen is, moet altijd iets willekeurigs houden: hier is er naar gestreefd vooral die bijdragen te vermelden, die iets wetenswaardigs of treffends omtrent de schrijfster of haar werk te vermelden hebben. Een groot aantal meer of minder verdienstelijke aankondigingen van haar dichtbundels vooral, dikwijls zeer waarderend gesteld, moest zodoende buiten beschouwing blijven.

- H. M. Ariëns, *Het Jeugdwerk van Henriëtte Roland Holst-van der Schalk gezien in verband met de Tijd van ontstaan*, 1943.
- S. A. Baelde, *Keur uit de Gedichten van Henriëtte Roland Holst*, met inleiding. Eerste druk 1928. Sindsdien vermeerderd.
- W. Banning, *De geestelijke Ommekeer en de nieuwe Taak van het Socialisme, Mens en Maatschappij*, 1932, blz. 150.
- B(ierens) d(e) H(aan), *Over Leven en Schoonheid, Tijdschrift voor Wysbegeerte* 1926, I, blz. 79—81.
- J. C. Bloem, *De Held en de Schare, De Gids*, Maart 1921.
- K. C. Boxman Winkler, *Het latere Werk van Henriëtte Roland Holst, De Gids*, December 1923.
- W. G. C. Bijvanck, *Henriëtte Roland Holst, De Gids* 1903, I, blz. 532 en II, blz. 322.
- M. H. van Campen over *Rousseau, De Gids*, December 1913, Januari 1914.
- Frans Coenen over de opvoering van *Opstandelingen, Groot-Nederland* 1911, blz. 615.
- J. L. Cohen, *Dante in de Nederlandsche Letterkunde*, Diss. 1929, blz. 175 vlgg. en blz. 244—285.
- C. Daenen, *Dante en Henriëtte Roland Holst-van der Schalk, Dietsche Warande* 1930, blz. 177—191 en 534—549.
- A. Defresne, *De Voorwaarden tot Vernieuwing der dramatische Kunst, Groot Nederland* 1924, II, blz. 421—440.
- Anton van Duinkerken, *Tusschen Tijd en Eeuwigheid, Dietsche Warande* 1934, blz. 350—355 en *De Gemeenschap* 1934, blz. 273—279.
- Fred. van Eeden, *Langs den Weg*, z. j., blz. 27—34. Overdruk van een artikel van 1916.
- J. Goudriaan, *Kinderen van dezen Tijd, De Socialistische Gids* 1931, blz. 769—784 en 867—881.
- J. Heesterbeek, *Thomas More, Studiën* 1935, blz. 295—304.
- J. Huizinga, *Aan Henriëtte Roland Holst voor Kerstavond 1929, De Gids* Jan. 1930, blz. 1—3.
- Meia Kaas-Albarda, *Inleiding tot de Pöëzie van Henriëtte Roland Holst*, 1935.
- J. de Kadt, *Rosa Luxemburg, Groot Nederland* 1935, I, blz. 663—667.
- Mia van der Kallen, *Het ritme van De Vrouw in het Woud*. Publ. afd. Ned. Universiteit Nijmegen I, blz. 3—58.
- J. A. N. Knuttel, *Historisch-Materialisme of Eclectisch Confusionisme? De Communistische Gids* 1924, blz. 391—403 en 509—519.

- A. C. S. de Koe, *Over Henriëtte Roland Holst-van der Schalk, Onze Eeuw* 1916, III, blz. 199—228.
- R. Kuyper, *Nieuwe Pijlers voor het Marxisme? De Socialistische Gids* 1916, blz. 114—132.
- Lekenspelen*. Over de opvoering van *Kinderen van dezen Tijd*: *N. R. Crt.* 14 en 17-12-1930; *Hbl., Maasb., Tel.* 15-12-1930; *Soc. Gids* (Corn. Veth) 1931, blz. 198—201.
- Idem. Over de opvoering van *De Moeder*: *Hbl., Maasb., N. R. Crt., Tel.* 9-11-1931.
- Idem. Over de opvoering van *Wij willen niet*: *Hbl., N. R. Crt., Tel.* 23-3-1932.
- H. M(arsman) in *De Gids* April 1927; opgenomen in *Verzameld Werk* 1938, dl II.
- K. H. Miskotte, *Messiaansch Verlangen; het lyrisch Werk van Henriëtte Roland Holst*, 1941.
- Over de opvoering van *Thomas More*: *N. R. Crt.* 20-10-1929; *Tel.* 21-10-1929.
- J. C. de Moor, *Gebroken Kleuren en De Schoone Droom, Stemmen des Tijds* 1915, III, blz. 27—56 en 1916, III, blz. 410—432.
- S. M. Noach, *F. van Eeden en Henriëtte Roland Holst. Nieuwe Taalgids* 1931, blz. 244—255.
- M. Nijhoff, *Kinderen van dezen Tijd. De Gids*, October 1931, blz. 122—136.
- K. F. Proost, *Henriëtte Roland Holst in haar Strijd om Gemeenschap*, 1937.
- W. van Ravesteyn, *Herman Gorter. De Stem* 1933, blz. 1229—1235.
- Annie Salomons in *Leven en Werken* 1920, blz. 393—401 en 573—585.
- R. Savry-Post, *Henriëtte Roland Holst. Leven en Werken* 1924, blz. 412—432.
- J. R. Spitz in *Weekbl. v. Gymn. en Middelb. Onderwijs*, 30-12-1915.
- S. R. Steinmetz, *Kritiek op de proletarische Moraal van Mevrouw Roland Holst*, 1905.
- G. Stuiveling, *De geestelijke Ommekeer en de nieuwe Taak van het Socialisme. Kentering* 1931/'32, I, blz. 14.
- Idem, *De Lekespelen van Henriëtte Roland Holst. Tijd en Taak* 1932/'33, no 27, blz. 5.
- Idem, *Herman Gorter. Tijd en Taak* 1932/'33, no 45, blz. 3—4.
- Idem, *Versbouw en Ritme in de Tijd van '80*, 1934, blz. 204—215.
- Idem, *Het Ontstaan van de Thomas More. Groot Nederland* 1938, II, blz. 501—523; opgenomen in *Rekenschap* 1941.
- Idem, *De Kinderjaren en Jeugd van R. N. Roland Holst. De Stem*, Mei 1941.
- Bernard Verhoeven, *De Zielegang van Henriëtte Roland Holst*, 1925. Tweede vermeerderde druk 1939.
- A. Verwey, *Dichteres en Partijleidster. De Twintigste Eeuw* 1903, blz. 107—118 en 228—236; ook opgenomen in *Proza III* 1921, blz. 138—150 en *Luide Toernooien* 1903.
- Idem, *Opwaartsche Wegen. De Beweging* November 1907, blz. 239.

- Idem, *Tooneelkritiek* (Brief over *Opstandelingen*). *Proza IX* 1923, blz. 107.
 Idem, *Levenswinst* (*Verworvenheden*). *N. R. Crt* 27-8-1927.
 Idem, *Vernieuwingen*. *N. R. Crt* 24-12-1929.
 Karel van de Woestijne, *De Vrouw in het Woud*. *De Amsterdammer* 16-3-1913.
 Dr X., *Een Levensbeschrijving van Rosa Luxemburg vol Fouten*. *De Socialistische Gids* 1936, blz. 251-257.

Het werk van Henriëtte Roland Holst

In onderstaande lijst zijn opgenomen de publicaties in boekvorm van de schrijfster, de meeste brochures, waarvan vele overdrukken zijn van tijdschriftartikelen, en het ongepubliceerde werk, voor zover mij bekend. Voorredes en inleidingen bij het werk van anderen, die ze in zo ruime mate geschreven heeft, zijn slechts opgenomen, als hun aard of omvang daar aanleiding toe gaf. Een lijst van tijdschriftbijdragen volgt afzonderlijk.

- Een schrift met ongepubliceerde jeugdverzen van vóór 1886. Zoek geraakt.
- Een gekartonneerd cahier met ongepubliceerde jeugdverzen van 1886-1893, bevattende o.a. zes sonnetten aan Albert Verwey en zeven aan J. Toorop.
- Sonnetten en Verzen in Terzinen geschreven*. Eerste druk verzorgd door R. N. Roland Holst, 1895.
- Dante Gabriël Rosetti* door H. Roland Holst-van der Schalk en R. N. Roland Holst, 1898.
- W. Morris, *John Ball* e.a. vertalingen (vert. H. Roland Holst-van der Schalk en H. Gorter, 1898) met een voorbericht van H. Roland Holst-van der Schalk.
- Een Woord tot de Vrouwen der Arbeidersklasse naar Aanleiding der Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid*. Broch. 1898.
- Vrouwen, luistert eens*. Broch. z.j.
- Socialisme en Literatuur*. Broch. 1899.
- Kapitaal en Arbeid in Nederland*, 1902. Vermeerderde 4de druk 1932.
- Arbeiders en Alcohol*. Broch. 1902.
- De Nieuwe Geboort*, 1903 (Wakker & Co). Nieuwe titeluitgaf 1903 (Tiery en Kruyt).
- Geen Reactie?* Broch. z.j.
- De Vrouw, de Arbeidswetgeving en de Sociaaldemocratie*. Broch. 1903.
- De groote Spoorwegstaking, de Vakbeweging en de S.D.A.P.* Broch. 1903 (overdruk uit *De Nieuwe Tijd*).
- Algemeene Werkstaking en Sociaaldemocratie*, 1906 (Duits: *Generalstreik und Sozialdemokratie*, 1905).
- De Socialistische Opvoeding der Jeugd*. Broch. 1907.
- Voorrede bij H. de Man, *Het Tijdvak der Democratie*, 1907.
- Opwaartsche Wegen*, 1907.

Geschiedenis van den proletarischen Klassenstrijd, 1909.
De Klassenstrijd in Spanje en Zweden. Broch. 1909.
De Opstandelingen, Lyrisch Treurspel in drie Bedrijven, 1910.
De Philosophie van Dietzgen en hare Beteekenis voor het Proletariaat. Broch.
 1910.
Revisionistische en Marxistische Tactiek in de Kiesrechtbeweging. Broch. 1910.
De Intellectueelen, het Kapitalisme en de Sociaal-demokratie. Broch. 1911 (rede,
 gehouden voor de Amsterdamsche Studentenvereniging voor So-
 ciale Lezingen, Maart 1910).
 Inleiding bij: *De internationale Klassenstrijd* door H. Sneevliet, 1911.
Thomas More, 1912.
Jean Jacques Rousseau, 1912.
De Vrouw in het Woud, 1912.
De maatschappelijke Ontwikkeling en de Bevrijding der Vrouw. Broch. 1914.
Het Feest der Gedachtenis, 1915 (geschreven 1913/14).
Meiliederen en Propagandaverzen. Broch. 1915.
Het Pantheon der Menschheid (samen met H. P. Berlage), 1915. Ook in
 Frans, Duits en Engels.
 Inleiding bij: *De Oorlog en de Internationale* door Leo N. Trotzky, 1915.
Het socialistisch Proletariaat en de Vrede. Broch. 1915.
Volksleger en Ontwapening. Broch. 1915.
*Waarom ook Sociaal-Demokraten het „Manifest van Sympathie met eventueele
 Dienstweigeraars” geteekend hebben*. Broch. 1915.
Michaël, een symbolisch Drama, 1916.
Het Imperialisme en de Vrouw. Broch. 1916.
De Bevrijding, 1917.
Verzonken Grenzen, 1918.
De Strijdmiddelen der sociale Revolutie. Broch. 1918.
De revolutionaire Massa-aktie, 1918.
De eerste Gedenkdag der sociale Revolutie in Rusland. Broch. 1918.
Open brief aan Maxim Gorki. Broch. 1918.
Soldatenplicht. Broch. 1918.
De Daden der Bolschewiki. Broch. 1919.
Den gevallen Helden ter Eere. Broch. 1919.
 Inleiding bij: *Broeder ik kan den brief niet aannemen* door Eugène Léviné, 1919.
De Held en de Schare, 1920.
De Bevrijders, 1917 (in portefeuille).
Het Offer, 1921.
Uit Sovjet-Rusland, 1921.
Partei und Revolution. Broch. 1921.
Verslag van het 3e Internationale Communistische Congres. Broch. 1921 (Rede).
De Kinderen, 1922.
 Inleiding bij: *De Kruisgang van een Volk* door dr W. van Ravesteyn, 1922.
Tusschen twee Werelden (waarin opgenomen *Arbeid*, een spel ter inwijding,
 1923).

Inleiding bij: *Dostojewsky's politieke Geschriften*, z.1.
De Voorwaarden tot Hernieuwing der dramatische Kunst, 1924. Nieuwe titel-
 uitgaaf: *Over dramatische Kunst*, 1928.
Communisme en Moraal, 1925.
Over Leven en Schoonheid, 1925 (*De Nieuwe Tijd* 1898/1900, 1906/07, *De*
Communistische Gids 1924).
De Ontwikkeling van het Nederlandsche Kapitalisme in de laatste kwart Eeuw,
 1926.
Drie Chartistendrama's, 1925/27 (in portefeuille).
Verworvenheden, 1927.
Heldensage, 1927.
De Weg tot Eenheid, 1928.
In memoriam Herman Gorter, 1928.
 Bijdrage in: *Kultuur en Wetenschap in het nieuwe Rusland*, 1928.
Vernieuwingen, 1929.
Der Umschwung in der geistigen Lage und die neue Aufgaben des Sozialismus,
 1929.
Tolstoi, 1930.
De zedelijke Factoren in het Socialisme (in *Religie en Socialisme* 1930).
De Zekerheid van het Socialisme. Broch. 1930.
Socialisme en Wereldbeschouwing. Broch. 1930.
Geweld en Geweldloosheid in den Strijd voor het Socialisme (in *Geweld en Geweld-*
loosheid. Broch. 1930).
 Inleiding bij: *Van Christus tot Marx, van Marx tot Christus* door L. Ragaz,
 1930.
Kinderen van dezen Tijd, 1931.
Wij willen niet, 1931.
Guido Gezelle, 1931 (*De Socialistische Gids* 1930).
Gustaaf Landauer, 1931.
De geestelijke Ommekeer en de nieuwe Taak van het Socialisme, 1931.
De Strijd om de Jeugd. Broch. 1931.
 Inleiding bij: *Uit de Praktijk der Geweldloosheid* door dr Raghu Vira, 1931.
 Inleiding bij: *Sexueele Moraal* door Jelle Boersma, 1931.
De Moeder, 1932.
Grondslagen en Problemen der nieuwe Kultuur in Sowjet-Rusland, 1932.
Kapitaal en Arbeid in Nederland II, 1932.
De Schoonheid van Herman Gorter's Poëzie (in *Verslagen en Mededeelingen van*
de Koninklijke Vlaamsche Academie, 1932).
Staat en Oorlog (in *Ontwapening, Evangelie, Staat*. Broch. 1932).
Vlag en Lading. Broch. 1932.
Broederschap in de Levenspraktijk (Samen met *Kunst en Broederschap* door
 H. P. Berlage). Broch. 1933.
Herman Gorter, 1933.
De Roep der Stad, 1933.
Der Vrouwen Weg, 1933.

De Krisis der Westersche Kultuur. Broch. 1933.
 Inleiding bij: *Het eeuwige Vuur* door I. van der Velde, 1933.
Opgang tot het Huis der Gemeenschap, 1934.
Tusschen Tijd en Eeuwigheid, 1934 (waarin opgenomen *De Heeling*).
Sterft, oude Vormen en Gedachten. Broch. 1934.
 Bijdrage in: *H. P. Berlage ter gedachtenis*. Broch. 1934.
 Bijdrage in: *Zij die sterven*. Broch. 1934.
Poëzie en maatschappelijke Vernieuwing, 1935.
Rosa Luxemburg, 1935.
 Inleiding bij: *Uit het Werk van Clara Meyer-Wichmann*, 1936 (Vgl. *Clara Meyer-Wichmann herdacht* in *De Gids* 1932 I, blz. 232-246 en 405-425).
De Stem die roept, 1936.
Gedroomd Gebeuren, 1937.
Kinderjaren en Jeugd van R. N. Roland Holst, 1940.
De loop is bijna volbracht, z.j. (Vier gedichten).
Een Overgang tot het Socialisme, 1945.
Wordingen (in portefeuille).
In en buiten den Tijd (in portefeuille).
Uit de Diepte, tijdgedichten (in portefeuille).
De Jeugd van een Dichteres (in portefeuille).
Mahatma Gandhi (in portefeuille).
Tolstoi, bloemlezing met inleiding (in portefeuille).
Victor Hugo, biografie (in portefeuille).
 Van de volgende brochures is mij het jaar van verschijnen niet bekend:
Sociaal-democratie, Anti-militarisme en Vrijheid. (1915?).
Waarom De-Mobilisatie? (1915? of 1918/19?)
Srijd tegen het Militarisme in Nederland (1915? of 1918/20?)
De Vrouw en het Communisme (1921?). Rede.

Tijdschriftbijdragen van Henriëtte Roland Holst

Hieronder zijn vermeld die tijdschriftbijdragen van Roland Holst die verschenen zijn in tijdschriften, waarvan zij redactrice was; men mag immers aannemen dat dit in het algemeen ook wel de belangrijkste zijn geweest. Een uitzondering wordt gemaakt voor de bijdragen in *Die Neue Zeit*, *Bevrijding* en in *Tijd en Taak*, waarin ze een aantal belangrijke artikelen heeft geschreven, hoewel ze nimmer deel van de redactie uitmaakte. Aan de andere kant zijn niet opgenomen de wekelijkse artikelen in het *Weekblad*, het marxistische bijblad van *Het Volk* in de jaren 1909/10; en evenmin de ongeveer 150 dagbladartikelen, die ze in de jaren 1916/17 als redactrice van *De Tribune* schreef. Van het tijdschrift *Vredesdaad* was ze welredactrice, maar ze schreef zelden of nooit een oorspronkelijke bijdrage in. Een overzicht van de artikelen in *De Vlam*, waarvan ze sinds de zomer van 1945 als redactrice optrad, is nog niet opgenomen. Aan het eind volgt nog een lijstje van enkele bijdragen in uiteenlopende tijdschriften.

DIE NEUE ZEIT

Wochenschrift der deutschen Sozialdemokratie, redigiert von Karl
Kautsky 1. Jahrgang 1882/83

- 1901/02, I, 389 *Der Mystizismus in der modernen Literatur.*
II, 613 *Maurice Maeterlink.*
663 Id.
696 Id.
- 1902/03, II, 100 *Der Kampf und die Niederlage der Arbeiter in Holland.*
141 Id.
- 1903/04, II, 143 *Der politische Streit auf dem zehnten Parteitag der nieder-
ländischen Sozialdemokratie.*
585 *Zur Lage in Holland.*
- 1904/05, II, 247 *Die Stellung der Gewerkschaften zur Partei in Holland.*
- 1905/06, I, 212 *Proletarisches Bewusstsein und Revolution.*
II, 76 *Gorki als proletarischer Literaturkritiker.*
213 *Der politische Massenstreik in der Russischen Revolution.*
(Vorrede zur russischen Ausgabe von *Generalstreik und
Sozialdemokratie*).
- 280 *Ibsen 20 März 1828 — 23 Mai 1906.*
332 Id. *Schluss.*
684 *Zur Massenstreikdebatte.*
709 *Literarische Rundschau* (E. Vandervelde, *Essays socialistes*).
- 1906/07, II, 5 *Studien über sozialistischen Aesthetik. Ueber Leben, Schönheit
und Kunst.*
43 Id.
349 *Eine deutsche Biografie Robert Owens.*
402 Id.
- 1907/08, I, 38 *Sozialismus in der amerikanischen Poesie.*
824 *Marx und das Proletariat in der bürgerlichen Revolution.*
- 1908/09, I, 964 *Die Spaltung in der holländischen Sozialdemokratie.*
II, 492 *Die Wahlen in Holland* (Juni 1909).
- 1909/10, II, 796 *Parteihältnisse und Parteikämpfe in Holland.*
- 1911/12, II, 427 *Jean Jacques Rousseau I.*
467 Id. *Schluss.*

DE NIEUWE TIJD

Sociaaldemokratisch Maandschrift. Redactie: F. van der Goes.

1ste jrg, 1896/97

- 1897/98 144 *Verzen.*
193 *William Morris als Letterkundige.*
325 *Maatschappelijke Oorzaken van Middeneeuwsche en moderne
Mystiek.*

- 1898/99 Redactie: H. Roland Holst, H. Heyermans Jr, F. van der Goes en H. Gorter.
- 27 *Het Belgische Socialisme.*
 - 120 *Middeneeuwsche en moderne Mystiek II.*
 - 225 *Het Kongres der Duitsche Sociaal-demokratie.*
 - 353 *Middeneeuwsche en moderne Mystiek III.*
 - 581 *De „Intellektueelen” en de Arbeiderspartij.*
- 1899/1900 Redactie: H. Roland Holst, F. van der Goes, H. Gorter
- 6 *Middeneeuwsche en moderne Mystiek IV.*
 - 47 *Boekbespreking* (Brochure over het Gemeenteprogram).
 - 356 *Voor of tegen Transvaal.*
 - 689 *Aanteekeningen Buitenland.*
 - 715 *Aanteekeningen Buitenland.*
- 1900
- 30 *Aanteekeningen Buitenland.*
 - 60 *Verzen.*
 - 85 *Aanteekeningen Buitenland (China).*
 - 257 *Aanteekeningen Buitenland (Zuid-Afrika).*
 - 283 *Het Ve Internationale Sociaal-demokratische Kongres.*
 - 359 *Aanteekeningen Buitenland (China).*
- 1901
- 60 *Vier Sonnetten uit De Nieuwe Geboort.*
 - 263 *Boekbeoordeeling* (Handelingen v. h. Onderwijzerscongres 1900).
 - 347 *Het Militarisme in de Tweede Kamer.*
 - 417 *Aanteekeningen Buitenland (Rusland).*
 - 476 *„Arbeid” van Zola.*
 - 489 *Boekbeoordeeling* (twee brochures van Kautsky vertaald).
 - 530 *Aanteekeningen Buitenland (België).*
 - 574 *Sociale Lyriek* (o.a. Adama van Scheltema).
- 1902 Redactie: H. Roland Holst, F. van der Goes, H. Gorter en J. Saks.
- 129 *Uit „De Nieuwe Geboort”.*
 - 195 *Beginsel en Praktijk.*
 - 433 *Uit „De Nieuwe Geboort”.*
 - 525 *Arbeiders en Alkohol.* Verslag der enquête over het drankvraagstuk, gehouden door het maandschrift *De Nieuwe Tijd.*
 - 601 *Idem.*
 - 695 *Emile Zola.*
- 1903 Redactie: H. Roland Holst, F. van der Goes, H. Gorter, H. Heyermans Jr, J. Saks.
- 38 *Een parlementaire Nederlaag* (Duitsland).
 - 204 *Volksleger of Ontwapening?*
 - 260 *Nicolaas Beets.*
 - 272 *Volksleger of Ontwapening?*
 - 292 *Het Congres.*
 - 435 *Naar Aanleiding der Verkiezingen in Duitschland.*

29/10 - 44

Beste paap,

Denk niet dat ik een verzuimd
 passivist ben ook ik geloof dat de oorlog
 de Conferentie werking heeft. Vandaag lukt het
 een kleine minderheid terug te brengen
 maar het is stonringzet en afsluitaken is
 maar het is niet alle tijd met de
 penningen voor alle tijd met de
 penning leiding gaat, het is verzuimd
 verzuimd ook. We weten allemaal dat de
 penning in de oorlogsjaren maar - ook de
 op een kleine elite na - achter uit is gelakt. En
 ik vrees dat de volken voor verzuimd zullen
 zijn van wat de vijand hun heeft aangestaan
 dat er geen aandacht zal overblijven voor wat
 zij elkaar misdeden. Iemand zal gelukkig
 zijn dan ik, wanneer ik mij vergij.

o/vii In den zwingen zelfhand zelfst ik verder en
 nu ligt mij, wat ik gisteren in de avond
 samenhangende hebde wel erg zwaar. Maar
 ik houde hem geboden hebde. Ik denkige ver-
 halen van de Kommandant, den jenght te R. D.
 herdenk, dat ik er erg van anders den in de
 twaam. Ik lees op het nog jenght twee be-
 kenij die ik heeds kunde. In jenght van
 Clary en her Kommandant de la Seme van
 Paulville, een schepver uit de kring
 van de ja. Pyramidalisten, tussen de
 eerste en den tweede wereldoorlog.
 de eerste verstoep van de kring

Wilt een aanvuldig fransch laag, de ander
het leven van een jongen te Parijs, de van
van een timmerman (waarlijk) ook een
Autografie) De belsten van den eerste
zijn de. midden een woche, studeerbare bei-
digen; die van den ander, de ypotheke bei-
valutis waiken; allebei zijn eehke
beengels en ook vol hūver idealisme
ja, het hal ander de peno altyd yreer
voorkamen - maar wat een heilzuchtig
taale waakt de reuvelen van jon gē-
neratie om de peno kaer maakele de-
geildering te doen beuffen en weerde rekun-
heid van het gedeltke idealisme teung
te vaeren. Gelukkig hebben zij ook
opke heilzuchtige rekunnen en vromen
die hun veyheit en leven gan hun ideal
van ystheit en gerechtigheit hebben op-
geofferd.
Het me kinnen van den sarlog hael, wat
vinn elkaer, en ook van anderen, hebben
te leren. De hael een Cassine van boe-
ken Cassinen en dan die mit het bij-
teland! - Gemintnat, want de hael ook
nog een overleeren, het is reker een die
thoaiote en studeke kunnans van sala
maar het naturalisme is hael veel!

Vervolg brief.

- 629 *De Vrouw, de Arbeidswetgeving en de Sociaaldemocratie.*
 685 *Moeilijkheden der Nederlandsche Arbeidersbeweging.*
 729 *De Vrouw, de Arbeidswetgeving en de Sociaaldemocratie.*
 783 *Moeilijkheden der Nederlandsche Arbeidersbeweging.*
- 1904 62 *Politiek (Kamerdebatten).*
 81 *Ter Herdenking van den 31 en Januari.*
 173 *Kritiek op de nieuwe Arbeidswet.*
 270 *Idem.*
 337 *Idem.*
 424 *Idem.*
 457 *Het Internationaal Congres.*
 739 *Een halfslachtig Standpunt (De Beweging).*
 791 *Socialistische Overwinningen en Tekortkomingen (Ver. Staten, Italië).*
- 1905 1 *Uit „Liefde van nu”.*
 64 *Een optimistisch Standpunt (Van Deyssel).*
 161 *Het Begin van het Einde (Rusland).*
 321 *Het Kongres.*
 345 *Partijen en Klassen in Frankrijk.*
 397 *Twee Vakvereenigingskongressen.*
 439 *De veralgemeende Sympathiestaking (Uit Algemeene Werkstaking en Sociaal-democratie).*
 522 *De Herstemmingen.*
 625 *Verzen.*
 647 *Moderne Mystiek V.*
 701 *Aanteekeningen over de Russische Revolutie.*
 775 *Buitenlandsch Overzicht: de Revolutie op Weg.*
- 1906 11 *Studies over socialistische Aestetika I.*
 101 *De eerste Gedenkdag der Russische Revolutie.*
 237 *Verzen.*
 261 *De Aestetika van Kant.*
 311 *De Conclusie tegen de Marxisten op het Congres (samen met F. van der Goes en H. Gorter).*
 313 *Studies in Socialistische Aestetika (Over den samenhang van ethisch en aestetisch ideaal).*
 389 *Idem (II en III).*
 492 *Idem.*
 643 *De Verhouding van Partij en Vakvereeniging en de politieke Massastaking op het Kongres van Mannheim.*
 733 *De Ruiter (gedicht).*
- 1907 Redactie: F. van der Goes, H. Gorter, H. Heyermans Jr, H. Roland Holst, J. Saks, F. M. Wibaut.
 41 *Rosa Luxemburg over de Massa-staking.*
 110 *Studies in Socialistische Aestetika III.*
 481 *Verzen.*

- 583 *Het Internationaal Socialistisch Kongres van Stuttgart.*
628 *Antwoord aan Spiekman* (over de Massa-staking).
641 *Een Jubileum (Die Neue Zeit).*
860 *Literaire Kritiek* (Bonn, Huyermans).
- 1908 185 *Ter zestigjarige Herdenking van het Kommunistisch Manifest.*
287 *Vooruit of terug? (Partij en Vakbeweging).*
- 1909 317 *Aan de Nederlandsche Marxisten.*
634 *De Philosophie van Dietzgen en haar Beteekenis voor het Proletariaat.*
714 *Lessen uit de „Groote Staking” in Zweden.*
757 *De Philosophie van Dietzgen, enz. II.*
801 *De Vooruitzichten der Kiesrechtbeweging.*
839 *De Philosophie van Dietzgen, enz. III.*
- 1910 1 *De Opstandelingen* (fragmenten).
46 *De Vooruitzichten der Kiesrechtbeweging II.*
135 *De Vooruitzichten der Kiesrechtbeweging III.*
221 *De Opstandelingen I* (fragmenten).
340 *De Philosophie van Dietzgen, enz. IV.*
453 *De Opstandelingen II* (fragmenten).
435 *De Philosophie van Dietzgen, enz. V.*
720 *Philosophische Literatuur* (Untermann).
801 *Idem II.*
927 *Boekbespreking* (Greeve, Toekomstmoraal).
- 1911 128 *Burgerlijke en Proletarische Wetenschap over „de Toekomst van ons Ras”.*
196 *Idem.*
475 *Sentimenteele Psychologie.*
542 *Idem.*
637 *Idem.*
- 1912 369 *Jean Jacques Rousseau. Een Beeld van zijn Leven en Werken.*
423 *De nieuwe Schoonheid* (Pan).
456 *Jean Jacques Rousseau, enz.*
568, 646, 722, 824, 891, *Idem.*
- 1913 104 *Thomas More* (Fragment 2de bedrijf).
- 1914 734 *Het socialistisch Proletariaat en de Vrede.*
764 *Idem.*
- 1915 Redactie: H. Roland Holst, H. Gorter, Ant. Pannekoek.
1 *Van de Redactie.*
39 *Verzen.*
91 *Revolutionaire Wedergeboorte of parlementaire Verstarring.*
152 *Nogmaals: Volksleger of Ontwapening.*
250 *Leiders en Massa.*
308 *Een nieuw Meilied.*
386 *De Strijd tegen het Militarisme in Nederland.*
447 *„Proletarisch Belang” en „Proletarisch Ideaal”.*

- 505 Idem II.
 590 *De Internationale Socialistische Konferentie van Zimmerwald.*
- 1916 33 *Imperialisme, Democratie en Hervormingen.*
 163 *Het Karakter van den Bond van Christen-Socialisten.*
 195 *Het Imperialisme en de Vrouw.*
 304 *De Les der Feiten.*
 509 *Boekbespreking (André Jolles, Ausgelöste Klänge).*
 584 *Geen Legendes en geen Fatalisme!*
 617 Idem.
- 1917 Redactie: H. Roland Holst, Ant. Pannekoek en W. van Ravesteyn Jr.
 174 *Het Wezen der Poëzie van Verhaeren.*
 289 *Pierre Hamp.*
- 1918 6 *De Massa-aktie in de groote Fransche Revolutie (fragment).*
 99 *Eenige Opmerkingen aan Opmerker (Over het ts. Demain).*
 216 *De Volkerenhaat en de Middelen ter zijner Bestrijding.*
 335 *Boekbespreking (Het proces Sneevliet).*
 409 *Open brief aan Maxim Gorki, Laren September '18.*
 463 *De eerste Gedenkday van de sociale Revolutie in Rusland.*
 523 *Trotsky als Geschiedschrijver der Russische Revolutie.*
- 1919 5 *De Daden der Bolschewiki.*
 40 Idem II.
 65 *Den gevallen Helden ter Eere. Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht.*
 119 *De Daden der Bolschewiki III.*
 139 Idem IV.
 187 *Een Verheerlijking van den Arbeid (Pierre Hamp).*
 235 *De Daden der Bolschewiki V.*
 244 Idem VI.
 279 *De 1-Meidag en de 3e Internationale.*
 345 *De Daden der Bolschewiki VII.*
 409 *Eugène Léviné.*
 690 *Bij het vijfentwintig-jarig Bestaan van den A. N. D. B.*
 745 *F. Domela Nieuwenhuis' Uitvaart.*
- 1920 1 *Bij den vijf-en-twintigsten Jaargang.*
 96 *Overzicht van Tijdschriften (La vie ouvrière).*
 129 *Parels en Diamanten (Russische kroonjuweelen).*
 289 1 Mei 1920.
 325 *In zake Partij-kritiek.*
 520 *De Taak der C. P. in de Revolutie.*
 583, 610, 665, 751. Idem II, III, IV, V.
- 1921 1 *Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht in hun Brieven uit de Gevangenis herdacht.*
 112 *Twee Getuigenissen van Bekeerden.*
 213 *De Geest en het Zwaard (Antwoord aan Clara Wichmann).*

- 258 *Verzen.*
 524 *De nieuwste Aanval op Sovjet-Rusland.*
 661 *Sovjet-Rusland en de Proletarische Revolutie.*
 705 *Het Einde van De Nieuwe Tijd.*

DE INTERNATIONALE

Orgaan van het Revolutionair-Socialistisch Verbond onder redactie van Henriëtte Roland Holst, W. Wolda, Joh. Zanckel. Opger. 1 Mei 1915.

- 1915 35 *Waarom: „Tegen de Landsverdediging?”*
 53 *Het Socialisme is opgestaan.*
 57 *Het Nederlandsche Imperialisme, de Landstormwet, de S.D.A.P. en het R.S.V.*
 90 *De Krisis in het R.S.V.*
 98 *Waarom ook Sociaal-Demokraten het Manifest van Sympathie met eventueele Dienstweigeraars geteekend hebben.*
 113 *De Roem van Zimmerwald.*
 1916 161 *O, komt ten Strijd nu (gedicht).*
 181 *Een Jaar van beginnende Zelfbezinning.*
 202 *Links! — Richt U.*
 220 *Aan de Grenzen.*
 233 *Het Vonnis van Wyle.*
 260 *De Eenheid in zicht.*
 1 *Bij den nieuwen Jaargang.*
 17 *Uit de Internationale.*

DE COMMUNISTISCHE GIDS

Wetenschappelijk maandschrift van de Communistische Internationale in Nederland onder redactie van H. Roland Holst, „Opmerker” en W. van Ravesteyn. 1ste jaargang 1922 (voortzetting van *De Nieuwe Tijd*).

- 1922 15 *De Uitvoering der Besluiten van het IIIe Internationaal Communistische Congres in zake de Actie onder de Vrouwen.*
 59 *Buitenlandsche Tijdschriften.*
 189 *Idem.*
 252 *Idem (niet gesigneerd).*
 428 *Productieve Hulp voor Sovjet-Rusland.*
 470 *Shelley en dit Geslacht.*
 556 *Buitenlandsche Tijdschriften.*
 561 *Een proletarisch Drama (Marcel Martinet, La nuit).*
 617 *Buitenlandsche Tijdschriften.*
 625 *Voor den 7en November (gedichten).*
 680 *Buitenlandsche-Tijdschriftenoverzicht.*
 748 *Idem.*

- 1923 116 *Pierre Hamp, La Peine des Hommes.*
 123 *Buitenlandsche-Tijdschriftenoverzicht.*
 159 *Eenige Gegevens over den ekonomischen en socialen Toestand van Sovjet-Rusland.*
 352 *Opvoeding tot Communisme.*
 385 *Idem II.*
 1924 Redactie: J. A. N. Knuttel, „Opmerker”, W. van Ravestejn.
 76 *Historisch-Materialisme en Kunst.*
 32 *Boekbespreking (What to read, e.a.).*
 198 *Historisch-Materialisme en Kunst.*
 273, 325, 487, 655 *Idem.*

KLASSENSTRIJD

Revolutionair maandblad. Redactie C. Kitsz, J. Postma, H. Roland Holst, H. Sneevliet, A. de Vries. 1ste jaargang 1926.

- 1926 6 *Kapitaal en Arbeid in Nederland in het eerste Kwart der 20e Eeuw.*
 39 *Idem.*
 76 *Vernieuwing van het Socialisme?*
 104, 139, 166 *Idem II, III, Slot.*
 225 *Mechanisatie van den Arbeid.*
 289 *De Engelsche Mijnwerkersstaking en de Internationale Solidariteit.*
 321 *De Waterscheiding (gedicht).*
 327 *Ekonomische Kroniek.*
 352 *Lof van den Moed (gedicht)*
 366 *Ekonomische Kroniek.*
 1927 Redactie: E. Bouwman, C. Kitsz, G. Mannoury, H. Roland Holst, H. Sneevliet, A. de Vries.
 1 *Wat gebeurt er in Sowjet-Rusland?*
 33 *De Vrouw in Rusland (gedicht).*
 45, 65, 115 *Wat gebeurt er in Sowjet-Rusland? II, III, IV.*
Onderschrift bij een artikel van Rutgers.
 178 *Sowjet-Rusland, de internationale Reactie en de Arbeidersklasse.*
 181 *Wat gebeurt er in Sowjet-Rusland? VI.*
 225 *Fragment uit Heldensage.*
 227 *De Juli-Opstand der Weenske Arbeiders.*
 241 *Wat gebeurt er in Sowjet-Rusland? VII.*
 289 *Fragment uit Heldensage.*
 299 *Wat gebeurt er in Sowjet-Rusland? Slot VIII.*
 321 *Ter Herdenking der Russische November-Revolutie.*
 361 *Over Eenheidspropaganda en Eenheid.*
 1928 Redactie: E. Bouwman, A. R. de Jong, C. Kitsz, D. de Lange, H. Roland Holst, H. Sneevliet, J. A. Verhoef.
 1 *Oproep voor Petitie aan de S.U. om Trotzky c.s. te laten vertrekken.*

- 6 *Zijn de Dagen van het Fascisme in Italië geteld?*
 72 *Brailsford over de Problemen der Vakbeweging.*
 131 *De Sociaal-Demokraten verlaten de Liga.*
 161 *De Verkiezingen in Frankrijk en Duitschland I.*
 196 *De Duitse Verkiezingen.*
 301 *Fascistische Gevangenissen.*
 316 *Uit de Tijdschriften.*
 361 *De nieuwe Koers op Landbouwgebied in Sowjet-Rusland.*

RECHT EN VRIJHEID

Officieel orgaan van de sectie Holland der liga tegen imperialisme en koloniale overheersching, onder redactie van het bestuur.
 1ste jaargang no 1: 10-9-1927.

- 1927 no 1 blz. 9 *Fascisme en koloniale Overheersching.*
 2 3 *Koloniaal Bezit, een Ziekte.*
 3 6 *Aan mijn oude Strijdmakkers in de S.D.A.P., een Oproep.*
 4 4 *Een Vraag aan alle Nederlandsche Kunstenaars.*
 4 7 *Westersche en Oostersche Mentaliteit.*
 5 3 *Opruiing en Opruiers.*
 5 6 *Aan de Socialistische Arbeiders.*
 6 5 *Aan de Vrouwen der Bourgeoisie!*
 7 6 *Over Haat en Liefde.*
 8 6 *Slachtoffers van het Nederlandsche Schrikbewind in Indonesië.*
 10 5 *Strijdbaar Nationalisme en Socialistische Arbeidersbeweging.*
 1928 11 1 *Een Noodkreet uit Boven-Digoel. Gevolgen van „het Nieuwe Systeem”.*
 11 6 *Maakt Uw Motto wáár!*
 12 4 *Westersche Hoogmoed.*
 13 1 *Het Succes der Geïnterneerden te Boven-Digoel.*
 14 4 *Een Ingenieur vertelt.*
 15 1 *Welkom in de Vrijheid.*
 16 3 *Het Pleidooi van Mr Duys en de Eisch van nationale Onafhankelijkheid.*
 17 3 *Een nieuwe Misdaad van het Fascisme.*
 21 1 *Voor onafzienbare Toekomst.*

DE NIEUWE WEG

Onafhankelijk revolutionair-socialistisch maandschrift, samenvoeging van *Klassenstrijd* en *De Vlam*. Redactie: E. Bouwman, C. Kitsz, Dan. de Lange, H. Roland Holst, H. Sneevliet, J. A. Verhoef en R. Stenhuis. Uitvoerende redacteuren: H. Roland Holst en R. Stenhuis. 4de (1ste) jrg. 1929.

- 1929 2 *Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg (15 Januari 1919). Onze groote Dooden herdacht.*

- 33 *Hoe de Wereld leeft* (kroniek).
 72, 97, 129, 161, 202, 225, 257, 292 *Kroniek*.
 316 *Boekbespreking* (*Gewalt und Gewaltlosigkeit*).
 321 *Kroniek*.
 329 *Maastricht* (staking).
 355 *In plaats van een Kroniek*.
 1930 3, 33 *Kroniek*.
 48 *M. N. Roy over den Weg der Indische Revolutie*.
 65, 98 *Kroniek*.
 170 *Ter Herdenking P. J. Troelstra*.
 199 *Boekbespreking* (*Wera Figner, Nacht over Rusland*).
 1931 39 *Verklaring over mijn Uittreden uit de Redactie van „De Nieuwe Weg”*.
 1932 312 *Boekbespreking* (Jubileumuitgave G.G.B.).

BEVRIJDING

Maandblad gewijd aan de vernieuwing van het socialisme.
 Redactie: A. R. de Jong.

- 1928 Sept. 1 *Tolstoi, de groote Worstelaar om Waarheid*.
 1929 107 *Een Week bij de Zwitsersche religieuze Socialisten*.
 1930 Redactie: A. R. de Jong, B. de Ligt, A. Storm.
 138 *Wat het Oosten mij schonk*.
 165 *De Russische Revolutie*.
 188 *Voor Maria Spiridonowa*.
 Mei 1 *De theoretische Crisis in het Socialisme* (vert. uit Monde).
 Juli 3 *Barbusse en Georgië*.
 Nov. 7 *Staatsvergoeding en Militarisme* (in Rusland).
Kleine zelfbesturende Gemeenschappen.
 Dec. 8 *De Ontwikkeling in Sowjet-Rusland*.
 1931
 Juni 2 *Tegenstrijdigheden* (*Tusschen gewoon en politiek Strafrecht in Rusland*).
 1932
 Maart 11 *Het Vijfjarenplan en de Kultuur*.
 Nov. 101 *Crisis in Sowjet-Rusland*.
 1933 In Juli A. R. de Jong in de redactie vervangen door B. v. d. Bergh van Eysinga.
 Mei 7 *Sowjet-Rusland, waarheen?*
 Juli 43 *Onze verhouding tot Rusland*.
 Oct. 92 *Victor Serge, de Mensch en de Schrijver*.
 1934 5 *Sowjet-Rusland: Licht en Schaduw*.
 30 *Nogmaals: Licht en Schaduw in Sowjet-Rusland*.
 33 *Wat leeren ons de Gebeurtenissen in Oostenrijk*.

- 114 *Recht, Klasserecht, Oorlogsrecht* (Juni-opstand in Amsterdam).
 133 *De angst voor den Chaos*.
 164 *Sowjet-Rusland en de Volkenbond*.
 1935 13 *Mariniërs naar het Saargebied* (Overgenomen uit *De Syndicalist*).
 33 *Rosa Luxemburg* (Fragment).
 149 *Over de Geschiedenis van het Bolschevisme* (Souvarine, *Stalin*).
 179 *Onder den rooden Hemel* (Miliero, *Sous le ciel rouge*).
 1936 5 *Duizend Jaar Tuchtuis in één Maand*.
 1937 17 *Clara Meyer Wichmann over Misdaad en Straf*.
 35 *En opnieuw: waarheen koerst Rusland?*
 1938 In Augustus uittreden van B. van den Bergh van Eysinga uit de redactie; in October redactie als volgt samengesteld: H. Kuysten, A. Storm, H. J. Mispelblom Beyer.
 132 *Bart de Ligt herdacht*.
 1939 49 *Eenlingen* (Mooney).
 1940 55 *J. B. van Loghem herdacht*.
 79 *Een Program van Actie voor de goede Vrede*.

TIJD EN TAAK

Religieus-socialistisch weekblad. Redactie dr W. Banning.
 Begin van de jrg. 1 Oct.

- 1932 no 7 blz. 5 *Lili Kürber, Eine Frau erlebt den Roten Alltag*.
 8 *De Onlusten te Genève*.
 12 1 *Uit de Diepten* (Kerstartikel).
 13 6 *Uit den Strijd voor Zelfbevrijding van India*.
 16 6 *Konstruktief Socialisme in Duitschland*.
 18 1 *De Spoorwegstaking van 31 Januari 1903 herdacht*.
 27 6 *Opvoeding* (dr P. Bierens de Haan, *Misdadige Kinderen*).
 31 6 *Enrico Malatesta*.
 32 6 *Idem, slot*.
 33 6 *De Vraagstukken van het Geweld*.
 35 5 *Idem II*.
 37 7 *Idem III*.
 39 5 *Clara Zetkin ter Nagedachtenis*.
 40 7 *De Vraagstukken van het Geweld IV*.
 42 6 *Idem V*.
 45 4 *De Oogst* (gedicht).
 46 7 *Socialisme zonder Dogma's* (J. Goudriaan).
 47 5 *De Vraagstukken van het Geweld VII*.
 48 7 *Idem VIII*.
 49 5 *Idem IX*.

- 1933/4 2 5 Hendrik de Man, *De socialistische Idee*.
4 Communisme en Fascisme.
6 5 In Memoriam A. van Collem.
7 6 Communisme en Fascisme.
12 5 Het rijkere Leven (De Waterman).
7 Naar Aanleiding van M. Hindus „Het groote Offensief”.
13 Opstanding.
14 „Het groote Offensief” II.
22 5 Over Rusland (N. Berdjajeff, *Problème du communisme*).
32 1 Teleurgesteld?
6 Het groote Rhythme (Vrouwenemancipatie).
34 Solidariteit als religieuze Eisch I.
35 6 Idem II.
36 Idem III.
39 Belijdenis.
41 6 Verschil in Wereldbeschouwing (Juni-opstand te Amsterdam).
42 5 Henry Poulaille, *Le pain quotidien*.
6 Verschillen in Levenshouding.
44 Erich Mühsam.
45 7 De heroïsche Dood.
46 Der zweite Tag.
48 3 Lothar Frei, *Deutschland wohin?*
50 Bij de Dood van Cath. Breschkowskaja.
1934/5 5 1 Zwiigen als de Taal der Verbondenheid.
9 3 Augusta de Wit 70 jaar.
10 5 Feesten, Rouw en Saamhorigheid (Uiver-De Sitter).
12 In de pikzwarte Nacht.
13 Godsgericht.
14 2 Een Epos van de Chineesche Burgeroorlog (Malraux, *Het menselijk Tekort*).
38 5 Een nieuw Werk van André Malraux (*Le temps du mépris*).
1935/6 7 3 Tolstoi's Sterfdag herdacht.
12 3 Kerstmis, het Feest van het Vertrouwen.
13 6 Onder de rode Hemel (Overgenomen uit *Bevrijding*).
14 2 Idem.
15 3 Arthur van Schendel, *Een hollands Drama*.
18 6 31 Januari 1903.
32 3 Wibaut als Vriend.
39 5 Maxim Gorki gestorven.
40 6 De grote Blijdschap der Franse Arbeiders (Sit-downstakingen).
41 2 Erasmus in de Spiegel van enige zijner Brieven.
43 5 Garmt Stuiveling, Erasmus.
47 3 Kritiek der moderne Beschaving (Carrel, *De onbekende Mens*)

	48	3	Idem II.
	49	3	Idem III.
1936/7	2	6	<i>Een Meesterwerk van het religieuze Socialisme</i> (Silone, <i>Brot und Wein</i>).
	12	1	<i>Vrede in Onvrede</i> .
	18	3	<i>Iets over Radek en Boecharin</i> .
	19	5	<i>Een groot en groots Dichtwerk</i> (Cyriel Verschaeve, <i>Elijah</i>).
	28	5	<i>Kosmische Vreugde I</i> (gedicht).
	29	5	Idem II.
	30	5	Idem III.
	31	5	<i>Oud en nieuw Pacifisme</i> (Uit <i>Nieuwe Weerbaarheid</i>).
1937/8	29	1	<i>Christus</i> (gedicht).
1938/9	17	3	<i>De Heemlen plooiën Donkerte overal</i> (gedicht).
	20	6	<i>Frank van der Goes 80 jaar</i> .
	22	6	<i>Augusta de Wit</i> . †
	24	8	<i>Kroepskaja gestorven</i> (27-2-'39).
	36	5	<i>Ernst Toller ter Nagedachtenis</i> .
	37	5	<i>Vaarwel, Van der Goes</i> .
	41	5	<i>Floridsdorf 1939</i> (gedicht).
	44	7	<i>Dr J. Mendes da Costa</i> . †
	50	9	<i>Het Hart van een Kind</i> .
1939/40	1	9	<i>Nieuwe Geboorte</i> (gedicht).
	2		<i>Perspectieven I</i> .
	3	8	Idem II.
	4	3	<i>Geestelyke Hulp aan de Gemobiliseerden</i> .
	7	7	<i>Dat alléén</i> (gedicht).
	8	8	<i>Domela Nieuwenhuis herdacht</i> .
	9	1	<i>Wat viel, wat blijft</i> (Overgenomen uit <i>Groei</i>).
	10	3	<i>Nu wijkt het diepe, donkre Zielsverdriet</i> (gedicht).
	13	6	<i>Vier Kerstliedjes</i> .
	16	1	<i>O, gij die bij Ogenblikken</i> (gedicht).
	22	5	<i>„Middernacht in de Eeuw”</i> (Serge, <i>S'il est minuit dans le siècle</i>).
	23	5	<i>„Wijsheid en Schoonheid uit China”</i> (Het testament van Chu-Hsin-Kong).
	24	3	<i>Of dit is een diep Bazuinen</i> (gedicht).
		5	<i>André Malraux, L'espoir</i> .
		5	<i>In God geborgen</i> (gedicht).
	27	6	<i>Emile Zola herdacht</i> .

VRIENDEN VAN INDIA

Tweemaandelijksch bulletin van de Vereeniging *Vrienden van India*. Redactie: H. Roland Holst en Carolus Verhulst. 1ste jaargang no 1:
15 Maart 1934.

- 1934 no 2 blz. 4 *Gandhi's Veldtocht voor de Kastelloozen.*
 3 2 *Het Einde der burgerlijke Ongehoorzaamheid en de Indische Regeering.*
 4 *Uit Gandhi's Campagne voor de Onaanraakbaren.*
 10 *Gandhi's Geloof in Geweldloosheid ongeschikt.*
 4 2 *Zullen Oost en West elkaar ontmoeten?*
 5 11 *Het nationale Congres richt zich naar links.*
 6 2 *Gandhi.*
- 1935 1 7 *De Beweging tot Wederopbouw der Ambachten op het Indische Platteland.*
 2 8 *Ontwikkelingslijnen in Indonesië.*
 13 *Renascent India* (boekbespreking).
 3 6 *Aan Ds F. v. d. Wissel* (Discussie over het geweld).
 3 10 *Industrialisatie in het Oosten.*
 4 1 *Het Gebied der Verlatenen.*
 3 *De Indische Boeren.*
 6 *Ellende en Pauperisme in Indonesië.*
 5 8 *Schaduwen over India.*
 11 *Het inheemsche Vrouwencongres te Batavia.*
 14 *Helden van den Geest* (Tolstoi, Gandhi).
 6 5 *Lord Reading en Gandhi.*
 14 *Indisch Nieuws.*
- 1936 In deze jaargang komen een groot aantal ongetekende bijdragen voor, waarvan wellicht een aantal van Roland Holst is; ze zijn niet in deze lijst opgenomen. Het tijdschrift staat thans onder redactie van H. Roland Holst alleen.
 3 11 *De Burgeroorlog in Spanje* (Redactie).
 4 1 *Trouw blijven en niet versagen!*
 5 1 *Kerstgroet.*
 6 *Gandhi als Volksopvoeder.*
 2 *De Amnestie voor de Mannen van „De zeven Provinciën”.*
 8 *Het nationale Kongres.*
- 1937 1 10 *De geweldlooze Actie schrijdt voort* (Sit-downstakingen).
 2 3 *Wat in Spanje gewonnen wordt.*
 6 's *Werelds nieuwste Democratie.*
 9 *Vergeten wij Indonesië niet!*
 10 *De Actie tot opheffing der Onaanraakbaarheid stroomt uit.*

DIVERSEN

Dit lijstje „diversen” is uiteraard verre van volledig; het omvat enkele merkwaardige artikelen en een aantal elders nog niet gepubliceerde gedichten en dichtfragmenten.

- Amor Inspirator* (gedicht) *De Gids* 1921 II, blz. 327 (Dante-nummer).
De Vakantie-Kursus van den internationalen Vrouwenbond voor Vrede over het koloniale Vraagstuk. *Leven en Werken* 1927, blz. 748—760.
Bevrijding (Fragment uit *De Bevrijders*). *De Gemeenschap* 1927, April, blz. 20.
De Taak der hedendaagsche Vrouw in de Maatschappij. *Leven en Werken* 1930, blz. 406.
Ist Erneuerung des Sozialismus notwendig? *Neue Wege* 1931, blz. 199.
Liefdesgeur in de Dingen (gedicht). *Dietsche Warande* 1932, blz. 394.
Herinneringen aan Zimmerwald. *Fundament* 1935, no. 9.
Twee Fragmenten uit Michaël. *Het Kouter* 1937, blz. 281.
Bede aan de Slaap. *Groot Nederland* 1937, II, blz. 149.
Drie Jeugdherinneringen aan Albert en Kitty Verwey, *Groot Nederland* 1937, blz. 313.
De jonge Generatie spreekt. *Het Kouter* 1939, blz. 121.
Opdracht aan de jonge Generatie. *Het Kouter* 1939, blz. 121.
Wegen. *Het Kouter* 1939, blz. 192.
De Namenlooze. *Dietsche Warande* 1939, blz. 834.
De gouden Poort. *Het Kouter* 1941, blz. 200.

